

BURANA

ISSN: 2980-2873

TÜRKOLOJİ
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

JOURNAL OF
TURCOLOGY STUDIES

تۇرکولوژی
دەرگىسى

Cilt 2, Sayı 1, Yıl 2024
Volume 2, Issue 1, Year 2024

www.buranadergisi.com

BURANA

Türkoloji Araştırmaları Dergisi

Journal of Turcology Studies

ISSN: 2980-2873

Uluslararası Hakemli Dergi
International Refereed Journal

Cilt 2, Sayı 1, Haziran 2024

Volume 2, Issue 1, June 2024

Yayın Tarihi: 30.06.2024

Publish Date: 30.06.2024

Ankara

Baş Editör

Dr. Öğr. Üyesi Faruk Gün, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ankara/Türkiye

Alan Editörleri

Edebiyat: Prof. Dr. Hakan Taş, Marmara Üniversitesi, İstanbul/Türkiye

Dil: Dr. Öğr. Üyesi Recep Yürümez, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara/Türkiye

Kültür: Dr. Öğr. Üyesi M. Safa Karataş, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas/Türkiye

Tarih: Dr. Aykut Kar, İstanbul Kent Üniversitesi, İstanbul/Türkiye

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Cihan Özdemir, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik/Türkiye

Prof. Dr. Ersen Ersoy, Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya/Türkiye

Prof. Dr. Fatih Başpınar, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya/Türkiye

Prof. Dr. Hamza Çakır, Erciyes Üniversitesi, Kayseri/Türkiye

Prof. Dr. İbrahim Taş, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik/Türkiye

Prof. Dr. Kasımcan Sadıkov, Taşkent Devlet Şarkınaslık Üniversitesi, Taşkent/Özbekistan

Prof. Dr. Mehmet Aydın, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun/Türkiye

Prof. Dr. Musa Duman, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul/Türkiye

Prof. Dr. Nadirhan Hasan, Özbekistan Bilimler Akademisi, Taşkent/Özbekistan

Prof. Dr. Nergis Biray, Pamukkale Üniversitesi, Denizli/Türkiye

Editor-in-Chief

Assist. Prof. Dr. Faruk Gün, Social Sciences University of Ankara, Ankara/Türkiye

Field Editors

Literature: Prof. Dr. Hakan Taş, Marmara University, İstanbul/Türkiye

Language: Assist. Prof. Dr. Recep Yürümez, Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara/Türkiye

Culture: Assist. Prof. Dr. M. Safa Karataş, Sivas Cumhuriyet University, Sivas/Türkiye

History: Dr. Aykut Kar, İstanbul Kent University, İstanbul/Türkiye

Advisory Committee

Prof. Dr. Cihan Özdemir, Bilecik Şeyh Edebali University, Bilecik/Türkiye

Prof. Dr. Ersen Ersoy, Dumlupınar University, Kütahya/Türkiye

Prof. Dr. Fatih Başpınar, Necmettin Erbakan University, Konya/Türkiye

Prof. Dr. Hamza Çakır, Erciyes University, Kayseri/Türkiye

Prof. Dr. İbrahim Taş, Bilecik Şeyh Edebali University, Bilecik/Türkiye

Prof. Dr. Kasymzhan Sadykov, Tashkent State University of Oriental Studies, Tashkent/Uzbekistan

Prof. Dr. Mehmet Aydın, Ondokuz Mayıs University, Samsun/Türkiye

Prof. Dr. Musa Duman, Fatih Sultan Mehmet Vakıf University, İstanbul/Türkiye

Prof. Dr. Nadirhan Hasan, Academy of Sciences of Uzbekistan, Tashkent/Uzbekistan

Prof. Dr. Nergis Biray, Pamukkale University, Denizli/Türkiye

Prof. Dr. Önal Kaya, Emekli,
Antalya/Türkiye

Prof. Dr. Rüştü Yeşil, Sakarya Üniversitesi,
Sakarya/Türkiye

Prof. Dr. Turan Karataş, Ankara Sosyal
Bilimler Üniversitesi, Ankara/Türkiye

Prof. Dr. Üzeyir Aslan, Marmara
Üniversitesi, İstanbul/Türkiye

Prof. Dr. Vedat Ceyhun Uyğur, Pamukkale
Üniversitesi, Denizli/Türkiye

Prof. Dr. Yusuf Doğan, Sivas Cumhuriyet
Üniversitesi, Sivas/Türkiye

Doç. Dr. Anisa Bikbulatova, Kırgız Millî
Üniversitesi, Bişkek/Kırgızistan

Doç. Dr. Ertuğrul Karakuş, İzzet Baysal
Üniversitesi, Bolu/Türkiye

Doç. Dr. İlker Tosun, Kırklareli
Üniversitesi, Kırklareli/Türkiye

Doç. Dr. Metanet Abbasova, AMEA
Folklor Enstitüsü, Bakü/Azerbaycan

Doç. Dr. Ömer Aksoy, Trakya Üniversitesi,
Edirne/Türkiye

Doç. Dr. Ömer Çakın, Ondokuz Mayıs
Üniversitesi, Samsun/Türkiye

Doç. Dr. Rihsitilla Alimuhamedov, Taşkent
Devlet Şarkşinaslık Üniversitesi,
Taşkent/Özbekistan

Doç. Dr. Taalaybek Abdiyev, Kırgızistan-
Türkiye Manas Üniversitesi,
Bişkek/Kırgızistan

Dr. Öğr. Üyesi Aidyn Zhalmırza, L. N.
Gumilev Avrasya Ulusal Üniversitesi,
Astana/Kazakistan

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Heyderi, Akademik
Eğitim, Kültür ve Araştırma Merkezi
(ACECR), Kazvin/İran

Dr. Khairulla Massadikov, Ahmet Yesevi
Üniversitesi, Türkistan/Kazakistan

Prof. Dr. Önal Kaya, Retired,
Antalya/Türkiye

Prof. Dr. Rüştü Yeşil, Sakarya University,
Sakarya/Türkiye

Prof. Dr. Turan Karataş, Social Sciences
University of Ankara, Ankara/Türkiye

Prof. Dr. Üzeyir Aslan, Marmara
University, Istanbul/Türkiye

Prof. Dr. Vedat Ceyhun Uyğur, Pamukkale
University, Denizli/Türkiye

Prof. Dr. Yusuf Doğan, Sivas Cumhuriyet
University, Sivas/Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Anisa Bikbulatova, Kyrgyz
National University, Bishkek/Kyrgyzstan

Assoc. Prof. Dr. Ertuğrul Karakuş, İzzet
Baysal University, Bolu/Türkiye

Assoc. Prof. Dr. İlker Tosun, Kırklareli
University, Kırklareli/Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Metanet Abbasova, AMEA
Institute of Folklore, Bakü/Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Ömer Aksoy, Trakya
University, Edirne/Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Ömer Çakın, Ondokuz
Mayıs University, Samsun/Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Rihsitilla Alimuhamedov,
Tashkent State University of Oriental
Studies, Tashkent/Uzbekistan

Assoc. Prof. Dr. Taalaibek Abdiev, Kyrgyz-
Turkish Manas University,
Bishkek/Kyrgyzstan

Assist. Prof. Dr. Aidyn Zhalmırza, L. N.
Gumilev Eurasian National University,
Astana/Kazakhstan

Assist. Prof. Dr. Hüseyin Heyderi, The
Academic Center for Education, Culture
and Research (ACECR), Kazvin/Iran

Dr. Khairulla Massadikov, Ahmet Yesevi
University, Turkestan/Kazakhstan

Dr. Monire Akbarpouran, INRS
(Kentleşme, Kültür, Toplum),
Montreal/Kanada

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Secaattin Tural, İstanbul
Medeniyet Üniversitesi, İstanbul/Türkiye

Prof. Dr. Mustafa Öztürk, Mardin Artuklu
Üniversitesi, Mardin/Türkiye

Doç. Dr. Kemal Göz, Karamanoğlu
Mehmetbey Üniversitesi, Karaman/Türkiye

Doç. Dr. Rıza Sadeği Şehper, İslami Azad
Üniversitesi, Hemedan/İran

Doç. Dr. Selma Sol, Trakya Üniversitesi,
Edirne/Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Döne Arslan, Kastamonu
Üniversitesi, Kastamonu/Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Saıdbek Boltabayev,
Karabük Üniversitesi, Karabük/Türkiye
(Özbekistan Temsilcisi)

Dr. Çıngız Begimtay, Kazakistan Millî
Akademik, Astana/Kazakistan

Dr. Kerim Sarıgül, Gazi Üniversitesi,
Ankara/Türkiye

Dr. Mirzat Rakımbek Uulu, Kırgızistan-
Türkiye Manas Üniversitesi,
Bişkek/Kırgızistan

Dr. Mustafa Sait Aslan, Kastamonu
Üniversitesi, Kastamonu/Türkiye

Dr. Ulanbek Alimov, Kırgızistan-Türkiye
Manas Üniversitesi, Bişkek/Kırgızistan

Yabancı Dil Editörleri

İngilizce: Dr. Öğr. Üyesi İrfan Arık, İzmir
Kâtip Çelebi Üniversitesi, İzmir/Türkiye

Rusça: Öğr. Gör. Natalya Santo, Ankara
Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Ankara/Türkiye

Dr. Monire Akbarpouran, INRS
(Urbanisation, Culture, Soci t ),
Montreal/Canada

Editorial Committee

Prof. Dr. Secaattin Tural, İstanbul
Medeniyet University, İstanbul/Türkiye

Prof. Dr. Mustafa Öztürk, Mardin Artuklu
University, Mardin/Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Kemal Göz, Karamanoğlu
Mehmetbey University, Karaman/Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Rıza Sadeği Şehper, İslami
Azad University, Hemedan/İran

Assoc. Prof. Dr. Selma Sol, Trakya
University, Edirne/Türkiye

Assist. Prof. Dr. Döne Arslan, Kastamonu
University, Kastamonu/Türkiye

Assist. Prof. Dr. Saıdbek Boltabaev,
Karabük University, Karabük/Türkiye
(Uzbekistan Representative)

Dr. Chyngyz Begimtai, Kazakhstan
National Academy, Astana/Kazakistan

Dr. Kerim Sarıgül, Gazi University,
Ankara/Türkiye

Dr. Mirzat Rakımbek Uulu, Kyrgyz-
Turkish Manas University,
Bishkek/Kyrgyzstan

Dr. Mustafa Sait Aslan, Kastamonu
University, Kastamonu/Türkiye

Dr. Ulanbek Alimov, Kyrgyz-Turkish
Manas University, Bishkek/Kyrgyzstan

Foreign Language Editors

English: Assist. Prof. Dr. İrfan Arık, İzmir
Kâtip Çelebi University, İzmir/ Türkiye

Russian: Lecturer Natalya Santo, Ankara
Hacı Bayram Veli University,
Ankara/Türkiye

Turkic Language Editors

Turkish Language Editor

Dr. Adil Aktaş, Kyrgyz-Turkish Manas University, Bishkek/Kyrgyzstan

Özbek Türkçesi Dil Editörü

Dr. Öğr. Üyesi Saidbek Boltabayev, Karabük Üniversitesi, Karabük/Türkiye

Kazak Türkçesi Dil Editörü

Dr. Chyngyz Begimtayev, Kazakistan Millî Akademik, Astana/Kazakistan

Kırgız Türkçesi Dil Editörü

Doç. Dr. Kemal Göz, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Karaman/Türkiye

Azerbaycan Türkçesi Dil Editörü

Uzman Lale Bedirova, Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü, Bakü/Azerbaycan

Yayın Türü

Uluslararası Hakemli Dergi (Yılda 2 Sayı, Haziran-Aralık)

Yayın Dilleri

Türkçe, İngilizce, Rusça, Türk Lehçeleri

İletişim

E-Posta: buranadergisi@gmail.com

Web: <https://www.buranadergisi.com/>

Telefon: +905525175581/+905416572272

İndeksler

Eurasian Scientific Journal Index (ESJI)

The Directory of Research Journal Indexing (DRJI)

Academic Resource Index / ResearchBib

Root Indexing

Index Copernicus

Türk Lehçeleri Dil Editörleri

Türkiye Türkçesi Dil Editörü

Dr. Adil Aktaş, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek/Kırgızistan

Uzbek Language Editor

Assist. Prof. Dr. Saidbek Boltabaev, Karabük University, Karabük/Türkiye

Kazakh Language Editor

Dr. Chyngyz Begimtayev, Kazakhstan National Academy, Astana/Kazakhstan

Kyrgyz Language Editor

Assoc. Prof. Dr. Kemal Göz, Karamanoğlu Mehmetbey University, Karaman/Türkiye

Azerbaijani Language Editor

Specialist Lale Bedirova, Azerbaijan National Academy of Sciences Institute of Folklore, Baku/Azerbaijan

Type of Publication

International Refereed Journal (2 issues per year, June-December)

Languages of Publication

Turkish, English, Russian, Turkic Languages

Contacts

E-Mail: buranadergisi@gmail.com

Web: <https://www.buranadergisi.com/>

Phone: +905525175581/+905416572272

Indexes

Eurasian Scientific Journal Index (ESJI)

The Directory of Research Journal Indexing (DRJI)

Academic Resource Index / ResearchBib

Root Indexing

Index Copernicus

Ídealonline

EuroPub

International Services for Impact Factor and Indexing (ISIFI)

International Scientific Indexing (ISI)

Index of Academic Documents (IAD)

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Scientific Indexing Services (SIS)

International Institute of Organized Research (I2OR)

ROAD

Google Scholar

Ídealonline

EuroPub

International Services for Impact Factor and Indexing (ISIFI)

International Scientific Indexing (ISI)

Index of Academic Documents (IAD)

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Scientific Indexing Services (SIS)

International Institute of Organized Research (I2OR)

ROAD

Google Scholar

İçindekiler/Contents

Araştırma Makaleleri/Research Articles

Chingis Begimtayev

Қ. Халидидің «Тауарих-и Хамса-и Шарқи» Атты Шығармасындағы Кейбір Сөздердің
Тарихи-Салыстырмалы Талдауы

*Historical and Comparative Analysis of Some Words in the Work of Kurbanghali Khalidi
Tawarikh-i Khamsa-i Sharqi*

1-8

Tahereh Ghasemkhani, Tayebeh Ghasemkhani

İran'ın Komican İlçesi Bitkilerinin Etnobotanik Araştırması

Ethnobotanical Investigation of the Plants of Komijan County, Iran

9-30

Ehsan Ghasemkhani

İrak-ı Acem Türkleri Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi

A Bibliographic Essay on Turks of Eraq-e Ajam

31-58

Fatih Çelik

Өткөндөн Азыркыга Чейин Түрк Филологиясында Сөз Жасоо Маселеси

The Problem of Word Formation in Turkish Philology from Past to Present

59-71

İlyas Kayaokay

Sadrazam Lütfi Paşa'nın (ö.1564) Yeni Bulunan Eseri: Risāle-i Cevāhir-i İslām ve
Anonimleşmiş Nüshaları

*A Newly Found Work of Sadrazam Lütfi Paşa (d.1564): Risāle-i Cevāhir-i Islām and Its
Anonymized Copies*

72-97

Çeviri Makale/Translated Article

Abudurexiti Rehemutula

Uygurlarda Avlu Kültürü

Uyghur Courtyard Culture

98-106

Kitap İnceleme/Book Review

Elvan Saltaş Korkmaz

Kırgızca- Türkçe Yalancı Eş Değerler

107-109

Қ. Халидидің «Тауарих-и Хамса-и Шарқи» Атты Шығармасындағы Кейбір Сөздердің Тарихи-Салыстырмалы Талдауы

Historical and Comparative Analysis of Some Words in the Work of Kurbanghali Khalidi Tawarikh-i Khamsa-i Sharqi

Chingis BEGIMTAYEV¹

1. Dr. Arş. Gör., Kazakistan Millî Akademik Kütüphanesi, Nadir Kitaplar ve Elyazmaları Bölümü, begimtay@gmail.com

Araştırma Makalesi Research Article

10.5281/
zenodo.12627001

Geliş/Received: 14.05.2024

Kabul/Accepted: 26.06.2024

Yayım/Published: 30.06.2024

buranadergisi.com

Аннотация

1889 жылы Құрбанғали Халиди тарапынан жазыла бастаған бұл шығарма орта түрік тілінде жазылып, 1910 жылы аяқталған болатын. 1910 жылы кітап түрінде Қазандағы «Өрнек» баспасынан жарық көреді. Автор 10 бөлімнен тұратын осы еңбегінде араб, парсы, түрк, моңғол және қытай тілдерінде жазылған деректерді пайдалана отырып, осы халықтардың тарихын жазған. Құрбанғали Халиди өз еңбегінде орыс зерттеушілері В. Радлов, А. Вамбери және Х. Катанованың еңбектерін де пайдаланған. Сонымен қатар, Құрбанғали Халидидің ең үлкен ерекшеліктерінің бірі, бір тақырып туралы жазғанда қолындағы барлық деректерді пайдалана отырып, тақырыпты жан-жақты түсіндіруге тырысатындығында. Құрбанғали Халиди «Тауарих-и хамса-и шарқи» атты еңбегін жазғанда белгісіз көптеген жазба деректердің қатарында «Тибян-и Нафиқ», «Жиһан-нума», «Қаида-и Өзбекіһе», «Ғияс ул-Луғат», «Шежіре-и Түрки», «Тарих-и Табарі», «Хайруллах» және «Билал Назимның Газават-ы Чин» атты жазба деректерінен де пайдаланған. Автор «Тауарих-и хамса-и шарқи» атты еңбегінде ғұндар, қараханидтер, Алтын Орда, Көк Орда, Ақ Орда, қазақ хандары, жоңғар шапқыншылығы, Қоқан хандығы және оның хандары, қазақ жүздері, қыпшақтар, қырғыздар, ноғайлар, башқұрттар, моңғол хандығы, Илхандар тарихынан және Осман империясы сұлтандарының шежірелерінен де баяндайды. Бұдан бөлек, автор өз еңбегінде Батыс Қытай және Шығыс Түркістан халқының қалыптасу кезеңі туралы да кең мәліметтер береді. Бұл бөлімде автор тарихи кезеңді қараханидтерден бастап, ретімен Сұлтан Сыбық Бұра хан, Алпарслан хан, Тоғлық Темір хан, Афақ Қожа және оның ұлдарының тарихын баяндайды. Автордың бұл еңбегі Орта Азия түрік тарихын зерттеушілер үшін теңдессіз үлгі болып табылады. Зерттеу жұмысы, аталмыш кітапта кездесетін кейбір көнерген сөздердің түп-төркінін, шығу тегін түсіндіру, қазіргі заманда қалай қолданылып жүргенін және қазақ тілінде олардың мағынасын салыстыру мақсатында жазылған.

Кілт сөздер: Құрбанғали Халиди, Тауарих-и хамса-и шарқи, этимология, пәтуа, жесір

Abstract

This work, which was started to be written by Kurbangali Halidi in 1889, was written in Common Turk language and completed in 1910. The work was printed in 1910 at the Ornek printing house in Kazan. The author wrote the history of Kazakh, Tatar, Mongolian, Turkish and Chinese peoples by using sources written in Arabic, Persian, Turkish, Mongolian and Chinese. This work consists of 10 chapters. Khalidi created this work based on the Chagatai written heritage, which intellectuals and scholars of the Turkic community sought to establish in accordance with the requirements of his time, using the "common Turkish language", Tatar, Uzbek, Uyghur, Kazakh, Kyrgyz, Kuryumchak languages, and using the scientific literature of Arabic and Persian languages, he used the terms as freely as possible. While writing this work, the author also benefited from the books of Russian researchers W. Radloff, A. Wambery and H. Katanov. In addition, one of Kurbangali Halidi's greatest characteristics is that, when writing about a subject, he tries to explain the subject by making use of all the sources at his disposal. While Kurbangali Halidi was writing his work called Tawarikh-i khamsa-i sharqi, he also benefited from such manuscripts as Tibyan-i Nafik, Cihan-nüma, Kaide-yi Özbekiyye, Gıyas'ul-Luğat, Şecere-i Türki, Tarih-i Taberi, Hayrullah, as well as many unknown manuscripts. In his work titled Tawarikh-i khamsa-i sharqi, the author deals with Huns, Karakhanids, Golden Horde, Kök Orda, Ak Orda, Kazakh khans, Djungar invasion, Kokand Khanate and its khans, Kazakh parts, Kipchaks, Kyrgyz, Noghais, Bashkirs, Mongolian Khanate, Ilkhans. It talks about the history and genealogies of the sultans of the Ottoman Empire. In addition, the author also provides extensive information about the formation period of the people of Western China and East Turkestan in his work. In this part, the author starts the history from the Karakhanids and talks about the history of Sultan Siddik Buğra Khan, Alparslan Khan, Tuğluk Timur Khan, Afak Hodja and his sons, respectively. This work by the author is a unique example for researchers of Central Asian Turkish history. The study was written to explain the meanings of the old terms in the mentioned book, how they are used today, and to compare their meanings in Kazakh and Turkish, if they exist in Turkish.

Keywords: Kurbangali Halidi, Tawarikh-i Khamsa-i Sharqi, Ethymology, Fetwa, Esir

Кіріспе

Зерттеу әдістері мен дереккөздері

Бұл мақалада тарихи-салыстырмалы әдіс қолданылған. Қазақ тілі үшін көнерген болып табылатын сөздердің орта ғасырдан жаңа заманға дейінгі мағыналары көрсетілген. Содан соң, қазақ тілінде қаншалықты қолданылатындығы, қандай мағыналарға ие екендігі, қандай тұрақты тіркестерде қолданылатындығы айтылады.

1. Талдау

1.1. ПӘТУА

Бұ фәтуа иле фи-л-хал шейхны йатқұрұп йетміш қамчы ұрұр (Halidi, 1910, b. 13). (Осы пәтуа бойынша бірден шейхты жатқызып, жетпіс қамшы дүре соғады).

1. Шариғат заңы бойынша бір мәселенің шешімін табу үшін қойылған сұраққа дін өкілінің көмегінсіз берілетін жауап, мәселенің шариғи шешімі.
2. Жасалған немесе жасалатын бір шаруаны бекіту, рұқсат.

Fetva almak:

1. Мүфтиден бір жағдайға байланысты шариғаттың өкімін сұрау.
2. Ауыспалы мағына. Бір нәрсені жасауда, оның рұқсат етілгеніне байланысты рұқсат (діни) алу.
3. Ислам құқығына байланысты қандай да бір мәселенің дін құқығы ережелеріне сәйкес шешімін баяндайтын, шейхуль ислам немесе мүфти тарапынан берілетін құжат (URL-1).
4. Қандай да бір оқиға, мәселе төңірегінде діни өкім шығара алатын кісінің өкім шығаруы және сол өкімге қатысты берілетін мәлімет (URL-2).
5. Жасырын келісім, келісім (ауызша).

Fetva emini:

Осман Империясында шейхуль исламдықта пәтуа істерімен айналысқан бөлімнің басшысы: Evvela ulema talimin meşrûiyetine dair bir hayli söz söylediler. Fetva emini Ali Efendi, bismillah ile eline tüfenk alıp yeniçeri ağasına verdi (...) Bu sûretle gûya talime başlanmış oldu (İsmail H. Uzunçarşılı).

Fetva vermek:

1. (Сұралған мәселе бойынша) шариғатқа сай келетін жауап беру: Nitekim Mizanü'l-Hakk'ın faydalı bir eser olduğuna dair bir de fetva vermiştir (Orhan ř. Gökyay).
2. Ауыспалы мағына. Бір істің жасалуын дұрыс көріп, рұқсат беру.

Fetva-penah: шейхуль ислам.

Fetva-penahi: шейхуль исламдық (URL-3).

Түрк жазба ескерткіштерінде «пәтуа» сөзі алғашқы рет «Мантыку-т-тайр» шығармасынан кездеседі: *қази дади fetva virdi kim durun / oğlanı padişah içün öldürün* (URL-4).

«Жас жігіт» мағынасын беретін арабша «фәта» сөзінен туатын «фәтуаның» сөздіктегі мағынасы «белгілі бір оқиғаның төңірегінде өкім шығаратын, сол мәселені шешетін жауап». Ислам құқығындағы мағынасы – дінбасының қойылған діни сұраққа жазбаша немесе ауызша берген жауабы, берген өкімі» дегенді білдіреді (URL-5).

Қазақ тілінде «фәтуа» сөзі дыбыстық өзгерістерге ұшырап, «пәтуа» болып өзгерген. Қазіргі кезде аз қолданыла бастаған және жастар тарапынан мағынасы ұмытыла бастаған бұл сөздің қазіргі таңда «жасырын келісім», «келісім (ауызша)» сында мағыналары бар.

Пәтуаға келу: келісімге келу.

Пәтуада тұру: келісімді бұзбау, сөзінде тұру.

Сөзінде пәтуа жоқ: берген уәдесін орындамаған уақытта айтылады (URL-6).

Осылайша, араб тілінен енген «фәтуа» сөзі уақыт өте буындық өзгеріске ұшырап, ілкі мағынасынан біраз алыстап кеткен. Қазіргі таңда сирек қолданылып, ұмытыла бастағандықтан, бұл сөзді көнерген сөздердің қатарына қосуды жөн көрдік.

1.2. ЖЕСІР

Үшбұ сафарда әмір-і ләшкернің икі мыңча ғаскері сахарада Русиядан бір йүз миқдары солдата тәсадүф идүб қырық-иллісіні тәләф, бақисыны әсир алдылар (Halidi, 1910, b. 51). (Осы жорықта әскер басының екі мыңға жуық сарбазы жазық далада Ресейдің жүз шақты жауынгеріне тап келіп, қырық-елуін мерт қылып, қалғанын тұтқынға алды).

1. Соғыста дұшпанның қолына түскен адам, тұтқын (URL-1)

2. Ескіде ақшаға сатып алынатын адам, құл, күң, малай. Külar yüz isig sözka yalnuq isir. / İsinşa bu yalnuq bolur kul asir (Адамның күлімдеген жүзі мен майда сөзге кісінің іші жылып, соның құлына айналады. (Nadelyev, 1969, b. 75-76).

3. Ауыспалы мағынада. Қандай да бір ойға немесе адамға ес-түссіз байланып қалған адам: Onun güzelliğinin esiri oldular (Оның сұлулығына ғашық (құл) болды) (URL-1)

4. Біреуге немесе бір жағдайға тәуелді болып қалған, соның ықпалынан шыға алмай қалған адам: Ne efsûnkar imişsin ah ey didar-ı hürriyyet / Esir-i aşkın olduk gerçi kurtulduk esaretten (Namık Kemal). Esirim bugün ancak bununla müfthirim (Hüseyn Siret).

5. Бір нәрсеге шамадан тыс бағынышты болып қалған адам: “Duygularının esiri.” “Nefsinin esiri.” (URL-3)

Көңүл beg turur bu etöz kul asir [рух – патша, мынау дене – құл]; gönülümü ve canımı kıldı esir (URL-4)

Араб тілінде «соғыс тұтқыны» деген мағынада қолданылатын «әсир» сөзі қазақ тіліне енгеннен кейін дыбыстық өзгерістерге ұшырап қана қоймай, семантикасы да өзгеріп кеткен. Қазіргі қазақ тілінде «күйеуі қайтқан әйел» мағынасында қолданылады (URL-5)

1.3. САЙЫПҚЫРАН

Бірадары Нарбота хан иле араларында мүддәт тауилә мұхаләфәтлері ола келүб Нарботаның уәфаты бағдында мәзбұр үч оғұл уа Хажы бек бұ дөртәулерінің біріні хан қылмақда ахали-и Ферғана ихтиләф уа хәр тайфа біріні талиб ғақибет жамағия мыңыйа ғалиб олүб Ғалым хан сахиб-и қираны тахта чықардылар (Halidi, 1910, b. 12). (Нарбота хан мен оның ағасының арасында ұзын уақытқа созылған түсініспеушілік пайда болады. Нарботаның өлімінен кейін аталмыш үш ұлы мен Қажы Бек төртеуінің бірін хан етіп сайлау мәселесінде Ферғана халқы бір шешімге келе алмай, жік-жікке бөлінеді. Нәтижесінде Ғалым хан сайыпқыранды таққа отырғызады).

Әмір Темірдің титулы. Ол таққа отырған уақытта оған әмірлердің берген атағы. Бір драхми және 13 каратқа тең өлшем бірлігі, кезінде 5 тиынға пара-пар болған Иранның күміс ақшасының аты (Budagov, 1869, b. 684).

Арабша сахиб «жақындық, жақындау» және қиран сөздерінен құралған тіркес (сахиб-и қиран) парсы тілінің заңдылығы бойынша сахиб-қиранға айналған. Бұл тіркес «Юпитер мен Шолпан жұлдыздарының тоғысқан сәтінде дүниеге келген» деген мағынаға ие. Бұл сипат құтты, киелі, аруағы бар, жеңімпаз, сәтті, жолы болғыш, бақытты билеушілерге қатысты айтылатын болған. Муиззи, Сузени, Хакани-и Ширвани, Ширази, Низами Генжеуи, Мәуләна Жалаладдин Руми және басқа да ақындардың өлеңдерінде бұл сипат жиі кездеседі.

Ұлы Ескендірдің де осындай сәтті кезеңде дүниеге келгені жайлы мағлұматтар баршылық. Дегенмен де, сайыпқыран тіркесі Әмір Темірге ғана қатысты қолданылған. Тимуридтер кезеңінде жазылған тарихи деректерде Әмір Темірге қатысты әрдайым «Хазіреті сайыпқыран» делінген болса, оның ұлы Шахрухқа қатысты кей уақыттарда «хақан-ы сайд», Сұлтан Әбу Саид Мырза Ханға қатысты «сұлтан-ы сайд» деп айтылған. Құсайын Байқара «хақан-ы мансұр», кей уақытта сайыпқыран титулымен аталған. Әмір Темірдің «сайыпқыран» атағына ие болуы, оның Шыңғыс хан заңы мен ислам мәдениетінің тоғысқан кезеңінде баршаға танымал билеушіге айналғанын көрсетеді. Әмір Темір Қытайды қоспағанда, Шыңғыс хан мен оның ұлдары басып алып, билік жүргізген өлкелерді бағындырған жалғыз мұсылман билеуші ретінде өзін

мойындатқан. Темірден кейін сайыпқыран атағына аққойынлы билеушісі Ұзын Хасан ие болған. Бұлардан бөлек, Қашар әулетінде Насруддин шах, Оңтүстік Үндістанда Низамшахилерден II Бурхан шах сынды билеушілердің де атағының арасынан «сайыпқыранды» кездестіруге болады. Бабыр билеушісі Шах Жахан «Әбілмұзаффар Шахабуддин Мұхаммед Сайыпқыран» атағымен таққа отырған және осы сипатты титул ретінде қабылдаған. Шах Жаханның өзін «сайыпқыран сәни» деп атауының негізінде, бабырлықтардың құрушысы Бабырдың Әмір Темір Көрегеннің тегінен келгені үлкен рөл ойнаған. Ақындар мен жыраулар өз шығармаларында билеушілерге қатысты «сайыпқыран» атауын қолданған болса да, бұл сөзді естігенде, ең бірінші ойымызға Әмір Темір келеді. Бұдан басқа, Осман Империясының падишахтарының кейбірі де осы атақты жихангерлік мағынасында қолданғаны белгілі. Деректерде II Мехмет, Йауыз Сұлтан Селім және Қануни Сұлтан Сүлеймендерге қарасты, олардың жаулап алушылық сипаттарын асырып айту мақсатында «сайыпқыран» сөзін өздеріне қосып айтылғаны байқалады. XVI ғасыр тарихшыларының ішінде Мехмед Зайым Йауыз Сұлтан Селімді «сайыпқыран» деп атаған болса, басқа тарихшылардың «сайыпқырандықтың» үш жағдайда берілгенін атап айтады. Біріншісі, он ұрпаққа дейін мираскерлік жолмен падишах болғандар, екіншісі, өз күштерімен әлемді жаулап алған жихангерлер (Ескендір, Рүстем сынды), үшіншісі, соғыстарда әрдайым жеңімпаз болғандар. Гелиболулық Мұстафа Әли болса, сайыпқырандықтың әлемді жаулап алғандарға ғана қатысты айтылатынын, тура мағынасында әлемнің тек қана үш жихангері (Ескендір, Шыңғыс хан және Әмір Темір) болғанын алға тартады. Сайыпқыран атағы кейінгі кезеңдерде, Осман империясындағы падишахтар, тіпті, кей пашаларға қатысты қолданылғаны, яғни, алғашқы мағынасынан алыстап кеткені байқалады (URL-5)

Қазақ тілінде бұл сөздің мағынасы толығымен өзгеріске ұшыраған. Қазіргі таңда өте сирек қолданылып, мағынасы күңгірт тартқан бұл сөздің мағынасы «нағыз батыр», «батыл», «нағыз жігіт».

1.4. ЙЕК

Хат уардигы иле Марал башы бұзылұб он үч ортаның Беш аймақ дидігі жәйлерде күллән хытайларны өлдіріб жүмлә йек дәл оларак Хожамның хыдметінде болдылар (Halidi, 1910, b. 229). (Хат жеткен кезде Маралбасында бүлік туып, он үш аймақтың Бес аймақ деген жеріндегі бүкіл қытайларды өлтіріп, барлығы жиналып, Қожаның қызметіне келді.)

1. Шайтан (Kaşgari, 1997, b. 222), Ібіліс (Nadelyev, 1969, b. 253).

Йек көрмек [шайтандай көру, жек көру].

2. Пері.

3. Ұрғашы шайтан.

4. Ашқарақ. Йек ичкек [шайтан және вампир] (Çağbaşı, 2007, b. 5274).

5. Жамандық (Toparlı, 2007, b. 317).

6.

a. Бір, жалғыз (URL-1)

Йек-э йек [жекпе-жек, бірге-бір]. Осы сөзден «йегане» теңдесі жоқ, сирек кездесетін, жалғыз деген сөз туындаған.

Йекжихат [тұрақты, берік].

Йексан [жалғыз, монотонды].

Йерле йексан қылу [жойып жіберу, жермен жексен қылу] (Budagov, 1871, b. 359).

b. Бірлік (URL-2).

Қазіргі қазақ тілінде мынадай мағыналары бар:

Жек көру [жақсы көрмеу; жақтырмау];

Жек көрушілік [Ұнатпаушылық];

Жек көріну [Сүйкімсіздіктің себебі болу];

Иттің етінен жек көру [Қатты жек көру] (URL-6);

«Жек» сөзі қазіргі таңда өзінің мағынасын жоғалтып, тек қана сөз тіркестерінде қолданылады. Жалғыз тұрғанда мағынасы жоқ. Бұл сөздің екі түрлі қолданысы бар. Бірі парсы тілінен еніп, «жалғыз» мағынасында қолданатын болса, екіншісі, «шайтан, ібіліс» мағыналарын білдіретін сөз. Бұл екі форма да қазақ тілінде сақталған, бірақ, мағыналары ұмыт болған. Сөз тіркестерінде қолданылу арқылы ғана мағынаға ие болады. Жоғарыдағы қолданыстарынан бөлек «жекжат» (йек жихат, яғни, бір жақ), «жексен» (жермен жексен ету) сынды түрлері де бар. Соңғы екі «йек» парсы тілінен еніп, «бір, жалғыз» деген мағыналарды береді. Қазақ тілінде «жексен» сөзі тек қана «жермен жексен ету» тұрақты тіркесінде ғана қолданылады.

1.5. ДЖИХАТ

Сәни бір джихатдан Русия бұ жәниблере қол созмақ қасдында иміш (Halidi, 1910) (Бір жағынан Ресей бұл аймақтарға қол ұшын беруді ойластырған екен).

1. Тарап, бағыт.
2. Шаруа, жұмыс, қызмет (Топарлі, 2007, b. 43).
3. Себеп, қатынас, сылтау.

Би джихат [жұмыссыз, қызметсіз.] (Budagov, 1869, b. 447)

4. Аудан, аймақ, жер: Kızcağızın ikinci kapısından ne sûretle çıktığı o cihette biraz şayi olmuştu (Hüseyin R. Gürınar).
5. Тарап: Bu muharebede bana pek celi görünmeyen bir cihet var (Cenap Şahabeddin). Bu darbenin Bizans'a bir cihetten korkunç, bir cihetten hayırlı olduğunu iddia eden Bizans tarihi mütehassısları... (Yahya Kemal). Rus teşkilatını meraka salan cihet budur (Refik H. Karay).
6. Қандай да бір ұйымның, қордың мақсатына жету үшін жасалатын қызметі мен міндеті: Vakıf olan bir camide imamlık, hatiplik, hastahanedeki hekimlik, medresede müderrislik vb. hizmetlere cihet denir (Ekrem H. Ayverdi).
7. Осындай қызмет атқаратын адамдарға төленетін жалақы: ... Evkaftaki vazife sahiplerinin ve sair Anadolu'daki bazı vakıfların cihetleri ve bazı kale neferlerinin rüusları buradan tertip olunurdu (İsmail H. Uzunçarşılı) (URL-3).

«Джихат» сөзі алғашқы рет Ашық Пашаның Ғарибнама атты шығармасынан анықталған болатын.

«Джихат» сөзінің араб тіліндегі мағыналары мынадай:

1. Жүзін бір тарапқа бұру;
2. Тарап, қарау, сырт келбет (URL-4).

Осман Империясында құрылтай мекемелерінде қажетті қызметтерді атқару үшін тиісті қорлармен бөлінген «джихат», біліктіліктері анықталған міндеттерге жауап берген. Ол құрылтай институтының дамуымен көбейіп, діни мекемелер мен қайырымдылық мекемелерінің жұмыс істеуін қамтамасыз ету, сондай-ақ, көптеген адамдардың күнкөріс және қосымша табыс құралы болу тұрғысынан маңызды функцияларды атқарды. Алайда, уақыт өте келе, құрылтайлардың саны көбейіп, ауқымы жағынан қатты өсуі, мұның салдары ретінде джихат түрлері мен мөлшерінің өсуіне алып келді. Бұл жағдай пиғылы жаман адамдардың жағымсыз әрекеттеріне жол ашты. Еңбектенбей, жұмыс істемей, мұндай садақаларды күн көріс қамына айналдырған қабат пайда болды (URL-5).

«Жихат» сөзі түп мағынасын жоғалтып, қолданыстан шығып, қазақ тілінде «жекжат» қосарланған сөзінде ғана сақталған. Парсыша «йек» (жалғыз, бір ғана) және арабша «джихат» сөздерінен құралған бұл сөз әу бастағы мағынасынан алыстап кеткен. Ілкі мағынасы «бір жақ» болған «жекжат» сөзінің қазіргі қазақ тіліндегі мағынасы құдаларға қатысты қолданылады.

Қорытынды

Бұл мақалада «пәтуа», «жесір» және «сайыпқыран» сөздеріне диахрондық талдау жасадық, яғни, орта ғасырдағы семантикасын ашып, қазіргі таңға дейін қолданылған мағыналарын көрсетуге тырыстық. Бұл сөздер түрк тіліне орта ғасырда ислам дінімен бірге енген болуы керек. Өзге тілдерден енген сөздерді өз тілдеріне бейімдеп, фонетикалық өзгеріске ұшырататын қазақ халқы аталмыш үш сөзді де осы үрдістен мақұрым қалдырған жоқ. Талдаудан көргеніміздей, араб және парсы тілдерінен енген бұл сөздер дыбыстық

өзгеріске ұшырап қана қоймай, қазақ тіліне енгеннен кейін, осы тілге сіңіп, алғашқы формаларынан толығымен алыстап кеткен. Яғни, бұл үш сөз де тірі ағза сияқты жаңа өмірлерін бастап, бастапқы мағыналарынан алыстап, жаңа мағыналарға ие болған.

Әдебиеттер тізімі

Budagov, L. Z. (1869). *Svarnitelny slovar Turetsko-Tatarskih nareçiy*. Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.

Budagov, L. Z. (1871). *Svarnitelny slovar Turetsko-Tatarskih nareçiy*. Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.

Çağbayır, Y. (2007). *Türkçe sözlük*. Ötüken.

Gencal, B. (2013). XIX. yüzyıl Doğu Türkistan tarihi hakkında yazılmış olan birinci elden kaynaklar. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(8), 17-30.

Halidi, K. (1910). *Tarih-i hamse-i şarki*. Örnek.

Kaşgari, M. (1997). *Türük tilin sözdigi: (Diuanı lugat et-Türk)*. Hant.

Nadelyayev V. M. (1969). *Drevnetyurskiy slovar*. Nauka.

Toparlı R. vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

URL-1: 2024 jılgı 1 mamır küni <https://sozluk.gov.tr/> saytınan alıngan.

URL-2: 2024 jılgı 1 mamır küni <http://www.osmanlicaturkce.com/> saytınan alıngan.

URL-3: 2024 jılgı 1 mamır küni <http://www.lugatim.com/> saytınan alıngan.

URL-4: 2024 jılgı 1 mamır küni <https://www.nisanyansozluk.com/> saytınan alıngan.

URL-5: 2024 jılgı 1 mamır küni <https://islamansiklopedisi.org.tr/> saytınan alıngan.

URL-6: 2024 jılgı 1 mamır küni <https://sozdik.kz/> saytınan alıngan.

Extended Abstract

Kurbangali Halidi's work, *Tawarikh-i khamsa-i sharqi* is a very important source for Kazakh historiography and civilization. This book, published in Common Turkish language in the city of Kazan in 1910, can be studied in terms of history, literature, politics and linguistics. The book *Tawarikh-i khamsa-i sharqi* consists of 791 (798) pages and 10 parts. This book is a work, that deals with examining Turkish history from a new perspective. The author, studying the sources written in Arabic, Persian, Turkish, Mongolian and Chinese languages, narrated the history of the Kazakh, Tatar, Mongolian, Turkic, and Chinese peoples in this work.

This book, published in Kazan in 1910 in Middle Turkish, can be studied in terms of history, literature, politics and linguistics. This book offers a new perspective on Turkish history.

The work we are talking about was translated into Kazakh language in 1992 and 2014. However, these translations included only parts of the book. Despite the research made on the book *Tawarikh-i khamsa-i sharqi*, the dictionary and line-by-line translation of this book have not been made so far. With this problem in mind, we have considered compiling a short dictionary. In the future, it is possible to translate this thesis into Kazakh language and publish it as a book and present it to the readers. This study can be used in lexicography textbooks and lessons.

Based on this, the L. N. Gumilev Eurasian University "Otırar Kitaphanası" Research Center in Astana decided to translate the book line by line. Thus, the first volume of the *Tawarikh-i khamsa-i sharqi* book was published in 2015, and a larger copy of the first volume was published in 2016. These books include the manuscript of *Tawarikh-i khamsa-i sharqi*, its copy published in Kazan, its transcription written in the Cyrillic alphabet, and its line-by-line translation. In 2018, this translation was included in the 10th volume of the "Kazakh koljzbalar" collection. In 2019, II. volume has been published.

In addition, in this work, the author examines the cultural life and ethnography of the Kazakh people, and also writes about the customs, traditions and religious beliefs of the people. In addition to some geographical names, places are also included in the work. As a result, when writing about a subject, the author addresses the issue by comparing all the sources from the oldest periods to his own time. This work by the author is a unique example for researchers of Central Asian Turkish history.

Three years after publishing the manuscript as a book in the Örnek printing house of the city of Kazan in 1910, on March 14, 1913, Kurbangali Halidi, who witnessed perhaps the most turbulent period of Central Asian Turkish history and recorded those days along with his past, passed away in Çuguçak.

Two works by Kurbangali Halidi, which are considered very important sources for Kazakh historiography, have survived to this day. These are the books named *Tarih-i Ceride-i Cedide* (1889) and *Tawarikh-i khamsa-i sharqi* (1910).

Tarih-i Ceride-i Cedide, written by Kurbangali Halidi during his travels to some cities in East Turkestan between 1886 and 1887, is one of the main sources of the history of East Turkestan. This work is in the Uyghur manuscripts section with the code C 578 in the Asian Museum in Saint Petersburg. The work was printed in Chagatai with Arabic letters in the Kazan University printing house in 1889. In terms of content, the work consists of the author writing down the cities he visited during his trip to a part of the East Turkestan land and their characteristics at that time, as well as the information he compiled and what he saw, by evaluating it in a system.

Tawarikh-i khamsa-i sharqi, published in Chagatai, Kazan, in 1910, can be examined in terms of history, literature, politics and linguistics. In this book, Turkish history is discussed from a new perspective. *Tawarikh-i khamsa-i sharqi* was completed in 1909 and published in the Örnek printing house in Kazan in 1910. Kurbangali Halidi was recognized by society as a historian after publishing his second book, *Tawarikh-i khamsa-i sharqi*. J. Karmysheva, who was the first to start researching this book, paved the way for later scientists. To this day, several scientists have studied the book and written doctoral dissertations on it.

We have started to study the historical changes of some old words found in the mentioned work. The selected words are words that have become old in the Kazakh language, whose meaning has been forgotten, are out of use, or are rarely used.

Çalışmanın yazarı “COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” çerçevesinde aşağıdaki hususları beyan etmiştir:

Etik Kurul Belgesi: Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmemektedir. / **Ethics Committee Approval:** Ethics committee approval is not required for this study.

Finansman: Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır. / **Funding:** No support was received from any institution or organization for this study.

Destek ve Teşekkür: Çalışmanın araştırılması ve yazımı esnasında destek veya fikirlerine başvurulmuş herhangi bir kişi bulunmamaktadır. / **Support and Acknowledgments:** There is no person whose support or ideas are consulted during the research and writing of the study.

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur. / **Declaration of Conflicting Interests:** The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship or publication of this article.

Yazarın Notu: Bu çalışma herhangi bir bildiri veya tezden üretilmemiştir. / **Author’s Note:** This study was not produced from any report or thesis.

Katkı Oranı Beyanı: Bu makalenin tüm bölümleri tek yazar tarafından hazırlanmıştır. / **Author Contributions:** All sections of this article have been prepared by a single author.

İran'ın Komican İlçesi Bitkilerinin Etnobotanik Araştırması

Ethnobotanical Investigation of the Plants of Komijan County, Iran

Tahereh GHASEMKHANI¹ - Tayebbeh GHASEMKHANI²

1. Uzman, tahereh.ghasemkhani@gmail.com

2. Uzman, tayebbehghasemkhani1@gmail.com

Araştırma Makalesi Research Article

10.5281/

zenodo.12626994

Geliş/Received: 15.05.2024

Kabul/Accepted: 26.06.2024

Yayım/Published: 30.06.2024

buranadergisi.com

Öz

Etnobotanik; botanik ve halk biliminin keşiştiği disiplinler arası bir bilim dalıdır. Bu araştırmanın ana amacı İran'ın Merkezi ilinin batısında yer alan Komican ilçesini etnobotanik açıdan araştırmaktır. Bu bölgede etnobotanik üzerine bir çalışma yapılmadığı göz önüne alındığında, mevcut araştırmada bu konunun yapılmasının temel nedeni yerli bilgilerin unutulmasını önlemektir. Bu amaçla, 121 bitkinin bilgileri 2023-2024 yıllarında sözlü kaynaklardan (50-90 yaş arası kadın ve erkek katılımcılar) ve aynı zamanda bazı bilimsel kaynaklardan derlenmiştir. Makalede her bitkinin yöresel ve bilimsel adı ile cinsi ve familyası yazılırken bölgede kullanılan tıbbi özellikleri, uygulama yöntemi ve kullanılan bitki organı da kaydedilmiştir. Sonuç olarak üç büyüme formu; ağaç, çalı ve bitki olduğu bildirilmiştir. Sonuçlara göre, toplanan veriler arasında en yüksek yüzdeyi otsu bitkiler (%66.1), en düşük yüzdeyi ise ağaç türlerinin (%16.5) oluşturduğu görülmüştür. Kullanım türüne göre yapılan gruplandırma ise türlerin çoğunluğunun yenilebilir (%54.5) olduğu ve %32.2'inin diğer uygulamalar grubunda yer aldığı görülmektedir. Bitki türlerinin önemli bir yüzdesinin (%47.1) çok çeşitli tedavi edici özelliklere sahip olduğunu belirtmekte fayda vardır. Bitki adları incelendiğinde, bölgedeki bitki adlarının hayvan adları, hayvan vücut kısımları, bitki rengi, habitat, koku, yerel inançlar vb. ilkelere göre adlandırıldığı görülmektedir. Komican ilçesindeki önemli bitki çeşitliliği, kimyasal ilaçların yan etkileri, biyoçeşitliliğin korunması ihtiyacı ve istihdam yaratılması dikkate alındığında bölgede etnobotanik çalışmaların geliştirilmesi ihtiyacı derinden hissedilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İran, Komican, Etnobotanik, Şifalı Bitkiler

Abstract

Ethnobotany is a branch of interdisciplinary science that is result of botany and folklore intersection. In this research, our aim is to investigate ethnobotanical studies in Komijan County, located in the west of Markazi province, Iran. Given that no ethnobotanical study has been done here, the main reason caused this topic to be done in the present research is preventing the native knowledge from forgetting. During 2023-2024, the information around 140 plants was collected through oral sources (elderly men and women at the age of 50-90) as well as some scientific and specialized books. The local name, scientific name, genus and family name are mentioned in the article, also the medicinal properties, method of application and plant organ used in the region were recorded. Eventually, three growth form; tree, shrub and herb were reported. According to the results, among the collected data, the highest percentage was allocated to herbaceous plants (66.1%) and the lowest percentage to shrub species (16.5%). On the other hand, the grouping based on the type of application showed that most species were edible (54.5%) and 32.2% of them were in the other applications group. It is worth noting that a significant percentage of plant species (47.1%) possess a wide range of therapeutic properties. Investigating the names of plants showed that the plants naming in the region is following principles such as animal names, animal body parts, plant color, habitat, smell, local beliefs, etc. Due to the significant plant diversity in Komijan County, high side effects caused by chemical drugs and the need to preserve biodiversity, and considering job creation, developing ethnobotanical studies in the region is deeply felt.

Keywords: Iran, Komijan, Ethnobotany, Medicinal Plants

Introduction

Nowadays, ethnobotany is a diverse and multidisciplinary subject used in agriculture, botany, ethnology, anthropology, and linguistics fields. In fact, ethnobotany is combination of two words “ethno”; means the study of people and “botany” the study of plants. There are considerable economic benefits in development and use of local medicines and medicinal plants for treatment of various diseases (Neelam etc., 2018, p. 1550).

The earliest historical records of medicinal herbs belong to Sumerian civilization, where hundreds of medicinal herbs such as opium are listed on the clay tablets (Awuchi, 2019, p. 221).

Methods of treatment used for different diseases based on local plants is called folklore method (Ramesh Singh etc., 2019, p. 614). Action should be taken as soon as possible to preserve existing traditional knowledge and to ensure about its conveying to future generations (Karakose, 2022, p. 577). Traditional plant medicines still play an important role in the modern drug industries due to the minor side effects as well as the synergistic action of compounds (Ahmad Dar etc., 2017, p. 350).

These days, different regions of the world such as, Brazil (Nascimento, 2020), Norway (Teixidor-toneu, 2020), and many other countries are using this knowledge. Generally, ethnic people possess a deep and universal knowledge about the traditional knowledge system as a gift dedicated to civilized population (Dixit, 2019, p. 122).

Recently, many ethnobotanical surveys from different regions of Iran has been done. For example, some of them include surveys on areas of Lar (Zolfaghari Baghersad etc., 2024), and Baluchestan (Didehvar etc., 2021). Also, using folk medicine in Turkish-speaking regions of Iran is really significant. For instance, some of researches has been done in Ahar-Arasbaran (Ebadi etc., 2019, p. 212) and Zanzan County (Moghanloo etc., 2019, p. 121).

According to the latest official census reports of Iran, Komijan County, centered in Komijan region, located in the west of Markazi province, has a population of about 36,441 (URL-1).

Majority of people language in this county is Azerbaijan Turkish (Komijani Bozcheloei etc., 2022, p. 205). Komijan County consists of two mountainous and plain sections. On one hand, this subject has led to the plant diversity in this County, and on the other hand, it has caused expanding plants uses in the culture of people region.

The significant note is that the reflection of the name and using plants in Komijan County Turkish culture was not only limited to some matters such as nutrition and medicine, but also its effect can be seen in oral literature (Ghasemkhani, 2018, p. 137), the toponyms, and religious beliefs of people of this County, that separately, each of these topics are worthy for an independent research.

For example, Ghasemkhani and Karimi have mentioned the significant number of phytotoponyms such as *Kəklıkote Dərəse*, *Sare Tikannık*, *Boyanne*, *Üzəllikər*, *Ulğun Çay*, *Bostan Çayur*, *Uşqunne Dərə*, *Yannaxluq*, *Yovşanle*, *Vərəkzar*, *Qəmişle*, *Qinnirqəlik*, *Qiyaxle*, *Göbələkle*, *Qazyaglə*, *Yannaxluq*, *Süpürgəlik*, etc. in their research on toponyms of Komijan County (Ghasemkhani and Bagherzadeh Karimi, 2023, p. 86-100).

Also, studies show that in various region of Komijan County, some trees such as plane and ash are considered as sacred trees (Gün and Kasımhanı, 2023, p. 133-135). It should be mentioned that although the using plants in people lives in this region is significant, no comprehensive research related to the ethnobotanical view has been done in Komijan County so far. If local knowledge about plants of this region is not transferred to young generation, these valuable oral sources can be forgotten. Therefore, the mentioned cases indicate the necessity of doing this survey.

1. Methods

The current research is the result of a field study carried out in some of cities and villages of Komijan County in (2023-2024). For this purpose, both men and women who generally were illiterate or had primary education were interviewed which were totally 10 people. They were between 50 and 90. And necessary information about the names and application of 121 plants in Komijan region was collected and recorded with local pronunciation and alphabet of Azerbaijan Turkish. In addition, in order to get more useful data for the article, reference sites (URL-2) were used to extract the scientific and family names of the plants too. Finally, for comparing the local names and plants used in Komijan County with other regions of Iran related to this region culturally and linguistically, the information collected from other regions was matched with the data of Komijan region.

2. Results and Discussion

2.1. General Analysis of the Studied Plants

Based on the information of Table 1, the investigated plants can be divided into three categories based on their growth form: herb, tree, and shrub, and the share of each category is 66.1%, 17.4%, and 16.5%.

The plants of Komijan region are classified into 4 different group medical, edible, cattle nutrition, and other applications, in this respect, the use of edible and medical plants with 66 and 57 items have the most frequency and the application of cattle nutrition with 18 items has the lowest frequency. And also, for 3 plants, any usage is not mentioned by the sources. In addition, among the studied plants, 51 plants have only one application and 67 have more than one usage.

It should be noted that the word “other application” in the table below shows that some applications which have diversity are located in one group. These applications include dyeing (women’s hair, carpet fibers, calligraphy ink and Iranian NEW YEAR eggs), making tools (for example, carpet tools for weaving, brooms, calligraphy pens, tools to keep away from evil eyes, plectrum, etc.), preparation of fuel, cosmetics, skin tanning, space disinfectant, extraction of alkaline materials for the production of raisins or welding, glue, decorative use, etc.

All among the plants which their names are listed in the table, although *Ostoqoddus*, *Balənge*, *Zəncəfil*, *Səna*, and *Gəzəngüme* are not generally native in this region or do not have a significant distribution in the region, their names are mentioned in the table due to their importance in traditional medicine of Komijan people.

It should also be mentioned that although this article is limited to the introduction of wild herbaceous plants and *Kəvər* and *Qarakurra* are not wild plants, their names and uses are mentioned in the article due to the special usage of these two plants in ethnobotany of Komijan region.

In this research, in addition to plants, interesting information regarding the diversity and naming method of mushrooms was also collected in the region. According to the findings, mushrooms can be grouped into three types: *Ağgöbələk* (white mushroom), *Qaragöbələk* (black mushroom) and *Ağacgöbələge* (tree mushroom) (OS-2 and OS-3). In terms of the place of growth, *Ağacgöbələge* grows on the trunk or below the tree and other mushrooms grow on the ground (OS-1, OS-2, OS-3, OS-5 and OS-7). Therefore, mushrooms are classified into three groups based on color: white (edible), black (non-edible) and *chil-chil* (spotted), which is non-edible (OS-2 and OS-3). Also, there is another division indicating whether mushrooms are poisonous or not. Based on this grouping, *Cingöbələge* is called a poisonous mushroom or *Dəligöbələk* (OS-5, OS-7, OS-8, OS-9, and OS-10), and edible type is called *Əqillegöbələk* which is non-toxic (OS-8).

Table 1: General Classification of Plants in Komijan County Based on the Growth Habit and Application of the Plants

Row	Local Name	Scientific Name	Habit	Application
1	Acceboyan	<i>Sophora sp.</i> (Fabaceae)	herb	-
2	Ağüzüm	<i>Vitis sp.</i> (Vitaceae)	shrub	edible, other applications
3	Alma	<i>Malus domestica</i> (Rosaceae)	tree	edible, medical
4	Armud	<i>pyrus communis</i> (Rosaceae)	tree	edible, medical
5	Atquyruğe	<i>Equisetum arvense</i> (Equisetaceae)	herb	other applications
6	Badam	<i>Prunus amygdalus</i> (Rosaceae)	tree	edible, medical, other applications
7	Balənge	<i>Lallemantia sp.</i> (Lamiaceae)	herb	medical

8	Barhəng	<i>Plantago major</i> (Plantaginaceae)	herb	medical
9	Beyramnuxude	-	herb	medical
10	Bıtrax	<i>Xanthium strumarium</i> (Asteraceae)	herb	cattle nutrition
11	Boyax	<i>Rubia tinctorum</i> (Rubiaceae)	herb	other applications
12	Bulaqote	<i>Nasturtium officinale</i> (Brassicaceae)	herb	edible, medical
13	Burğartikane / Tuluqtikane / Tuluqote / Süzmətikane	<i>Echinophora sibthorpiana</i> (Apiaceae)	herb	medical, other applications
14	Cacuc	<i>Trachyspermum ammi</i> (Apiaceae)	herb	edible, medical
15	Çayur	<i>Elymus repens</i> (Poaceae)	herb	cattle nutrition
16	Cingöbələge / Dəligöbələk	-	-	-
17	Çanaxsinnirən / Çanaxgülə / Çanaqote	<i>Papaver sp.</i> (Papaveraceae)	herb	cattle nutrition, other applications
18	Çiriş / Siriş / Ziriş	<i>Eremurus spectabilis</i> (Asphodelaceae)	herb	edible, other applications
19	Çobanyastuğə	<i>Acantholimon pterostegium</i> (Plumbaginaceae)	shrub	cattle nutrition
20	Dağlaləse	<i>Tulipa montana</i> (Liliaceae)	herb	other applications
21	Dağmərzəse	<i>Satureja hortensis</i> (Lamiaceae)	herb	medical
22	Dağsoğane	<i>Allium schoenoprasum</i> (Amaryllidaceae)	herb	edible
23	Dələşəbdər / Əşşəkşəbdərə	-	herb	cattle nutrition
24	Dəleyarpuz / Əşşəkypuze	-	herb	cattle nutrition
25	Dəleyonca / Əşşəkyoncase / Qarayonca	<i>Medicago sativa</i> (Fabaceae)	herb	cattle nutrition
26	Dəvədobane	<i>Bupleurum rotundifolium</i> (Brassicaceae)	herb	edible
27	Dolaşxan	<i>Convolvulus sp.</i> (Convolvulaceae)	herb	edible
28	Dolaşxangülə	<i>Convolvulus sp.</i> (Convolvulaceae)	herb	other applications
29	Dovşanalmasə	<i>Cotoneaster nummularioides</i> (Rosaceae)	herb	cattle nutrition

30	Əncir	<i>Ficus carica</i> (Moraceae)	tree	edible, medical
31	Ənikgüle	<i>Mirabilis jalapa</i> (Nyctaginaceae)	herb	other applications
32	Ənnab	<i>Ziziphus jujube</i> (Rhamnaceae)	tree	edible, medical
33	Ər / Çatlanquş	<i>Pistacia atlantica</i> (Anacardiaceae)	tree	edible, medical
34	Ərcinək / Ərcin	<i>Amygdalus scoparia</i> (Rosaceae)	tree	edible, other applications
35	Ərik	<i>Prunus armeniaca</i> (Rosaceae)	tree	edible, medical
36	Ərvanagüle	<i>Salvia hydrangea</i> (Lamiaceae)	shrub	cattle nutrition, medical
37	Gavale	<i>Prunus sp.</i> (Rosaceae)	tree	edible
38	Geççegəvəne / Toppalagövən	-	shrub	cattle nutrition
39	Gəlinbarmağə	<i>Ononis spinose</i> (Fabaceae)	herb	-
40	Gəvən	<i>Astragalus gossypinus</i> (Fabaceae)	shrub	edible, other applications
41	Gəzəngüme	<i>Astragalus adscendens</i> (Fabaceae)	shrub	medical
42	Gilas	<i>Prunus avium</i> (Rosaceae)	tree	edible, other applications
43	Göbələk	-	-	edible
44	Gögüzüm	<i>Vitis sp.</i> (Vitaceae)	shrub	edible, medical
45	Gül Ağacə / Qızılgül	<i>Rosa damascene</i> (Rosaceae)	shrub	edible, medical, other applications
46	Xakeşir	<i>Descurainia sophia</i> (Brassicaceae)	herb	edible, medical
47	Xərçəmbər	<i>Orchis mascula</i> (Orchidaceae)	herb	edible, cattle nutrition
48	Xərmənəte / Qırxyaşar	<i>Polygonum aviculare</i>) Polygonaceae(herb	other applications
49	Xeyrigüle	<i>Althaea officinalis</i> (Malvaceae)	herb	medical, edible, other applications
50	Xülfa	<i>Portulaca oleracea</i> (Portulacaceae)	herb	edible, medical
51	Hamamküməce / Əmənüküməce	<i>Malva sylvestris</i> (Malvaceae)	herb	medical
52	Həsərətgüle	<i>Colchicum speciosum</i> (Colchicaceae)	herb	other applications
53	Heyva	<i>Cydonia oblonga</i> (Rosaceae)	tree	edible, medical

54	Hule	<i>Prunus persica</i> (Rosaceae)	tree	edible
55	İdə	<i>Elaeagnus angustifolia</i> (Elaeagnaceae)	tree	medical, edible, other applications
56	İlançığe	<i>Achillea millefolium</i> (Asteraceae)	herb	medical, edible
57	İnəgəmcəge	<i>Vitis sp.</i> (Vitaceae)	shrub	edible
58	İtgüle / İtburne	<i>Rosa canina</i> (Rosaceae)	shrub	edible, medical
59	Kasne	<i>Cichorium intybus</i> (Asteraceae)	herb	medical
60	Kəkkiz	<i>Eruca vesicaria</i> (Brassicaceae)	herb	edible
61	Kəkkikote	<i>Thymus vulgaris</i> (Lamiaceae)	Shrub	edible, medical
62	Kəngər	<i>Cirsium vulgare</i> (Asteraceae)	herb	edible, medical, cattle nutrition
63	Kərçəng	<i>Ricinus communis</i> (Euphorbiaceae)	herb	medical, other applications
64	Kəvər	<i>Allium ampeloprasum</i> (Alliaceae)	herb	edible, medical
65	Qanqal / Məryəmgüle	<i>Salvia officinalis</i> (Lamiaceae)	herb	medical
66	Qara / Qaral	<i>Ulmus glabra</i> (Ulmaceae)	tree	other applications
67	Qara Ale	<i>Prunus domestica</i> (Rosaceae)	tree	edible, medical
68	Qarakurra / Kurra	-	herb	edible, cattle nutrition
69	Qaradömmül	<i>Vitis vinifera</i> (Vitaceae)	shrub	edible
70	Qarğaçoğəndəre / Qallaxçoğəndəre	-	herb	edible
71	Qarğadaşsağə	<i>Muscari neglectum</i> (Asparagaceae)	herb	other applications
72	Qazyagə	<i>Falcaria vulgaris</i> (Apiaceae)	herb	edible, medical
73	Qəmiş / Qarğə	<i>Phragmites australis</i> (Poaceae)	herb	other applications
74	Qinnirğə	<i>Juncus acutus</i> (Juncaceae)	herb	other applications
75	Qıyaq	<i>Hordeum murinum</i> (Poaceae)	herb	cattle nutrition
76	Qocabaşə	<i>Echinops sp.</i> (Asteraceae)	herb	edible, medical, other applications

77	Qoxağan	<i>Lepidium draba sp.</i> (Brassicaceae)	herb	-
78	Qoz	<i>Juglans regia</i> (Juglandaceae)	tree	edible, medical, other applications
79	Quşüzüme	<i>Solanum nigrum</i> (Solanaceae)	herb	edible, medical
80	Quzequlağə	-	herb	cattle nutrition, edible
81	Mayana	<i>Foeniculum vulgare</i> (Apiaceae)	herb	edible, medical
82	Murçalux	-	herb	edible
83	Murvar	-	tree	other applications
84	Nar	<i>Punica granatum</i> (Lythraceae)	tree	edible, medical
85	Ostoqoddus	<i>Lavandula angustifolia</i> (Lamiaceae)	herb	medical
86	Payızquşə / Qış Xəbər Eliyən	<i>Taraxacum officinale</i> (Asteraceae)	herb	edible, medical, cattle nutrition
87	Pişigdırnağə / Pişigcırmağə	<i>Capsella bursa-pastoris</i> (Brassicaceae)	herb	edible, cattle nutrition
88	Saregül	<i>Rosa canina</i> (Rosaceae)	shrub	edible
89	Saretikan	<i>Carthamus tinctorius</i> (Asteraceae)	herb	cattle nutrition, other applications
90	Səna	<i>Cassia abbreviate</i> (Fabaceae)	herb	medical
91	Sığırdile	<i>Echium amoenum</i> (Boraginaceae)	herb	medical
92	Sığırquyruğə	<i>Verbascum thapsus</i> (Scrophulariaceae)	herb	other applications, medical
93	Söğüd	<i>Salix alba</i> (Salicaceae)	tree	medical, other applications
94	Süpürgə	<i>Bassia scoparia</i> (Amaranthaceae)	herb	other applications
95	Sütlügən	<i>Euphorbia sp.</i> (Euphorbiaceae)	herb	cattle nutrition
96	Şaxşax	<i>Vitis sp.</i> (vitaceae)	shrub	edible
97	Şaxşaqan / Geççəosturdan	-	herb	other applications
98	Şəbdər	<i>Trifolium sp.</i> (Fabaceae)	herb	cattle nutrition, edible
99	Şətərə	<i>Fumaria officinalis</i> (Papaveraceae)	herb	edible, medical

100	Şirinboyan	<i>Glycyrrhiza glabra</i> (Fabaceae)	herb	medical, other applications
101	Təgəsəqqələ	-	herb	edible, cattle nutrition
102	Təlxə	<i>Acroptilon repens</i> (Asteraceae)	herb	medical, cattle nutrition
103	Turşək	<i>Rumex acetosella</i> (Polygonaceae)	herb	edible, cattle nutrition
104	Tut	<i>Morus alba</i> (Moraceae)	tree	edible, medical
105	Tüklüçə	<i>Stachys lavandulifolia</i> (Lamiaceae)	herb	medical
106	Tülkequyruğə	<i>Alopecurus sp.</i> (Gramineae)	herb	cattle nutrition
107	Ulğun	<i>Tamarix sp.</i> (Tamaricaceae)	shrub	other applications
108	Üşdü / Quşdili	<i>Fraxinus excelsior</i> (Oleaceae)	tree	other applications
109	Uşqun	<i>Rheum sp.</i> (Polygonaceae)	herb	edible, medical
110	Üzekülle / İmamöldürən / İmamzəhrəliyən	<i>Vitis sp.</i> (Vitaceae)	shrub	edible
111	Üzəllik	<i>Peganum harmala</i> (Nitrariaceae)	herb	edible, medical, other applications
112	Üzükgülə	<i>Maticaria chamomile</i> (Asteraceae)	herb	medical,
113	Vərək	<i>Rosa persica</i> (Rosaceae)	shrub	medical, cattle nutrition, edible, other applications
114	Vərkivaz	<i>Allium ampeloprasum</i> (Amaryllidaceae)	herb	edible
115	Yağluca	<i>Chenopodium album</i> (Chenopodiaceae)	herb	edible
116	Yannaq	<i>Alhagi maurorum</i> (Fabaceae)	shrub	medical, cattle nutrition, other applications
117	Yarpuz	<i>Mentha pulegium</i> (Lamiaceae)	herb	edible, medical
118	Yazeyelmige	-	herb	other applications
119	Yelqovan / Yelaparan	-	shrub	other applications
120	Yelmik	<i>Tragopogon dubius</i> (Asteraceae)	herb	medical, edible
121	Yemişan	<i>Crataegus sp.</i> (Rosaceae)	shrub	edible
122	Yonca	<i>Medicago sativa</i> (Fabaceae)	herb	edible, medical, cattle nutrition
123	Zəncəfil	<i>Zingiber officinale</i> (Zingiberaceae)	herb	edible, medical

2.2. Application of the Studied Plants

2.2.1. Herb

Acceboyan

This plant grows in the region, but no practical application has been mentioned for it. It's for consumption of cattle (OS-9). It grows mainly along the water streams. They use it to heal wounds (OS-7).

Atquyrüğe

Because the string of the plant is strong, children used it as *Çöğür* wire (OS-2). Ethnobotanical study of some medicinal plants of Abhar County shows that this plant is known as *Atquyrüği*, *Qırxböğüm*, *Atgüli*, that all parts of the plant, especially the aerial part (stem), is healing and curing many diseases, including rheumatism and arthritis, treatment of kidney ailments (Vafadar etc., 2019, p. 40).

Balänge

At first, pour hot water in a glass, then add some Baleng, put a saucer on it to get brewed. It is anti-cough herbs and it cause soothing throat inflammation in colds (OS-1).

Barhəng

It is boiled with dry oregano or mint juice and water, and it is used for the therapeutic use (treatment of stomach problems such as stomach ulcers) (OS-1). It is also laxative (OS-2). In local communities of *Qaradağ* region, its leaves and seeds are used for healing the digestive system problems and chest pain with the local name of *Bizovşa* (Sabzinojedeh etc., 2019, p. 3375).

Beyramnuxude

It grows in mountainous areas and is used to relieve stomachache (OS-2).

Bitirax

It is a kind of weed, and cattle nutrition (OS-1 and OS-2).

Boyax

It is applied in carpet wool dyeing by its plant roots (OS-1 and OS-2). Roots of this plant were used to dye carpet fibers. At first, they cut the root, then dried and made it powder, at the end made a red color for coloring. It is used to make calligraphy ink (OS-3).

Bulaqote

It is similar to Taratuza and has a spicy taste and it is used as herbal tea to treat the colds (OS-1 and OS-2). Local people used it in preparation of various pottages (OS-1). It is useful for those who have a cold temperament (OS-2).

Burğartikane / Tuluqtikane / Tuluqote / Süzmətikane

Its powder is used to flavor buttermilk, yogurt, and cheese. Sometimes they tied a bunch of it with a string and put it in a jar of buttermilk for its aroma. Today, it is brewed and used as diabetes reducer (OS-1 and OS-2).

Cacuq

Its decoction was used for heartache (OS-1). It is found together with a plant called *Zəringə* in the nature and they grow together. *Zəringə* grows in mountainous areas next to *Cacuq*. It is used as Burani and stew. *Zəringə* starts to grow 20 days after iranian new year, it is generally in mountainous areas (It grows together with *Cacuq*) (OS-2).

Çanaxsinnirən / Çanaxgüle / Çanaqote

It is as sheep feed. The old belief says that the bowl breaks when the flower is placed in a breakable bowl (OS-1). When they were a child, they were told not to pick this flower, if you pick it, your bowl will break (OS-5). In Ahar region, the sap, seeds, and fruit of this plant have been introduced as a pain reliever with the local name of *Xaşxaş* (Sabzinojedeh etc., 2019, p. 3374).

Çayur

It grows in the meadow. It is used as fodder (OS-1, OS-2, OS-6, OS-8, and OS-9). It is mostly consumed by donkeys (OS-2). It has an invasive root and if it grows somewhere, it will spread everywhere (OS-9). It grows in gardens. If you find its root somewhere, it will spread everywhere (OS-8). It is very nutritious for cattle. It is used instead of hay as cattle nutrition (OS-6).

Çiriş / Siriş / Ziriş

It is a type of *Dəliçiriş* from which paper glue is made (OS-2 and OS-9). One type of it is called Əqilleçiriş, which is used to make pottage from its leaves (OS-9).

Dağlaləse

It is so beautiful, ornamental and rare (OS-1 and OS-2).

Dağmərzəse

It is used as herbal tea (OS-2). The investigation of native knowledge and therapeutic properties of medicinal plants of Meshkinshahr region showed that the decoction, essence, and hot infusion of *Dağmərzəse* are used as anti-flatulence, strengthening digestion and healing number of other diseases (Sabzi etc., 2021, p. 536).

Dağsoğanə

It is edible for humans (OS-1 and OS-2). It has a strong essence, so it is dried as an aromatic vegetable for *avalət*¹ (OS-1). They add it into rice and pour the dried plant into buttermilk (OS-2).

Dələşəbdər / Əşşəkşəbdərə

In terms of size, they are bigger than the normal type. It is not suitable for humans and cannot be eaten, but it is eaten by cattle (OS-2).

Dəleyarpuz / Əşşekyarpuze

It is very smelly. It is similar to Oregano but with green fluff. Oregano has white fluff. It is as cattle nutrition (OS-1, OS-5, and OS-7). Indeed, he doubts whether it is Cattle food or not (OS-2).

Dəliyonca / Əşşəkyonca / Qarayonca

Cattle eats it (OS-2, OS-5, and OS-7). It grows at the river side (OS-10).

Dəvədobane

They made pottage like *Əriştə aşı*² and *Jovov aşı*³ with it in spring. It is similar to dill. Its root is like a potato and is also edible (OS-2).

Dolaşxan

The fresh leaves are put into pottage like *Əriştə aşı* and *Jovov aşı* (OS-1 and OS-2). Fresh leaves are added to the stew (big leaves are bitter) (OS-2). In the study of the traditional therapeutic effects of medicinal plants in Abhar region with the local name of *Salmaşix*, showed that boiled and extracts and ointments of leaves, roots and seeds are anti-constipating, laxative, choleric, and it heals wounds (Vafadar etc., 2019, p. 40).

Dolaşxangüle

It is used as ornamental flower. It is purple and pink (OS-1).

Ənikgüle

To create multi-colored flowers, the seeds are soaked in milk (OS-1). It is used for decoration (OS-1 and OS-5).

Geççegəvəne / Toppalagövən

They pick its branches and then take it on the fire and burn it and then beat it to remove the horns and then add it to cattle nutrition, which is very nutritious (OS-5 and OS-7).

1 Salt is added to aromatic vegetables (parsley, coriander, and chives) and they are scrubbed by hand.

2 It is a combination of chickpeas, pottage vegetables (leek, parsley, coriander, and spinach), curd, onion, garlic, mint, and soup noodles.

3 It is the result of cooking barley, beans, vegetables (leek, parsley, coriander, and spinach), curd or yogurt, onion, garlic, and mint.

Gəlinbarməğə

It has many thorns and it is hard for animals to eat it (OS-2).

Göbələk

It grows after thunder and rain (OS-1, OS-2, and OS-3). *Dəligöbələk* has a thin cap that collapses with the touch of the fingers (OS-1). There is a white type that is edible and a black type that is *Deli Göbələk* (OS-3). There is an *Ağacgöbələge*, which grows on the the grooves of the trees and is poisonous. *Ağacgöbələge* is polka dot or *chil chil*. In general, there are three types of *Göbələk*, white and black, and *ağacgöbələge* in the region (OS-2). Its poisonous type is called *Cingöbələge* (OS-5, OS-9, and OS-10) and its poisonous type is called *Dəligöbələk* (OS-7, OS-8, and OS-9). The edible mushroom is *Quzubudu* means thigh of lamb. And also the edible one is called *Aqillegöbələk* (OS-8). Some mushrooms grow near trees like plantains, which are poisonous. Some mushrooms grow in the plains, which are edible (OS-7). Its edible type is used both raw and in stew, which is found in the plains. There is also a type that rarely grows once every few years (OS-5).

Xakeşir

Its syrup is used to treat constipation and quench thirst (OS-1 and OS-2). It is used by native communities in Qaradağ region named locally *Şivərən* for treatment of diabetes and allergies (Sabzinojedeh etc., 2019, p. 3374).

Xərçəmbər

Its root is edible (OS-1 and OS-2). It is cattle nutrition (OS-1).

Xərmənə / Qırxyaşar

Xərmənə means meadow, which helps wheat not contaminate with soil (OS-6). It is similar to grass and grows sparsely in the threshing (OS-7).

Xeyrigüle

They wash newborn baby's body with the water obtained from soaking its flowers in water or its flower paste and, especially the baby who was born in the summer to reduce the body temperature (OS-1). They dry it and pour it into tea as a laxative, relief of constipation and also it has an ornamental use (OS-2). In the past, its flowers were used as a detergent, because they smell good and clean greasy hair (OS-7).

Xülfa

Its habitat is the garden. It is eaten as vegetable and it is poured into *Jovov aşı* because of its extract (OS-1 and OS-2). Xülfa and almond extract are used to strengthen the body (OS-1). It is laxative (OS-2).

Hamamküməce / Əmənüküməce

It mostly grows on the ceiling of old public bathrooms. Fruit and herbal tea used to treat lung infection (OS-1), relieve constipation, and reduce blood sugar (OS-2). According to the findings, the essence of the medicinal plant *Hamamküməce* has good antimicrobial effects against common oral infection bacteria. Examining the antibacterial properties of the *Hamamküməce* essence of in Meshkinshahr region on common oral infection bacteria shows that the *Hamamküməce* essence of this plant with different concentrations can be a suitable alternative for drugs and chemical mouthwashes in treatment of common oral infection bacteria (Eghbal etc., 2019, p. 2872).

Həsətgülə

It is seen twice in a year in Yasbolaq. One during iranian new year and the other at the beginning of autumn. It is similar to saffron flower and can be seen in white and pink color. It is also decorative (OS-5).

İlançığə

It is used for stomach bloating. It is used as a decoction or fresh to remove the flatulence of stomach. Cooking its fresh and small leaves with eggs is used for breakfast. Its decoction is anti-microbial and cleans the intestines (OS-1), reduces blood sugar, and is very bitter (OS-2). Its decoction is given to children to treat nocturnal enuresis. They cook its fresh leaves to make *Qayqanaq*⁴ to cure stomachache (OS-7). Today, it is used to treat diabetes (OS-10). The local people of Arasbaran region believe that flowery branches of this plant have properties such as lowering blood pressure, antiseptic and known by the local name of *Isseot* (Zolfeghari etc., 2011, p. 538). In Ahar County, it is called *Sancıgülü* and it is used as anti-parasitic and stomach tonic (Sabzinojedeh etc., 2019, p. 3375).

⁴ It is a combination of milk, flour, eggs, and turmeric.

Kasne

It reduces body heat (OS-1). It is used to relieve stomachache (OS-2). In the past, it was used to treat typhoid. They put its root in water and then put it on the lips of someone who had typhoid. Its extract is also useful. It grows by streams (OS-7). Native communities in Qaradağ region use the stem of *Çatdanguş* (Kasne) in treatment of fatty liver (Sabzinojedeh etc., 2019, p. 3375). In Abhar County, it is known with the local names *Çittikan* and *Çitdax*. It is used as appetizer, stomach booster, etc. (Vafadar etc., 2019, p. 38).

Kəkkiz

It grows in fields of clover, beans and gardens and is used as pickle (OS-1 and OS-7).

Kəngər

The root is used to prepare stew (OS-1 and OS-2). It is cattle nutrition (OS-2). Its water is poured into the nose of a person with a nosebleed to stop the bleeding (OS-8).

Kərçəng

In the past, it was used as lamp fuel (OS-1 and OS-2). Its oil is rubbed on the body to relieve hand and foot pain (OS-2).

Kəvər

Leek is a hot temperament vegetable. It is used raw or cooked and roasted together with other vegetables in preparing vegetable cutlet or vegetable stew (OS-1). If we pour fresh leek extract into the nose of a person with a nosebleed, it will stop (OS-1 and OS-3).

Qəmiş / Qarğə

Thick reeds have been used to make carpet tools for weaving (OS-1 and OS-2). Mullahs used it to make calligraphy pens (OS-2). It is used in the construction of rural houses roofs (OS-7).

Qanqal / Məryəmgüle

Today, it is used to treat diabetes (OS-9).

Qarakurra / Kurra

It is similar to green peas, it is used by livestock, and it is grilled on fire and poured into salty water, and then eaten (OS-1). It is cultivated and eaten fresh. It is also cattle nutrition (OS-2). In the old days, they were mostly used as horse feed (OS-8).

Qarğaçoğəndəre / Qallaxçoğəndəre

From the point of view of (OS-3), its correct name is Qalax choğəndəre. They prepare pottage from it, and it is used in *Jovov aşı* (OS-3).

Qarğadaşşəğə

Its flower is used to create a purple color for coloring eggs in Iranian new year (OS-1 and OS-2). It is bitter. It is not edible. It is also used for carpet fiber dyeing (OS-2).

Qazyəğə

It is used to make a dish called *Çörəkqatuğə*⁵, which is a dish with high nutritional value (OS-1). It relieves constipation (OS-3). They make pottage with it (OS-6).

Qinnirğə

It is used only as fuel (OS-2).

Qıyaq

It grows in the grass, and it is used as cattle nutrition. (OS-1 and OS-2).

Qocabaşə

The nut inside the fruit is edible (OS-1, OS-2, and OS-5). When the plant is completely dry, it is used for fuel (OS-2). It is consumed by cattle (OS-9 and OS-10). To treat colds, boil the ball-shaped part of it and breathe it into your nose (OS-7). Also, this plant nut is used as herbal tea during colds (OS-5).

⁵ Lentils, flour, onion, aromatic herbs, turmeric, local vegetable called ghaziaghi, and egg are used to make it.

Qoxağan

The herb is very smelly and has no properties or uses (OS-1, OS-2, and OS-9). It is a plant that has a bad smell and grows in the hay field (OS-6).

Quşüzüme

Small red fruits that are smaller than peas and are edible. Its decoction added to jujube and violet flowers is used to cure child's fever (OS-1). It has oral and medicinal use. It is used for sore throat. At first, dry it and add it to donkey butter waste, which is locally called *qodux mamuze*, and tie to the throat of a person who has a sore throat (OS-3).

Quzequlağə

It's a non-edible vegetable for sheep (OS-1). It was also eaten by humans and cattle (OS-2).

Mayana

Its grinded seeds with candy are used to relieve stomachache and flatulence (OS-1 and OS-3). In Ahar region, it is used with the local name *Sariot* as menstruation stimulant and milk booster (Sabzinojedeh etc., 2019, p. 3374).

Murçalux

It is poured into *Tərxənə aşı*⁶ (OS-1 and OS-8), it gives a similar rumen smell *Sirabi* to pottage (OS-1). It grows in the spring. Its root is edible. It has a turnip-like root that is edible (OS-2 and OS-6). In ancient times, it was used as a meal during times of famine and scarcity (OS-8). When

it is fresh, its green part is used (OS-7). They use it in *Omac aşı*⁷ (OS-5). They are used in cooking pottage and bread (OS-10).

Ostoqoddus

Although this plant does not grow in this region, it is used in the region. It was used as a decoction in winter, it has a warm nature, and they brewed it with plants called *Seləncan* and *Qoləncan*. It is soothing and a treatment of hands and feet pains (OS-1). It is tranquilizer and has warm nature. It is for those who have a cold nature (OS-8).

Payizquşə / Qış Xəbər Eliyən

Its fresh is used by cattle (OS-2). It has edible seeds. A decoction of the seeds is good for chest pain (OS-8). It is consumed orally (OS-5). In the study of medicinal plants of Ahar County, with the local name of *Papangülü*, it is used as releasing menstruation cycle, and moving urea (Sabzinojedeh etc., 2019, p. 3375).

Pişigdırnağə / Pişigcırmağə

It is as weed for livestock use and is consumed by cattle (OS-1 and OS-2). Its seeds are edible for human (OS-2).

Saretikan

It is eaten fresh by animals and dry as firewood (OS-2).

Səna

It is found in mountainous environment. This plant is helpful to cure constipation. There is a folkloric belief that if we cut this plant leaves from the bottom to top, it will cause inflammation, but if we cut it from top to bottom, it will cure constipation. To cure the constipation, leaves are soaked in warm water and then the patient will drink the liquid, finally his problem will be solved (OS-2, OS-5, and OS-6).

Sığirdile

It is soothing (OS-1). It is grown in the region and is still being cultivated (OS-2). Native communities in Qaradağ region use it as a nerve pain reliever (Sabzinojedeh etc., 2019, p. 3374).

Sığırquyruğə

When they want to make musk and peel the sheep skin off, they soak the rumen in this plant to make its color light brown. The next use is to burn it and its smoke is used to treat hemorrhoids (OS-1). Like a sunflower, it has big yellow flowers (OS-2).

6 Ingredients of this food are as follows: chickpeas, pottage vegetables, tarkhana, onion, garlic, mint, and rumen. To prepare Eirantarkhana, uncooked wheat is cooked with buttermilk.

7 This food is made of beans, pottage vegetables, special dough, onion, and mint. To prepare dough, turmeric and salt are added to the flour and then water is added slowly and after that small balls of dough will be made, at the end those are added to pottage.

Süpürgə

There are three types of brooms. The plain and desert broom, which is short in height, which is used to sweep the threshing floor. A kind of long broom for cleaning the yard. The city broom that they sew the parts together. They called a type, *Nərməsüpürgə* (OS-1). It has four models. One model was growing in the yard and was a wild one (green and long). Other types of brooms are also planted in the area. A threshing model has a horn. A soft model is a thresher that grows next to the reeds. All four are different (OS-2).

Sütlügən

It is used as sheep feed. When you touch it, white juice comes out (OS-1). Its gum is used as a pain reliever for toothache, but it also causes tooth decay (OS-9). Colorful flowers have an ornamental use (OS-1).

Şaxsaqqan / Geçceosturdan

It is a plant with balloons that children love to kick and they like the sound of it (OS-6). In its structure, there are spaces where the wind gathers, and when it is pressed, a sound is produced. That's why they call it *Şaxsaqqan*. If cattle eat it, it causes them to be bloated (OS-8).

Şəbdər

It is planted and consumed once, but the type of *Həftçin* can be harvested seven times, *Dələşəbdər* is wild (OS-1). It is consumed by humans with pickles and *Sekəncəbin* (OS-1 and OS-2). It is also cattle nutrition (OS-1 and OS-2). They boil it and pour its extract into the nose of a person who has a nosebleed to stop bleeding (OS-8).

Şətərə

They dried it and put it into yogurt and put it on the wound to heal skin wounds and dry skin and eczema (OS-1).

Şirinboyan

It grows in the garden and its root decoction is useful for stomach ulcers (OS-1, OS-2, OS-4, OS-5, and OS-9). They use it as fuel (OS-2). Its decoction and seeds are good for heartburn. It is also appetizer (OS-7). The native people of Qaradağ use the root of the plant to strengthen the stomach and its decoction to treat stomach ulcers (Sabzinojedeh etc., 2019, p. 3374).

Təgəsəqqələ

It is cattle nutrition (OS-7, OS-8, and OS-9). It is eaten with pickles (OS-5 and OS-9).

Təlxə

It has a very bitter essence, and it is used as cattle nutrition (OS-1 and OS-8). Today, it is useful for diabetes (OS-10).

Turşək

It is used as human and animal food (OS-1 and OS-8).

Tüklüçə

Its herbal tea is suitable for the lungs (OS-1 and OS-2).

Tülkequyrugə

It is cattle nutrition (OS-5).

Uşqun

They are stewed like celery and artichoke stew and it is also used raw (OS-1). Purifying the digestive system (OS-2). Uşqun root strengthens the digestive system, heart tonic, etc. (Sabzi etc., 2021, p. 537).

Üzəllik

It is thrown into the fire to get rid of negative energies as preventing evil eye effect (OS-1 and OS-5). It is used for disinfection. The old belief says that if this plant grows near a residential house, the sound of a rooster will prevent forming seeds in this plant (OS-1). It is used to cure bloody diarrhea. They grind the seeds by hand, it gives a bitter taste and they eat it with water as a medicine (OS-2). A decorative pendant is made from it. Also people who have diabetes eat a few seeds with water (OS-5).

Üzükgüle

It is used as a decoction for curing colds (OS-1). It mainly grows on roadsides (OS-2). It has two types, sweet and bitter. The sweet type is brewed as an infusion for relaxation and the bitter type is used as incense for colds (OS-5).

Varkivaz

It grows in gardens; it is used to prepare pottage⁸ with bulgur (OS-1 and OS-2). They use it in baking bread⁹. It has a warm nature and is very fragrant (OS-1, OS-2, and OS-6).

Yağluca

It is a vegetable for pottage, it has seeds in autumn. It has a flower like rooster tail. It has oily leaves and that is why it is named Yağluca. It is eaten raw as a vegetable (OS-1). It is used in the preparation of *Omac aşı* (OS-3).

Yarpuz

Its dried form is used in buttermilk or mix of hot oil and mint for pottage. It's fresh or dried and brewed or extract form is used. It has a warm nature (OS-1). It is against intestinal and stomach infection (OS-1 and OS-2) and eliminates diarrhea (OS-2).

Yazeyelmige

It is different from *Yelmik*. Its gum is used to make chewing gum, which is dark and bitter. They remove its bitter taste with water and when it comes out of the mouth it hardens again (OS-1)

Yelmik

If the hair gets stuck in the intestine, *Yelmik*¹⁰ brings it out. It is consumed with *sekəncəbin*¹¹ and pickle (OS-1). Gums is prepared from the root of *Yelmik* and it is eaten as a vegetable with pickle (OS-2). There are several types. One type grows in plowed land and has broad leaves. Another model grows in the garden and farm. There is also a type that spreads more on the ground. It is also eaten with pickles and as *Burani*. It also used in *Səbzi xürüş*. To prepare gum from *Yelmik*, they cut its root and collect the resulting milk. This type of milk is called *saqquz*, which is white in color. There is another type, which is observed as a protrusion between the leaf and the root, which is called *saqquz*, which is usually dusty and brown in color (OS-5).

Yonca

It is used as cattle nutrition, human consumption (OS-1), preparation of pottage (OS-1 and OS-6) and reducing sugar and fat (OS-1 and OS-3). It has a warm nature and is hematopoietic. It is also used in *Burani* form (OS-6).

Zəncəfil

It is used for Sweets, *Abghusht*, pickles, and stew, prevention of nausea in pregnant women. It can be used in brewed, fresh or dry form for herbal tea (OS-1). It is eaten fresh, wet and dry and it has a warm nature (OS-1 and OS-2).

2.2.2. Shurb

Ağüzüm

Light green grape with large and juicy seeds, it ripens in autumn, they use it as grape¹²syrup, pickle it, and pick it in a room on grape leaves to consume it gradually (OS-1 and OS-2). Based on the local belief, it is called *İmamöldürən*, because it was used to kill "Imam Reza" (OS-2). It should be mentioned that in Khenejin located in Markazi province, on last Wednesday night of Hijri year women tie piece of their hair and men tie a piece of their shirt fibers to vine branches to fulfill their dreams (Gün and Kasimhani, 2023, p. 133).

Çobanyastuğ

It is used as cattle nutrition (OS-9).

⁸ It is prepared from verkevazas (local plant), beans, patla, flour, onion, and pepper. Patla is wheat cooked properly, dried or half pounded.

⁹ Verkevaz is scrubbed with salt and is added to the dough when baking bread.

¹⁰ They eat it, wrap it around the hair and brings it out.

¹¹ It is composed of mint, sugar, and vinegar.

¹² For more detailed information, see (Javid Rad, 2018, p. 63-68).

Dovşanalmasə

It is used as fodder (OS-5 and OS-8). Its local name is Çaleqi (Khaleghi etc., 2015, p. 96).

Ərvanagüle

It is used as herbal tea or incense to cure colds (OS-1 and OS-7) and it also is used as fodder (OS-8).

Gəvən

A gum called *kətira* extracted from it and it is used for hair styling (OS-1). The root and its calyx are boiled and eaten (OS-2, OS-3, OS-5, and OS-8). In the past, the landlord used to rent the land and some people came from Shiraz and rented the lands to extract *kətira* (OS-5 and OS-7).

Gəzəngüme

This plant grows in the mountainous and rocky environment, and it is given to the child to relieve bloating and colic (OS-1, OS-2, OS-5, and OS-8).

Gögüzüm

It ripens in autumn. It has seeds with thick skin used to prepare grape syrup, which is effective in relieving constipation in addition to its nutritional value (OS-1 and OS-2).

Gül Ağacı / Qızılgül

Qızılgül has an ornamental use and is used to make jam, and its powder is added to yogurt and buttermilk (OS-1) its dry petals are laxative served as tea (OS-2). In Chaqer village, Farahan County, Markazi province, people tie a cloth to this plant to fulfill their dreams on the last Wednesday of the solar year and they wish they could get all their dreams until the flowers of this plant open (Gün and Kasimhani, 2023, p. 133).

İnəgəmcəge

The seeds are large. It becomes grainy quickly. It is edible (OS-1).

İtgüle / İtburne

It has edible petals (OS-1 and OS-2). It is also used as herbal tea (OS-2).

Kəklükote

It is used with eggs as food (*Kəklükote numurtase*) (OS-1 and OS-3). Its herbal tea (fresh or dry) is used for respiratory problems such as colds (OS-1). It is used as herbal tea (OS-2). It cures back and stomach pain (OS-3).

Qaradömmül

It has large seeds used to prepare grape syrup. Its syrup is so bright. In some areas around Komijan region, it is called *Qorov*¹³, and in other areas, it is called *Evinava*. Grape syrup is used as juice (OS-1).

Saregül

It is used to make jam (OS-1).

Şaxşax

It makes a special sound, while eating its seeds (OS-1 and OS-7). Grapes with large seeds that make a sound when eaten.

Ulğun

It is a tree that grows by the river. Because it has strong branches, it is used as a mortar. The height of the tree is less than one meter. There is a lot in Saveh region (OS-2).

Üzekülle

It is an edible grape, which has a matte appearance similar to being covered with ash (OS-1 and OS-2). It is similar to *Ağüzüm* (OS-2).

Vərək

The flower base is filled with seeds, they pound and infuse it to get rid of the bad smell in the stomach, they pound it with candy, and use it like fennel, if the animals chew it, they'll have delicious meat (OS-1). It is helpful for hand

¹³ Vinegar is added to red grape juice when making grape syrup.

and feet pains. *Vərək* seeds are eaten like nuts (OS-2). Its leaves are fodder for sheep (OS-6). And the bush was burned as fuel, and they also produced charcoal for the winter seat (OS-2 and OS-6).

Yannaq

Its decoction is used to remove kidney stones (OS-2), to relieve cough (OS-8), and also to cure headache (OS-7). In the past, its wood was used to cook grape syrup. Its fresh plant is suitable for cattle nutrition (OS-5). It grows a lot in ruins (OS-10).

Yelaparan / Yelqovan

Yelqovan is a dry grass that moves with the autumn wind. It is used for burning in the oven, because it catches fire quickly. It is used to light up the oven. After applying tractors in the region, the growth of this plant has decreased. In autumn, human used the light thorns from the plain to make fire for the oven (OS-1).

Yemişan

Its fruit is edible (OS-7).

2.2.3. Tree

Alma

It is eaten as a fruit. They also dry them and consume them as snacks (OS-1). It treats diarrhea (OS-1 and OS-2).

Armud

They were putting it in wheat to get ripen sooner. They use it to relieve constipation (OS-1).

Badam

It's for food consumption and making *Çağala* stew. They extract its oil to cure diarrhea (OS-5). Its nut is used as nuts and is used to prepare *Badam şorbə* (OS-1). It is also used in the preparation of *sürmə* that is helpful for eyesight and beauty (OS-1 and OS-5).

Əncir

It is used in raw and jam forms (OS-1 and OS-5). Figs are used as a decoction with jujube (*ənnab*) and hollyhocks (*xeyrigüle*) for chest pain. (OS-5). It is also used to prevent constipation (OS-1).

Ənnab

It is also used as nuts (OS-1 and OS-5). They make herbal tea with the mixture of *Ənnab*, *Xeyrigüle*, *Barhəng*, and *Qocabaşı* are used for blood purification (OS-5). Mixture of *Ənnab* and violets is harmless for curing children's colds (OS-1).

Ər / Çatlanquş

The fruit is pickled. It is good for treating diabetes. It's a kind of wild Pistachio (OS-9).

Ərcinək / Ərcin

It is used as nuts (OS-1). In the past, it was believed that if someone holds a stick made of this tree, it will bring good luck to him (OS-7). In Khenejin region of Markazi province, this plant is considered as one of the sacred trees, and people tie piece of their cloth and fibers to its branches to fulfill their dreams (Gün and Kasımhane, 2023, p. 133).

Ərik

It is used for preparation of *lavaşək* (fruit leather). Firstly, dry apricots, then soak them in water and eat it to cure constipation. It is also used in *Türşə aşı*¹⁴. Its core was roasted and used as nuts. They made *Basluq*¹⁵ with grape syrup and starch with a nut inside (OS-1).

Gavale

It is used to prepare food (OS-1 and OS-2).

¹⁴ It is prepared with beans, pottage vegetables (leek, parsley, coriander, and spinach), sugar, pickles, beetroot, dried apricot and, mint or onion.

¹⁵ A local sweet made from grape syrup, starch, water and, flour.

Gilas

The bark of this tree was used as a *Çöğür* plectrum. Its gum is edible (OS-2).

Heyva

It is eaten raw or in a jam form. Its seeds are boiled, which is good for chest pain (OS-1 and OS-2).

Hule

It is edible, it is used in the form of *lavashək* (fruit leather) and jam. It is also dried and added to snacks (OS-1 and OS-5).

İdə

Its fruit is edible (OS-1 and OS-2). Its leaves were used to wash hands. Its branches are hanging over the buttermilk musk, it is believed that it is good for increasing butter in musk (OS-1). It is used for bone and joint pains. Consuming unripe *İdə* leads to urinary retention (OS-2).

Qara / Qaral

Due to the strength of its wood, it is used to make the shovel handle (OS-1 and OS-2). It is also used in construction (Khaleghi etc., 2015, p. 96).

Qara Ale

It is used as a fruit. It is also used to make *lavaşək* (fruit leather) and jam. It is also used to make pottage. Ale sauce is also made as a food flavor. In terms of therapy, it is also used for treatment of constipation (OS-1 and OS-5).

Qoz

Walnut shell and leaves are used for hair coloring (OS-1 and OS-2). Its core is used as nuts and its leaves are used for dyeing carpet fibers and for women's hair color due to its high brown pigment. According to the old belief, you should not sleep under this tree at night because it causes shortness of breath (OS-1). Fresh leaves are brewed to reduce sugar (OS-1).

Murvar

It is used in making shovel handles and pickaxe handles (OS-1, OS-2, and OS-7). It is used to cover wooden beam (OS-5).

Nar

Thus, fruit is edible and its shell is used to open the tooth cocoon (OS-1). The study of local knowledge of native people in Arasbaran region showed that this fruit is anti-cancer (Zolfeghari etc., 2010, p. 542).

Sögüd

There is an old belief that if we sleep under this tree during the day, it will absorb all the pain and disease in our body and expel it into space at night. Some use it for its wood (OS-1), the old belief says that sleeping under the shade of this tree reduces the patient's fever (OS-2). It is used in construction (OS-7).

Tut

It was used as a fruit and in the form of jam, red one is used in preparation of juice, and Tut syrup is made from white tut, and dried tut is used as nuts. It relieves constipation (OS-1 and OS-5).

Üşdül / Quşdili

It has strong wood for lumber and is used in carpentry (OS-1 and OS-7). Leaf and bark decoction is laxative, diuretic and so on (Sabzi etc., 2021, p. 536). The traditional knowledge of Arasbaran forest dwellers shows that they use the wood of this tree with the local name of Van to make tools (Khaleghi etc., 2015, p. 96). In the village of Khomarbaghi in Komijan region, there are legendary stories about this tree, and it is considered sacred by the people of that village (Gün and Kasımhiani, 2023, p. 133-135).

2.3 Semantic Study of the Studied Plants

As mentioned, the ethno-ecological study of medicinal plants is a very precious indigenous knowledge originating from specific geographical regions with ancient history. Hence, collection of rural areas, medicinal plants, and people attitude toward classification and naming of plants, organizes the basis of botanical thinking.

Therefore, the native communities of these regions are the first botanists in history. In this regard, Komijan County is not an exception. So, the knowledge hidden in the memories and past lives of the rural people can definitely cause progress in modern medicine. This research shows that the knowledge of local communities about the nature of their surroundings is very wide and includes various aspects.

Based on the taste criterion in nomenclature, *Təlxə*, *Şirinboyan* and *Acceboyan* can be mentioned. In the meantime, *Acceboyan*, which somehow refers to the specific compounds of the essential oil or secondary metabolites of this plant, is a very important medicinal plant. Nowadays, many research have been done on the mentioned medicinal plant in pharmacognosy and ethno-pharmacological research groups. Similarly, the reflection of the naming based on the physiological properties of the plant can be seen in the name *Sütlügən*, due to having a milky gum.

Regarding naming based on plant morphology, it can be referred to *Burğartikane*. A plant which blade is the most prominent and obvious feature for naming it. In another example, *Yağluca* can be mentioned, a plant which its name is based on having oily leaves. In fact, this property has been an obvious trait of this plant.

In this regard, color issue as a visual feature has been very important in the knowledge of local people for naming plants. For example, *Saregül* and *Saretikan* plants are named based on having yellow flowers.

The significant note is that, today considering the plant appearance is the first feature in systematic investigations noted by botanists.

In another example, plants such as *Dələşəbdər* and *Dələyarpuz* can be indicated, which naming is based its usability and non-usability by humans. The prefix *Dəle*, “crazy” shows the inedibility of the plant for humans. Conversely, *Şəbdər* and *Yarpuz* are edible plants.

Also, local naming of local plants in Komijan County, especially those related to herbaceous plants, contain valuable notes showing that if they were considered carefully, one could understand some useful information about each plant, such as its habitat, growing time, morphological similarities to other things, application, etc. This issue is one of the most fundamental issues of ethnobotanical knowledge. Following that, it will be tried to indicate some of the most important ways of naming the investigated plants.

Among the habitats that can see their names in the naming of investigated plants, spring (*Bulaqote*), mountain (*Dağsoğane*), desert (*Yazeyelmige*), threshing (*Xərmənote*) and bath (*Hamamküməce*) are seen. Also, in terms of growing time, the words winter (*Qış Xəbər Eliyən*), autumn (*Payızquşə*) and New Year (*Beyramnuxude*) can be encountered in naming of these plants in the region. Referring to the growth form of plants can be seen in the names of the investigated plants and in two forms. In the first category, plants are likened to inanimate or human elements such as shepherd's pillow (*Çobanyastuğə*), bowl (*Çanaqote*), bride's finger (*Gəlinbarmağə*), etc. But in the second category, this analogy is only made with the parts of animal body. These organs are nose (*İtburne*), ear (*Quzequlağə*), tongue (*Sığirdile*), beard (*Təgəsəqqəle*), breast (*İnəgəmcəge*), abdomen (*Dəvəqarne*), testicles, (*Qarğadaşsağə*), tail (*Atquyruğə*), foot (*Qazyəğə*), paw (*Pişigcırmağə*), and heel (*Dəvədobane*).

In this category, we also encounter with plants that their naming is based on the description of their appearance, like *Dolaşxan* means a plant wrapping around the objects, *Tüklücə* means a plant producing hair-like products, *Qocabaşə* means a plant with a big head, *Toppalağövən* means a plant that is spherical and, so on.

Conclusion

The current research is an ethnobotanical study of some plants of Komijan County. Such studies are useful in many aspects, one of which can be the importance of protecting the flora of the region, especially its medicinal types. Studies have shown that native people have significant knowledge about the medicinal plants all around this region, and they use them in curing a wide range of diseases.

In this study, based on growth forms, 121 plants were investigated, and they were divided into three categories of herb, tree, and shrub. Investigations showed that in Komijan region, local plants are placed in 4 groups according to their usage: human food, cattle nutrition, medicine, and other uses. People of the region consume plants either raw or in a combination of dishes such as *Çörəkqatuğə*, *Omac Aşə*, *Türşə aşə*, *Vərkivaz aşə*, etc. In terms of therapy, the known species are used in treatment of a wide range of diseases, including reducing fever, treating stomach ulcers, stopping nosebleeds, removing kidney stones, etc.

In other applications section, you can see many different applications of the identified species, which include general categories such as coloring, tool making, leather tanning, ornamental use, etc. Also, the reflection of some religious and folkloric beliefs of the people of the studied area in the names of some plants is one of the interesting points of the current research. Investigating the plants of Komijan County from the point of view of onomastique also resulted in interesting results, among which we can refer to the habitat, growth form, growing season, and morphology of the plants in their names. Also, the attention of local people to visual characteristics, taste, smell, and taste of plants in naming some other plants is one of the most important points in naming the local plants of Komijan County.

Considering the high biological diversity or in other words, the richness of plant species in the studied area, it is expected that botanical research in this area can be continued on a larger scale in order to obtain better and more useful results to take an important step in the medicinal plant production industry. It is worth noting that since ethnobotanical knowledge is one of the basic foundations of medicinal plants application and the urban and rural elderly have important information about it, the death of these people causes losing this traditional knowledge, so the need to speed up wider researches to preserve this information and also to introduce medicinal plants of Komijan region is felt to be useful.

References

- Ahmad Dar, R., Shah Nawaz, M., and Hassan Qazi, P. (2017). General overview of medicinal plants: a review. *Journal of Phytopharmacology*, (6), 349-351.
- Awuchi, C. G. (2019). Medicinal plants: the medical, food, and nutritional biochemistry and uses. *Journal of Advanced Academic Research*, (11), 220-241.
- Dixit, G. (2019). Ethnobotanical studies in India on the medicinal and aromatic plants. *Journal of Bioanalysis & Biomedicine*, (1), 122-123. DOI: 10.4172/1948-593X.1000e161
- Ebadi, M., and Eftekharian, R. (2019). Ethnobotanical study of medicinal plants used in Ahar-Arasbaran (protected area in East Azerbaijan province of Iran). *Journal of Mediterranean Botany*, (2), 209-214. DOI: 10.5209/mbot.62985
- Eghbal, H., Mohammadi, A., Mohammad, N. K., and Jahani, N. (2020). Barresi-ye khasiyat-e antibakteriyal-e esans-e giyahan-e darooei-e malva sylvestris jam avari shode-e az Meshkin Shahr bar ruy-e bacteriha-ye shay-e dahani va moghayes-e an ba dahansu-ye kolorhegzidin. *Majale-ye Zist Pezeshki-ye Pishraft-e*, (4), 2872-2882.
- Ghasemkhani, E., and Bagherzadeh Karimi, N. (2023). A general overview of the toponyms of komijan county, Iran. *BURANA - Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 75-100. DOI: 10.5281/zenodo.10429162
- Ghasemkhani, T. (2018). Giyahan-e mantaghe-ye borchalu. *Elbilimi*, (101), 136-142.
- Gün, F., and Kasımhanı, İ. (2023). İran Merkezi bölgesinde Türklerinde ağaç kültürü. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, (41), 123-140. DOI: 10.12981/mahder.1225908
- Javid Rad, F. (2018). Shirepazan va mahsulat-e toliidi az shire-ye angur dar Komijan. *Elbilimi*, (101), 63-68.
- Karakose, M. (2022). An ethnobotanical study of medicinal plants in guce district, north-eastern Turkey. *Journal of Plant Diversity*, (44), 577-597. DOI: 10.1016/j.pld.2022.03.005
- Khaleghi, B., Awatafi Hemmat, M., Shamekhi, T., and Shirvani, A. (2015). Danesh-e ekolozhik-e sonnati-ye mardom-e mahalli az khavas-e darooei-e giyahan-e alafi va buteie-e dar hoze ilange chay-e Sabalan. *Faslname-ye Daneshha-ye Bumi-ye Iran*, (4), 204-234.
- Komijani Bozcheloei, Z. A., Ghiasian, M. S., and Taheri Ardali, M. (2022). Parakandegi-ye zabani dar ostan-e Markazi. *Nashriye-ye Elmi-ye Zaban-e Farsi va Guyeshha-ye Irani*, (13), 201-216. DOI: 10.22124/PLID.2023.22965.1615
- Moghanloo, L., Ghahremaninejad, F., and Vafadar, M. (2019). Ethnobotanical study of medicinal plants in the central district of the Zanjan county, Zanjan province, Iran. *Journal of Herbal Drugs*, (3), 121-131.
- Neelam, B., Poonam, V., and Chandranandani, N. (2018). A review on some traditional medicinal plants. *Int. J. Life. Sci. Scienti. Res*, (1), 1550-1556. DOI: 10.21276/ijlssr.2018.4.1.7
- Sabzi Nojadedh, M., Amani, M., and Younessi-Hamzekhanlu, M. (2021). Estefadehha-ye darooei az giyahan-e martaei tavasot-e mardom-e javam-e bumi dar mantagh-e Garedagh. *Motaleat-e Olum-e Zist*, (1), 3370-3382.

Sabzi nojehdeh, M., Amani, M., Unesi Hmze-khanloo, M., Badri, L., Fathizadeh, O., and Sheiday Karkaj, E. (2021). Giyahan-e darooei-e daray-e karbordha-ye darmani dar javame-e bumi-ye mostaghar dar damane-e Sabalan (motale'e-ye moredi shahrestan-e Meshkinshahr, ostan-e Ardebil. *Majale-ye Manabe-e Tabiee-ye Iran*, (3), 529-542.

Singh, R., and Kmrnjalkar, R. (2019). A study on folklore medicinal plants in chitrakootdham, region of uttar pradesh, India. *Journal of Interdisciplinary Cycle Research*, (10), 614-623.

Teixidor-Toneu, I., Kjesrud, K., Bjerke, E., Parekh, K., and Kool, A. (2020). From the Norwegian flora (eighteenth century) to "plants and tradition" (twentieth century): 200 years of Norwegian knowledge about wild plants. *Economic Botany*, (10), 1-13. DOI: 10.1007/s12231-020-09507

URL-1: Dargah-e Melli-ye Amar. Retrieved on 05 May 2024 from <https://www.amar.org.ir/>

URL-2: International Plant Names Index. Retrieved on 05 May 2024 from <https://www.ipni.org/> and <https://www.kew.org/>

Zolfaghari Baghersad, R., Piri, K., Abdoli, A., Mehrabian, A. R., and Abdoli, S. (2024). Importance of using ethnobiological knowledge for the conservation of medicinal plants biodiversity in the Lar region (Iran). *Journal of Medicinal Plants and By-products*, (1), 21-30. DOI: 10.22092/jmpb.2022.357916.1457

Zolfeghari, E., Adeli, I., Mozafarian, V., Babaiy, S., and Habibi Bibalan, G. (2011). Shenasaee-ye giyahan-e daruyi-ye mantagh-e Arasbaran va motale'e-ye danesh-e bumi-ye mardom-e mahali. *Faslname-ye Elmi-Pazhuheshi-ye Tahghight-e Giyahan-e Darooei va Moattar-e Iran*, (3), 534-550. DOI: 10.22092/ijmapr.2012.2971

Oral Sources

Oral Source-1: Maryam Ghasemkhani, Fazlabad 1959, Primary School Graduate, Housewife. (Interview: 23.08.2023).

Oral Source-2: Valiyollah Khosrobeygi, Emamzadeh Abbas 1950, Primary School Graduate, Ashik. (Interview: 05.04.2024).

Oral Source-3: Mahiyeh Khosrobeygi, Samghavor 1959, Illiterate, Ashik. (Interview: 05.04.2024).

Oral Source-4: Sakineh Isaabadi, Isaabad 1959, Illiterate, Housewife. (Interview: 05.04.2024).

Oral Source-5: Batool Yasbolaghi, Yasbolagh 1954, Primary School Graduate, Housewife. (Interview: 01.05.2024).

Oral Source-6: Mohammad Jaluli, Milajerd 1943, High School Graduate, Retired. (Interview: 01.05.2024).

Oral Source-7: Mosayyeb Javidrad Rad, Komijan 1933, Primary School Graduate, Freelance Job. (Interview: 01.04.2024).

Oral Source-8: Ali Famarini, Milajerd 1964, Bachelor's Degree, Retired. (Interview: 01.04.2024).

Oral Source-9: Gholamhosein Salari Shayesteh, Chal Mian 1966, Primary School Graduate, Farmer. (Interview: 02.05.2024).

Oral Source-10: Alireza Atabaki, Milajerd 1969, Primary School Graduate, Ashik. (Interview: 01.05.2024).

Çalışmanın yazarları “COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” çerçevesinde aşağıdaki hususları beyan etmişlerdir:

Etik Kurul Belgesi: Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmemektedir. / **Ethics Committee Approval:** Ethics committee approval is not required for this study.

Finansman: Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır. / **Funding:** No support was received from any institution or organization for this study.

Destek ve Teşekkür: Bu araştırmada Mohammad Komijani (Javid Rad) ve Abbas Aghamohammadi'ye gösterdikleri iş birliği için en derin şükranlarımı sunarım. / **Support and Acknowledgments:** In this research, I would like to express our deepest appreciations to Mohammad Komijani (Javid Rad) and Abbas Aghamohammadi for their cooperation.

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarların potansiyel bir çıkar çatışması yoktur. / **Declaration of Conflicting Interests:** The authors has no potential conflict of interest regarding research, authorship or publication of this article.

Yazarın Notu: Bu çalışma herhangi bir bildiri veya tezden üretilmemiştir. / **Author's Note:** This study was not produced from any report or thesis.

Katkı Oranı Beyanı: Bu makalenin tüm bölümleri iki yazar tarafından hazırlanmıştır. / **Author Contributions:** All sections of this article have been prepared by two authors.

Irak-ı Acem Türkleri Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi

A Bibliographic Essay on Turks of Eraq-e Ajam

Ehsan GHASEMKHANI¹

1. Uzman, e.ghasemkhani@gmail.com

Araştırma Makalesi Research Article

10.5281/
zenodo.12626988

Geliş/Received: 15.05.2024

Kabul/Accepted: 26.06.2024

Yayın/Published: 30.06.2024

buranadergisi.com

Öz

Selçuklu Devleti döneminde İran'ın orta bölgesi "Irak-ı Acem" bölgesi olarak biliniyordu. Pehlvi yönetiminin başlangıcına kadar bu unvanı koruyan bu bölge, tarih boyunca her zaman İran'ın en önemli coğrafi bölgelerinden biri olarak kabul edilmiştir. İran'ın mevcut illeri arasında 14 il, farklı tarihsel dönemlerde tamamen veya kısmen Irak-ı Acem topraklarında bulunuyordu. Türklerin bu bölgeye yerleşme tarihi Gazneliler dönemine kadar uzanmaktadır ve o tarihten bu yana Türk asıllı yönetimler Rey, İsfahan, Kazvin, Hemedan gibi bu bölgenin önemli şehirlerini kendilerine başkent olarak seçmişlerdir ve Türkler her zaman bu bölgenin ana sakinlerinden biri olmuşlardır. İran Türklerinin bibliyografyası üzerine çeşitli çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, deliller söz konusu bölgenin araştırmacılar tarafından ihmal edildiğini göstermektedir. Öte yandan mevcut araştırmada gösterdiği gibi İran'ın orta bölgesi Türk kültürü, dili ve edebiyatı açısından oldukça zengindir. Bu araştırmada antropoloji, tarih, dil bilimi ve edebiyat alanlarında makale (121 vaka), kitap (260 vaka) ve tez (46 vaka) şeklinde toplam 427 eser tanıtılmıştır. Genel olarak, yayınlanan eser sayısına göre incelenen iller ve bölgeler üç kategoriye ayrılabilir: Güçlü (Hemedan, Merkezi ve Kazvin illerinin yanı sıra Halacistan bölgesi), orta (Kum ve Kermanşah illeri) ve zayıf (Kürdistan, Çaharmahal ve Bahtiyari, Tahran, Alborz, İsfahan, Luristan ve İlam illeri). İran'ın orta bölgesindeki toplumsal değişimlerin hızı ve Türk dili ve kültürünün kırılabilirliği göz önüne alındığında, Türkoloji perspektifinden uzmanlaşmış çalışmaların yapılması oldukça gerekli görünmektedir. Orta İran Türklerinin pek çok Türkolog tarafından bilinmemesi nedeniyle bu coğrafyada sistematik çalışmalar yapılması bilim dünyası için parlak başarılarla imza atabilir.

Anahtar Kelimeler: Selçuklu Devleti, Irak-ı Acem, Orta İran, Bibliyografya, Türkoloji

Abstract

During the Seljuk Empire period, the central region of Iran was known as "Eraq-e Ajam" region. This area that its title was maintained until the beginning of the Pahlavi rule, has always been considered one of the most important geographical regions of Iran throughout history. Among the current provinces of Iran, 14 provinces were completely or partially in the territory of Eraq-e Ajam in different historical periods. The history of Turks settlement in this area goes back to the Ghaznavid period, and since that date, the governments of Turk descent chose the important cities of this region, such as Ray, Isfahan, Qazvin, and Hamadan as their capital, and Turks have always been one of the main residents of this area till now. Although there have been several studies on the bibliography of Iranian Turks, the evidence shows that the mentioned region was neglected by researchers. Meanwhile, as evidenced by the current research, the central region of Iran is very rich in terms of Turkish culture, language, and literature. In this research, a total of 427 works in the form of articles (121 cases), books (260 cases), and dissertations (46 cases) have been introduced in the fields of anthropology, history, linguistics, and literature. In general, regarding the number of published works, the investigated provinces and regions can be classified into three categories: strong (Hamadan, Markazi, and Qazvin provinces beside Khalajistan region), medium (Qom and Kermanshah provinces) and weak (Kurdistan, Chaharmahal and Bakhtiari, Tehran, Alborz, Isfahan, Luristan, and Ilam provinces). Considering the speed of social changes and vulnerability of Turkish language and culture in the central region of Iran, it seems so necessary to carry out specialized studies from the perspective of Turkology. Due to the fact that Turks of Central Iran remain unknown to many Turkologists, conducting systematic studies in this geographical unit can produce brilliant achievements for the world of science.

Keywords: Seljuk Empire, Eraq-e Ajam, Central Iran, Bibliography, Turkology

Introduction

Examining the works published regarding the Turkology of Iran, to a large extent, reveals the fact that there is a lack of accurate and comprehensive information about Turks of Central Iran by many researchers. This issue is completely in contrast with the cultural, literary and linguistic richness of Turks living in this region. According to Ali Kamali (1944-1996), one of the founding fathers of Turkological studies in Central Iran, states in an article published in the eighties of the twentieth century, Turkic Poets from different regions located in Hamadan, Markazi, and Qazvin provinces like Dargazin, Kulungunchay¹, Kharaqan, Mazlaqan, Hamadan, Kabudarahang, Bahar, and Saveh have created such magnificent works that Iranian government help and Azerbaijani Turkish people efforts are needed to compile and publish them (Kamali, 1983, p. 80, 85). In this regard, in terms of the importance of focusing on Turkish dialect currently spoken in the central region of Iran, Ali Shamil, an Azerbaijani folklorist who studied on narration of “the Epic of Kuroglu” narrated in Qazvin region, believes that many words that are considered by Turkish language researchers archaic and outdated, they are currently used in the daily conversation of Turks of Central Iran (Shamil, 2011).

Without recognizing the geographical limits of the regions that their names no longer are used in political and geographical categories, conducting research on the history and developments of people living there is impossible (Ahmadvand, 2020, p. 30). In the following, for a more detailed survey of geographical limits of Eraq-e Ajam, the evolution of naming central region of Iran in different historical periods will be analyzed separately.

The vast region of Central Iran called “Media” by Greeks, which was limited to the Mesopotamian Plain from the west, the Great Desert of Iran from the east, the land of Daylam from the north, and Fars and Khuzestan regions from the south (Lestrangle, 1998, p. 200). The mentioned area was called “Pahla” before Islam and during the Sassanid period (Alilou and Nurollahi, 2023, p. 8). Jebal is a title used to name the central region of Iran in the early Islamic centuries (Nehchiri, 1991, p. 284). The name of the Jebal state was gradually changed to “Eraq-e Ajam” between the fifth and sixth centuries of Hijri when the Seljuk Turks chose Hamadan as their capital and conquered all the western regions of Iran (Lestrangle, 1998, p. 201). After that, the boundaries of this region became more limited due to some political events (Ahmadvand, 2020, p. 39). In the Qajar era (1794-1925), Eraq-e Ajam referred to a much smaller region in the west of Iran, included several provinces and each had a special governor (Vakili Tabrizi, 2016, p. 47-48). At the beginning of the first Pahlavi, the districts of Eraq-e Ajam included Kazzaz, Sareband, Sharra, Bozchalu, Vafs, Rudbar, Tafresh, Farahan, Ashtiyani, and Eybakabad (Motavali etc., 2022, p. 63). Although the name of Eraq-e Ajam is now generally obsolete in Central Iran, the city name “Arak” replaced by “Sultanabad” originated from the historical name “Eraq-e Ajam” (URL-1). Out of a total of 31 current provinces of Iran, 14 provinces are located in the historical territory of Eraq-e Ajam, and the works related to these regions will be introduced separately in this article.

Although we observe the participation of some Turkish commanders as rulers or in wars before the rule of the Ghaznavids in areas such as Ray, Isfahan, Qazvin, and Qom (Kamali, 1365, p. 75-76), the first serious period of Turkish settlement in Eraq-e Ajam was related to the Ghaznavid period. Sultan Mahmud captured the regions of Qazvin and Saveh after Ray (Bayhaqi, 1977, p. 227). Also, Mas’ud captured Isfahan in 421 AH (Ibn al-Athir, 1992, p. 86-87). One of the groups of Turkomans who entered Khorasan earlier than the main branch of the Seljuks were Iraqi Turkomans. Iraqi Turkomans were a group of Turkomans who penetrated into western Iran or Eraq-e Ajam and because of this, they were known as Iraqi Turkomans (Momeni etc., 2013, p. 21). In 1042 AD, after capturing Ray and Qazvin, Tughril sent an envoy to *Köktaş* and *Buğa*, and other Iraqi Turkoman leaders by promising and inviting them to be at his service (Ibn Khaldun, 1989, p. 9). During the rule of Eraq-e Ajam Seljuks (1133-1194) who made Hamadan the center of their government, the emergence of ministers from Dargazin is observable, and at this time, A’lam region, located in the north of Hamadan, gained special political and religious importance (Sharafi Safa and Changizi Ardahaei, 2020, p. 47). Throughout the history, the presence of various Turkish tribes in Central Iran has led to the emergence of several ethnotoponyms, which its effects are still visible. Among these cases, we can mention Khalajistan, Begdili, Bayat, and Afshariyeh (Kamali, 1982, p. 81).

Before this article, several studies had been done in relation to the bibliography of Iranian Turks. Bayat introduced the works of some Turkic poets which were not from Azerbaijan, including the poets of Central Iran (Bayat, 2008, p. 162-224). But this research only introduces poets and does not discuss other related works. Also, Bicbabaeci

1 The official name of this village located in Qazvin province is Kolanjin.

presented bibliography of dissertations (2012a) and books (2012b) published in the field of Iranian Turkology in two independent articles. But in none of these two valuable works, Turkology of Eraq-e Ajam region was not addressed independently and seriously, and only limited works were introduced in the subset of ones related to Azerbaijan region. As an other example, Dolati Darabadi (2021) studied the bibliography of Iranian Turkish dialects in an article. In this research, although a separate section has been considered for the works related to Khalaj Turks as one of the Turkic-speaking communities living in the center of Iran, only a few works have been introduced under the title of Azerbaijan region regarding other Turkic-inhabited areas of Central Iran.

According to what was mentioned, writing an article related to the bibliography of the Central Iranian Turks seems very necessary. But before entering the bibliography section, some points should be noted. In general, from the linguistic point of view, the sources introduced in this article are written in 4 languages: Turkish, Persian, English, and German. The Turkish sources are linguistically related to 4 Turkish dialects of Turkey, Azerbaijan, Khalaj, and Sonqor. It should also be noted that some sources whose language is Azerbaijani Turkish have been written with Arabic alphabet and some with Latin alphabet. Also, the materials available in some sources are in two languages, and this category of works are in Azerbaijani Turkish and Persian languages. As it can be seen in the bibliography section, in addition to providing the translated title of each work in English, its title in the original language is also mentioned in parentheses.

It is also necessary to provide information about some regions and publications. For instance, due to the large number of works related to Zanjan province, the introduction of them was postponed to future researches. About Yazd province, since no relevant work was found, its name is not available in the bibliography section. Currently, there is no province called Khalajistan in Iran, and the historical region of Khalajistan is a part of Markazi and Qom provinces. However, due to high importance of Khalaj Turkish, the works related to Khalajistan region have been introduced separately. It is necessary to mention that due to high number of works related to Khalajistan region, especially the works that have been published outside of Iran, in this research, only the works published inside Iran and also the works of some prominent international researchers have been introduced. Also, those journals which are published in Iran and are related specifically to Iranian Turks do not have a significant contribution to this research, and the review of these journals is left to future researches. Finally in relation to manuscripts, only the works that were corrected and published in the past years were introduced.

1. Classification of Published Works of Eraq-e Ajam Turks

1.1. Alborz Province

1.1.1. Book

1.1.1.1. Anthropology

Pishgahi, E. (2016/1395). *Folkloric games of Nazarabad (Baziha-ye mahalli-ye Nazarabad)*. Roham-e Andishe.

1.1.1.2. History

Asgari, H. (2007/1386). *A plain as vast as the history: a comprehensive look at Nazarabad, the westernmost county of Tehran province (Dashti be vos'at-e tarikh: negahi jame' be Nazarabad, gharbitarin shahrestan-e ostan-e Tehran)*. Saeid Mohebbi.

Sokhanvar, R. (2022/1401). *Savojbolagh through the passage of time (Savojbolaq dar gozar-e ayyam)*. Khane-ye Tarikh va Tasvir-e Abrishami.

1.1.2. Thesis

1.1.2.1. Linguistics

Salimi, Kh. (2010/1389). *Examining and comparing the position and use of Persian and Turkish languages in Fardis County (Barresi va moghayese-ye jaygah va karbord-e zabanha-ye Farsi va Toriki dar Fardis)*. Master's Thesis, Payame Noor University of Tehran Province.

1.2. Chaharmahal and Bakhtiari Province

1.2.1. Article

1.2.1.1. Linguistics

Taheri Ardali, M. (2020/1399). Chaharmahal and Bakhtiari province in the atlas of the languages of Iran: research methodology and linguistic distribution (Ostan-e Chaharmahal va Bakhtiyari dar atlas-e zabanha-ye Iran: raveshshenasi-ye pazhuhesh va parakandegi-ye zabani). *Nashriye-ye Pazhuheshha-ye Zabanshenasi-ye Tatbigi*, (19), 47-69.

1.2.2. Book

1.2.2.1. Literature

Alidusti Shahraki, H. (2022/1401). *Lasting words (Qalan sözlər)*. Kajave-ye Sokhan.

Alidusti, H. (2020/1399). *Long live the Kian city (Yaşasın şəhr-e Kian)*. Sure-ye Mehr.

Haddad Samani, F. (2001/1380). *Shiraz Mountain (Şiraz dağə)*. Dehghan-e Samani Omman-e Samani.

Rahimkhani Samani, A. (2015/1394). *Ay yaşı: selected Turkish poems of Chaharmahal and Bakhtiari poets (Ay yaşı: bargozide-ye Torkisorudeha-ye shaeran-e Chaharmahal va Bakhtiari)*. Saman-e Danesh.

1.2.3. Thesis

1.2.3.1. Linguistics

Hashemi Beni, R. (2000/1379). *Linguistic description of Ben Turkish dialect (Tosif-e zabanshenakhti-ye guyesh-e Torki-ye Ben)*. Master's Thesis, Isfahan University.

1.3. Hamadan Province

1.3.1. Article

1.3.1.1. Anthropology

Amini, A. and Mostofi, N. (2013/1392). Welcoming the new year and Nowruz in Shirinsu of Kabudarahang County (Hamadan) (Esteghbal az sal-e no va eyd-e Noruz dar Shirinsu-ye Kabudarahang (Hamadan)). *Farhang-e Mardom-e Iran*, (34), 159-167.

Atıcı, A. (2017). Iran, Asadabad: ethnic situation based on field research (İran Esedabad'ı: alan araştırmasına dayalı etnik durum). *Türük Dergisi*, (11), 77-102.

Gholami Safar, Y. (2021). Hermeneutics of Turkish folk poem "I Got Cold" in Hamadan Narration. *International Journal of Volga - Ural and Turkestan Studies*, (7), 169-189.

Ghorbani, M. (2021/1400). Introduction of a book: the culture of Shirinsu people (Hamadan) (Moarrefi-ye kitab: farhang-e mardom-e Shirinsu (Hamadan)). *Farhang-e Mardom-e Iran*, (64), 207-208.

Gün, F. (2022). Birth, marriage and, death in Hamadan proverbs (Hemedan atasözlerinde doğum, evlenme ve ölüm). *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (9), 541-553.

Gün, F. (2022). Cönks in Hamadan minstrels [ashiqs] tradition (Hemedan âşık geleneğinde cönkler). *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, (4), 1244-1264.

Gün, F. (2022). Death rituals of Hamadan (Iran) Turks (Похоронные обряды тюрков Хамадана (Иран)). *Voprosy Istorii*, 4(2), 229-237.

Gün, F. (2022). Types of women in Iranian Turkic folk tales (İran Türk halk hikâyelerinde kadın tipleri). *Turkish Studies - Language and Literature*, (3), 889-902.

Gün, F. (2023). Iranian Turks minstrel [ashiq] performance venues from tradition to modernity: the case of Hamadan region (Gelenekten moderniteye İran Türkleri âşık icra mekânları: Hemedan bölgesi örneği). *Folklor Akademi Dergisi*, (3), 1057-1074.

Gün, F. (2023). The effect of social environment in the folk tales of Ashiq Heydar from Hamadan (Iran) (Hemedanlı (İran) Âşık Heyder'in halk hikâyelerinde sosyal çevrenin etkisi). *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, Âşık Veysel Hatırasına Gelenek ve Edebiyat Özel Sayısı, 361-375.

Kamali, A. (1982/1361). Woe to you Madhasan Khan (Heyf sənə Mədhəsən Xan). *Varlıq*, (45-46), 74-89.

Purkarim, H. (1965/1344). Lalejin pottery designs (Naghsh va negar-e sofalineha-ye Lalejin). *Honar va Mardom*, (39-40), 31-38.

Rasuli, A. (2014/1393). Criticism of two samples of woven carpets in Hamadan region with the approach of symbols and cartography (Naghde do nemune az ghalihaye baft-e mantaghe-ye Hamadan ba ruykard-e nemad va neshaneshenasi). *Goljam*, (26), 15-30.

Salahi, A. (2023). Iran ministrel (art of ashig) "dudak değmez" poems (İran âşıklarında dudak değmez). *Türük Dergisi*, (32), 199-207.

- Seddigh, M., Karimi, A. and Shirazi, N. (1965/1344). Pottery in Lalejin (Sofalgari dar Lalejin). *Honar va Mardom*, (30), 10-16.
- Shahanifara, Sh. (2019/1398). Lalejin pottery: manufacturing process (Sofal-e Lalejin; farayand-e sakht). *Farhang-e Mardom-e Iran*, (57-58), 35-54.
- Shahsevand, M. R. (2007/1386). Animals in the culture of Azandarian people, Malayer region (Heyvanat dar Farhang-e mardom-e Azandariyan-e Malayer). *Najva-ye Farhang*, (5-6), 157-162.
- Shahsevand, M. R. (2009/1388). Folk songs and poems of Azandarian people, Malayer region (Taraneha va ash'ar-e amiyane-ye Azandariyan-e Malayer). *Najva-ye Farhang*, (12), 53-55.
- Shoghian Vesal, P. (2008/1387). A couple of tales from Lalejin (Chand Matal az Lalejin). *Najva-ye Farhang*, (7), 111-116.
- Shoghian Vesal, P. (2009/1388). A Part of bayaties of Lalejin people, Hamadan (Bakhshi az dobeytiha-ye mardom-e Lalejin-e Hamadan). *Najva-ye Farhang*, (12), 75-81.
- Taghati Ahsan, A. (2009/1388). Livestock and animal husbandry in Shirinsu of Hamadan (Dam va damdari dar Shirinsu-ye Hamadan). *Najva-ye Farhang*, (11), 81-86.

1.3.1.2. History

- Abolghasemi, A. (2017/1396). Al-e Parcham from the beginning to the end (Al-e Parcham az aghaz ta farjam). *Tarikhname-ye Kharazmi*, (18), 1-17.
- Azar Nasirabadi, G. (2020). Political history of Hamadan during Great Seljuk period (Büyük Selçuklular dönemi'nde Hemedan'ın siyasi tarihi). *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, (12), 209-236.
- Demlikoğlu, U. (2014). Infantry and mounted troops of Hamadan castle according to the grand book of castle dating back to 1142 AH (1729-1730 AD) (H. 1142 (M. 1729- 1730) tarihli büyük kale defterine göre Hemedan kalesi piyade ve süvari levendleri). *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (1), 283-295.
- Jamali Asadabadi, A. (1975/1354). Some documents from Afshar tribe of Asadabad (Chand sanad az tayefe-ye Afshar-e Asadabad). *Barresiha-ye Tarikhi*, (57), 1-10.

1.3.1.3. Linguistics

- Abolghasemi, A. (2018/1397). Investigating Turkish vocabulary in Hamadani dialect of Persian (Barresi-ye vamvajeha-ye Torki-ye khass-e guyesh-e Farsi-ye Hamadani). *Faslname-ye Adabiyat va Zabanha-ye Mahalli-ye Iranzamin*, (22), 1-16.
- Abolghasemi, A. (2018/1397). The geography of language distribution in Iran in the 8th century based on Hamdallah Mustawfi's Nuzhat al-Qulub (Joghrafiya-ye parakandegi-ye zabani dar Iran-e gharn-e hashtom ba tekuye bar Nozhat al-Qolub-e Hamdollah-e Mostofi). *Tarikhname-ye Kharazmi*, (24), 1-14.
- Atıcı, A. (2018). Kermanshah-Hamadani script and types of /t/, /y/, /d/ (Kırmanşah-Hemedan hattı ve /t/, /y/, /d/ değişimleri üzerine). *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, (23), 143-158.
- Jafari, M. A. (2020/1399). An analysis of rounding harmony in the case of typological view in Turkish varieties of Razan, Tabriz, and Istanbul based on optimality theory (Tahlili bar padide-ye hamahangi-ye momayyeze-ye gerdi be lafaz-e radeshenakhti dar guneha-ye Torki-ye Razan, Tabriz va Estantboli bar paye-ye nazariye-ye behinegi). *Zabanshenasi-ye Guyeshha-ye Irani*, (2), 125-160.
- Jafari, M. A. and Mirdehghan, M. (2018/1397). Contrastive study of Greenbergian universals in Turkish dialects of Razan, Tabriz and Istanbul (Barresi-ye moghabelei-ye radeshenakhti-ye hamegani-ye Greenberg dar guneha-ye Torki-ye Razan, Tabriz va Estantboli). *Domahname-ye Jastarha-ye Zabani*, (46), 61-88.
- Jafari, M. A., Mirdehghan, M. and Naghsbandi, Sh. (2019/1398). An analysis of rounding harmony in the case of typological view in Turkish varieties of Razan, Tabriz, and Istanbul based on Korn theory (Tahlil-e radeshenakhti bar farayand-e hamahangi-ye momayyeze-ye gerdi dar guneha-ye Torki-ye Razan, Tabriz va Estantboli dar chaharchub-e radeshenasi-ye Korn). *Nashriye-ye Pazhuvesha-ye Zabanshenasi-ye Tatbighi*, (18), 253-268.
- Pehlivan, G. (2011). About Bahar dialect in Hamadan province (Iran) (Hemedan bölgesi (İran) Bahar ağzı üzerine). *Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (3), 33-51.

Rostambeik Tafreshi, A. (2016/1395). Atlas of dialect and measurement of dialect distances in Hamadan province (Atlas-e guyeshi va andazegiri-ye faseleha-ye guyeshi dar ostan-e Hamadan). *Domahname-ye Jastarha-ye Zabani*, (29), 59-80.

1.3.1.4. Literature

Kamali, A. (1982/1361). Afshar (Əfşar). *Varlıq*, (39-40), 74-84.

Kamali, A. (1982/1361). Davari (Davəri). *Varlıq*, (36), 67-73.

Kamali, A. (1983/1362). Fani. *Varlıq*, (47-48), 81-97.

Kamali, A. (1983/1362). Molla Ahmad from Dargazin (Dərgəzinli Molla Əhməd). *Varlıq*, (51-52), 78-87.

Kamali, A. (1986/1365). Kosar (Kosər). *Varlıq*, (88-89-90), 75-83.

1.3.2. Book

1.3.2.1. Anthropology

Akefinejad, M. (2017/1396). *Sweet words (Şirin sözlər)*. Barakat-e Kosar.

Akhshabi, M. and Salmasi, S. (2022/1401). *Recognition and examining ashig music of Hamadan province (Shenakht va barresi-ye musiqi-ye ashig-ye Hamadan)*. Miad-e Andishe.

Asghari Hamadani, A. (2013/1392). *Five hundred Turkish proverbs (Pansəd zərbohməsəl-e Torki)*. Maftun-e Hamadani.

Asghari Hamadani, A. (2018/1397). *A thousand and one hundred Turkish proverbs (Hezar va səd zərbohməsəl-e Torki)*. Kashfolgheta.

Ghaderi Nahad, A. (2021/1400). *Folk beliefs (folk beliefs of the Turkic areas of Hamadan) (İnanlar (bavarha-ye Amiyane-ye Manategh-e Torkneshin-e Hamadan))*. Yas-e Bakhshayesh.

Ghaderi Nahad, A. (2022/1401). *Winter culture in Dargazin: (celebrations, beliefs, and customs of Razan, Sardrud, Famenin, and Dargazin people in winter) (Farhang-e zemestan-e Dargazin: (jashnha, bavarha, e'teghadat va adab va rosum-e mardom-e Razan, Sardrud, Famenin va Dargazin dar fasl-e zemestan)*. Yas-e Bakhshayesh.

Jafari Tafazzol, M. T. (2016/1395). *Shah Beyramu (Şah Beyramu)*. Entesharat-e Nazari.

Mirzaei, F. and Khorramabadi, Y. (2003/1382). *Proverbs and anecdotes (Masalha va matalha)*. Mihan-e No.

Nuri, J. (2011/1390). *History, folklore and celebrities of Bahar (Tarikh, farhang-e omumi va Mashahir-e Bahar)*. Nashr-e Shamlu.

Salahi, A. (1999/1378). *Landscape of Karafs (Sima-ye Karafs)*. Katibe.

Salahi, A. (2020/1399). *Traditional dishes of Razan and Dargazin (Ghazaha-ye sonnati-ye Razan va Dargazin)*. Yas-e Bakhshayesh.

Salahi, A. (2023/1402). *Shirin - Birchak story and its different variants in Azerbaijan, Zanjan, Qazvin, Tehran, and Hamadan (Şirin – Birçək nağılı va variantha-ye mokhtalef-e an dar Azərbaycan, Zanjan, Qazvin, Tehran va Hamadan)*. Yas-e Bakhshayesh.

Salahi, A. (2023/1402). *Turkish deyishma (Türk deyişmesi)*. Yas-e Bakhshayesh.

Salahi, A. and Moghimi, M. (2021/1400). *The tale of our village (Kəndimiz Nəğili)*. Yas-e Bakhshayesh.

Salahi, A. and Ra'd M. R. (2016/1395). *Dictionary of Turkish proverbs and expressions (Farhang-e zarbolmasalha va estelahat-e Torki)*. Entesharat-e Azar Türk.

Salahi, A. and Ra'd, M. R. (2018/1397). *Dictionary of Turkish proverbs and expressions (I-II volumes) (Farhang-e zarbolmasalha va estelahat-e Torki (2 jeld))*. Nabati.

Salahi, A., Farrokhi, R. and Taheri, A. (2023/1402). *Halays of the cultural region of Dargazin (Halayha-ye mantaghe-ye farhangi-ye Dargazin)*. Yas-e Bakhshayesh.

Salimi Moayyed, S. (2021/1400). *Oral culture of Bahar people (Farhang-e shafahi-ye mardom-e Bahar)*. Pazhuheshgah-e Miras-e Farhangi, Sanaye'e Dasti va Gardeshgari.

Sarv Dalir, A. (2014/1393). *Turkish wise proverbs (Türki Hikmätli Məsällər)*. Marandiz.

Shahsavari, Gh. (2019/1398). *On the hands of Alvand - Turkish music repertoire of Hamadan (Bar dastan-e Alvand – repertuar-e musighi-ye Torki-ye Hamadan)*. Sherkat-e Entesharat-e Sure-ye Mehr.

Taghati Ahsan, A. (2020/1399). *The culture of Shirinsu people (Farhang-e mardom-e Shirinsu)*. Nashr-e Rain.

1.3.2.2. History

Abolghasemi, A. (2020/1399). *A brief history of Ulus-i Arba'a (Mokhtasar-e tarikh-e olus-e arbae)*. Ruzandish.

Abolghasemi, A. Vazini Afzal, M. (2020/1399). *The travelogue of Evliya Çelebi to Iran during the Safavid era (Safarname-ye Oliya Chalabi be Iran: Iran-e asr-e Safavi)*. Daneshgah-e Jiroft.

Asgari, S. (2011/1390). *An overview on history and a look at the geography of Famenin County (Gozari bar tarikh va nazari bar joghrafiya-ye shahrestan-e Famenin)*. Nevisande.

Chayani, J. (2010/1389). *Kabudarahang in the course of history (Kabudarahang dar gozar-e tarikh)*. Jam-e Jamshid.

Chayani, J., Nuri, M. and Hasani, S. (2003/1382). *An attitude on Kabudarahang County (Negareshi bar shahrestan-e Kabudarahang)*. Kershme.

Fazayi, Y. (2008/1387). *The history and geography of Bahar County and the life, works, and thoughts of Dr. Yousef Fazayi (Tarikh va joghrafiya-ye shahr-e Bahar va zendegani, asar va afkar-e Doctor Yusof Fazayi be ghalam-e khodash)*. Puyan Farnegar.

Ghaderi Nahad, A. (2021/1400). *Celebrities and scientific centers of Hamadan from the beginning to the Mongol invasion (Mashahir va marakez-e elmi-ye Hamadan az aghaz ta hamleh-ye Moghol)*. Yas-e Bakhshayesh.

Ghaderi Nahadi, A. (2020/1399). *Safavid Iran in travelogue of Evliya Çelebi (Iran-e asr-e Safavi dar siyahatname-ye Oliya Chalabi)*. Yas-e Bakhshayesh.

Jafari, S. H. (2015/1394). *From the mind of the seven blue karizes: the history and culture of Kabudarahang region (Az zehn-e haft kariz-e kabud: tarikh va farhang-e kabudarahang)*. Jam-e Jamshid.

Shabani, M. (2002/1381). *Sections of Turks history (Farazhayi az tarikh-e Torkha)*. Dabiran-e Ghalam.

Shahsevand, M. R. (2013/1392). *From Azanta to Azandarian: a review of Azandarian history (Az Azanta ta Azandarian: moruri bar tarikhche-ye shahr-e Azandarian)*. Nashr-e Kebriya.

Sharafi Safa, H. (2020/1399). *Ministry nest, the family of Dargazin ministers during the Seljuk period (Ashiyane-ye vezarat, khandan-e vozara-ye Dargazini dar ahd-e Saljugh)*. Mosaffa-ye Alvand.

Sharafi Safa, H. (2021/1400). *Dargazinname (history and political and religious developments in Dargazin) (Dargazinname (tarikh va tahavvolat-e siyasi va mazhabi-ye Dargazin))*. Mosaffa-ye Alvand.

Soleymani Azandariani, H. (2009/1388). *Azandarian memories and history (Khaterat va tarikh-e Azandarian)*. Taraghi.

Vahdati Rad, A. (2017/1396). *Mehraban history: monograph of Mehraban region / Gol Tappeh district from Constitutional Revolution to Revolution of Iran (Tarikh-e Mehraban: Monografi-ye mantaghe-ye Mehraban/ bakhsh-e Goltappeh az mashrute ta enghelab)*. Maftun-e Hamadani.

1.3.2.3. Linguistics

Atıcı, A. (2018). *Lalejin Turkish: introduction - review – texts (Lalecin Türkçesi: giriş - inceleme - metinler)*. Paradigma Akademi Yayınları.

Sarv Dalir, A. (2020/1399). *Learn to speak Turkish by yourself in the Imam Reza (peace be upon him) shrine (Özün örgəş Türkü danuşmağı İmam Reza (ə.s) hərəmində)*. Astan-e Qods-e Razavi, Sherkat-e Behnashr.

1.3.2.4. Literature

Aliyari, Kh. (2023/1402). *Turkish poems divan of Ashiq Khodayar Aliyari (Divan-e ash'ar-e Torki-ye Ashiq Khodayar Aliyari)*. Yas-e Bakhshayesh.

Asghari Hamadani, A. (2013/1392). *The complete divan of poems (Kolliyat-e divan-e ash'ar)*. Kashf ol-Gheta'.

- Asghari Hamadani, A. (2020/1399). *Tamuzani Turkish divan (Divan-e Torki-ye Tamuzani)*. Maftun Hamadani.
- Asghari Hamadani, A. (2022/1401). *Khademi Dargazini's divan (Divan-e Khademi Dargazini)*. Maftun Hamadani.
- Asghari Hamadani, A. (2022/1401). *Tamuzani's Nohas (Noheha-ye Tamuzani)*. Maftun Hamadani.
- Atıcı, A. (2016). *Divan of Reza Baharli (introduction - review - texts - dictionary) (Rıza Baharlı Divanı (giriş – inceleme – metinler - sözlük))*. Eğitim Yayınevi.
- Bahari, Gh. (2017/1396). *The sound of burning emotions (Yanan duyğuların sesi)*. Sherkat-e Entesharat-e Sure-ye Mehr.
- Bahrami Rashid, B. (2020/1399). *Fani's divan (Divan-e Fani)*. Moassese-ye Andishe-ye Kohanpardaz.
- Esmacili Kabudarahangi, A. R. (1965/1344). *Sea of sorrow (Bahr al-Aneyn)*.
- Esmacili Kabudarahangi, A. R. (1999/1378). *Bahri's divan (Divan-e Bahri)*. Daftar-e Nashr-e Navid-e Eslam.
- Gün, F. (2023). *An example of folk poets and poems' importance in modern times: Iranian Turk Esmacil Moradi Moshfegh (Modern dönemde halk şair ve şiirlerinin önemine bir örnek: İran Türkü İsmail Moradi Müşfik)*. Ü. Aslan and H. Taş (Red.), Prof. Dr. Mustafa Demirel armağanı (p. 254-278). Paradigma Akademi Yayınları.
- Hoseingholipur, J. and Moghaddampur, N. (2012/1391). *Seylnameh of Hamadan (Seylname-ye Hamadan)*. Anjam-e Kitab.
- Jalili, R. (2020/1401). *Famenin and its influential celebrities according to the documents (Famenin va naghshafarinan-e an be revayat-e asnad)*. Entesharat-e Nabnegar.
- Jelveh, A. (2022/1401). *Withered flowers (Saralan güllər)*. Yas-e Bakhshayesh.
- Karimi, R. (2003/1382). *The mountain is indestructible (Dağ dağulmaz)*. Qu.
- Khalili, M. (2001/1380). *Wounded poems (Yaralı şerlər)*. Nashr-e Takh.
- Mojallali, E. (2020/1399). *Majlesname-ye grief: the history of ta'ziye in Hamadan (Majlesname-ye gham: tarikh-e ta'ziye dar ostan-e Hamadan)*. Nashr-e Talayi.
- Mostafavi Suzani, M. (2008/1387). *The passed days of our village (Kəndimizin gedən günləri)*. Soroush-e Alvand.
- Noruzi, H. (2016/1395). *Mountain of mountains (Dağlar dağı)*. Takderakht.
- Nosrati, A. (2021/1400). *Effort: the book sheets of life with cultural and social events (Takapu: barghayi az daftar-e zendegi hamrah ba ruydadha-ye farhangi va ejtemai)*. Ruzandish.
- Nuri, J. and Jalili Honarmand, S. (2007/1386). *Divan of Reza Bahari's poems (Reza Baharli) (Divan-e ash'ar-e Reza Bahari (Reza Baharli))*. Maknun.
- Parsa, A. S. (2009/1388). *Badaye' al-Anwar: Turkish divan of Parsa from Hamadan: in praise and mourning of the Ahl al-Bayt (peace be upon them) and social and historical issues 1923-1979 (Badaye' al-Anwar: divan-e Torki-ye Parsa-ye Hamadani: dar madh va resa'e Ahl-e Beyt Alayhemossalam va masael-e ejtemai va tarikhi-ye 1302-1358)*. Asma.
- Rabbani, E. (2015/1394). *Aldada: the story of a teenager life from Famenin region (Aldada: revayat-e zendegi-ye nojavani az Famenin)*. Payam-e Alvand.
- Rashidi Hamadani, A. (2011/1390). *A selection of Nasrullah Khan Aslani's poems, with Fani pseudonym (Gozide-ye ash'ar-e Nasrollah Khan Aslani motekhalles be Fani)*. Barakat-e Kosar.
- Razini, M. (2009/1388). *Adviser's advice (Pand-e naseh)*. Payam-e Edalat.
- Salahi, A. (2018/1397). *The main secrets (Seyed Gholamali Hoseini Sardarerudi) (Asrar-e Serr (Seyed Gholamali Hoseini Sardarerudi) (Seyed Gholamali Hoseini Sardarerudi)*. Yas-e Bakhshayesh.
- Salahi, A. (2018/1397). *Celebrities of Razan County (I-III volumes) (Mashahir va mafakher-e shahrestan-e Razan (dar 3 jeld))*. Yas-e Bakhshayesh.
- Salahi, A. (2019/1398). *Davari Dargazini's divan (Divan-e Davari-ye Dargazini)*. Yas-e Bakhshayesh.
- Salahi, A. (2019/1398). *The light of my eyes (Gözlərim işığı)*. Yas-e Bakhshayesh.

- Salahi, A. (2020/1399). *Women poets of Razan and Dargazin (Shaereha-ye Razan va Dargazin)*. Yas-e Bakhshayesh.
- Salahi, A. (2023/1402). *Farrahi's divan (Golchin-e Dargazini), biography and poems of Nusratullah Farrahi Qaragözlü (Divan-e Farrahi (Golchin-e Dargazini): zendeginame va ash'ar-e Nosratollah Farrahi Gharagozlu)*. Yas-e Bakhshayesh.
- Salahi, A. (2023/1402). *Mullah Ahmad Dargazini's divan of poems: biography, poems, and marsiyehs by Taj al-Shoara, Fakhr al-Zhakerin (Divan-e ash'ar-e Molla Ahmad Dargazini: Zendeginame, ash'ar va marasi-ye Taj al-Shoara, Fakhr al-Zakerin)*. Yas-e Bakhshayesh.
- Salahi, A., Ghaderi Nahad, A. and Farrokhi, R. (2022/1401). *Divan of Khanlu: biography and poems of Ali Ghorbankhanlu (Divan-e Khanlu: zendeginame va ash'ar-e Ali Ghorbankhanlu)*. Yas-e Bakhshayesh.
- Salahi, A., Farrokhi, R. and Ghaderi Nahad, A. (2023/1402). *Green pains: Esmail Moradi's biography and poems (Moshfegh Dargazini) (Yaşıl acılar: zendeginame va ash'ar-e Esmail Moradi (Moshfegh Dargazini))*. Yas-e Bakhshayesh.
- Sarv Dalir, A. (2022/1401). *Ganjname-ye Mahdavi*. Markaz-e Nashr-e Senabel.
- Sarv Dalir, A. (2009/1388). *Ghadir in the words of Imam Reza (peace be upon him) in five languages: Persian, Arabic, Turkish, Englis, and Azerbaijani Turkish (Ghadir dar kalam-e Imam Reza Alayhessalam be panj zaban-e Farsi, Arabi, Torki, Engelisi va Azari)*. Iliya Fakhr.
- Sarv Dalir, A. (2010/1389). *Red mountains (Qızıl dağlar)*. Neynegar.
- Sarv Dalir, A. (2017/1396). *Witnesses of love (Shahedan-e eshgh)*. Marandiz.
- Sarv Dalir, A. (Red.) (2021/1400). *Ganjname-ye Razavi*. Senabel.
- Sarv Dalir, A. (2020/1399). *Tulips opened in Karbala (Kərbəladə açulan lalələr)*. Senabel.
- Shokri, A. (2020/1399). *Behind the castle (Qəl'ə dalu)*. Motekhassesan.
- Siyahat Jabbari, S. (2021/1400). *The storks are coming (Laklakha miayand)*. Markaz-e Nashr-e Senabel.

1.3.3. Thesis

1.3.3.1. Anthropology

- Ghorbani, E. (2021/1400). *The narrative study in ashiiq music related to the north of Hamadan province (Barresi-ye revayat dar musiqi-ye ashiiq-ye shomal-e ostan-e Hamadan)*. Master's Thesis, Tehran University of Art.
- Gözcü, N. (2019). *Transitional periods in Turkish culture of Bahar County, Hamadan province (Hemedan eyaleti Bahar ili Türk kültüründe geçiş dönemleri)*. Master's Thesis, Kırklareli University.
- Gün, F. (2016). *A study on Ashiiq Heydar from Hamadan and his story repertoire (Hemedanlı Aşık Heyder ve hikâye repertuarı üzerine bir İnceleme)*. Master's Thesis, Kırklareli University.
- Gün, F. (2021). *Turkish minstrel [ashiiq] tradition in Hamadan (Iran) as a part of socio-cultural changes (Sosyo-kültürel değişmeler bağlamında Hemedan (İran)'da Türk aşıklık geleneği)*. PhD Thesis, Trakya University.
- Kargar, M. (2009/1388). *Examining the characteristics of contemporary pottery and ceramics in prominent areas of Iran (Natanz, Meybod, Lalejin, Shahreza, Qom, Estahban) (Barresi-ye vizhegiha-ye sofal va seramik-e moaser dar manategh-e shakhes-e Iran (Natanz, Meybod, Lalejin, Shahreza, Qom, Estahban))*. Master's Thesis, Tehran University of Art.
- Rahbar, I. (2006/1385). *The music of Hamadan ashiiqs (Musighi-ye ashiiqha-ye Hamadan)*. Bachelor's Thesis, Tehran University.
- Rasuli, A. A. (1996/1375). *Lalejin pottery technique and culture (Teknik va Farhang-e sofaline-ye Lalejin)*. Master's Thesis, Tehran University.
- Saedi Kholus, A. (2016/1395). *Comparative study of Azerbaijani songs and proverbs (Hamadan province) with their equivalents in Persian language (Barresi-ye tatbighi-ye taraneha va zarbolmasalha-ye Azari (ostan-e Hamadan) ba moadelha-ye an dar zaban va adabiyat-e Farsi)*. Master's Thesis, Payame Noor University of Tehran, Pakdasht Branch.

1.3.3.2. Linguistics

Ganji, P. (2021/1399). *Post-predicate elements in Turkish language of Asadabad (Hamadan) (Sazehha-ye pas az fe'l dar zaban-e Torki-ye shahrestan-e Asadabad)*. Master's Thesis, Bu-Ali Sina University.

Jafari, M. A. (2003/1382). *Examination of verb structure in Razan dialect (Barresi-ye sakhteman-e fe'l dar guyesh-e Torki-ye Razan)*. Master's Thesis, Islamic Azad University Central Organization.

Jafari Baniardalan, M. (1995/1374). *Constructive analysis of inflectional units in Bahar dialect and their comparison with Azerbaijani Turkish (Barresi-ye sakhteman-e sarfi-ye ajza'e kalam dar guyesh-e Torki-ye Bahar (Hamadan) va moghayese-ye an ba Torki-ye Azari)*. Master's Thesis, Institute for Humanities and Cultural Studies.

Pehlivan, G. (2011). *Bahar dialect in Hamadan province (Hemedan bölgesi Bahar ağzı)*. Master's Thesis, Ege University.

Talebi Anvari, A. (2010/1389). *A morphological comparison between the parts of speech of Turkish dialects spoken in Hamakasi village and Bahar Turkish dialect in Hamadan Province (Moghayese-ye sarfi-ye ajza-ye kalam dar guyesh-e Torki-ye rusta-ye Hamakasi va guyesh-e Torki-ye Bahar dar ostan-e Hamadan)*. Master's Thesis, Institute for Humanities and Cultural Studies.

1.4. Ilam Province

1.4.1. Article

1.4.1.1. History

Abolghasemi, A. (2020/1399). Genealogy of tribe identity and the challenges of Bayat province in Ilam from the Seljuk to the Qajar era (Tabarshenasi-ye hoviyyat-e ili va chaleshha-ye velayat-e Bayat dar Ilam az zaman-e Saljughiyani ta Qajar). *Faslname-ye Elmi-ye Farhang-e Ilam*, (66-67), 132-147.

1.5. Isfahan Province

1.5.1. Article

1.5.1.1. History

Ehteshami, L. (2005/1384). Historical geography of Fereydan (Joghrafiya-ye tarikhi-ye Fereydan). *Roshd-e Amuzesh-e Tarikh*, (20), 36-41.

1.5.1.2. Linguistics

Heyet, M. (2012). Fereydan Sub-dialect I (Fereyden Ağzı I). *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, (4), 125-132.

1.6. Kermanshah Province

1.6.1. Article

1.6.1.1. Anthropology

Dehnavi, N. (2004/1383). The guilds of draper and hat making of Sonqor and Kolyai, during the years 1921-1926 SH (Asnaf-e bazzaz va kolahmal-e Sonqor va Kolyai, dar teyy-e salha-ye 1303-1305 SH). *Ganjine-ye Asnad-e Bahar*, (53), 59-72.

Motamedi, M. and Motamedi, M. (2016). A comparative study of the Sonqor Turkish proverbs with the Persian proverbs (Barresi-ye tatbighi-ye zarbolmasalha-ye Torki-ye Sonqor ba zarbolmasalha-ye zaban-e Farsi). *Doğu Esintileri*, (4), 257-292.

1.6.1.2. Linguistics

Adibi, H. (1982/1361). About the name of Sonqor and Kolyai (Darbare-ye nam-e Sonqor va Kolyai). *Ayande*, (2), 79-84.

Atıcı, A. (2013). About the number system of Sonqor Turkish (Sungur Türkçesinin sayı sistemi üzerine). *Türkbilig*, (25), 39-54.

Atıcı, A. (2013). Proverb examples in Sonqor Turkish (Sungur Türkçesi atasözü örnekleri). *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, (2), 143-166.

Atıcı, A. (2013). Sonqor Turks and their language (Sungur Türkleri ve dilleri). *Tehlikedeki Diller Dergisi*, (3), 214-233.

Atıcı, A. (2020). A comparative study on the /n/ consonant at the end of some words and suffixes in Sonqor dialect (Sungur diyalektinde bazı kelime ve eklerin sonundaki /n/ ünsüzü üzerine karşılaştırmalı bir inceleme). *Türkoloji*, (104), 9-31.

Bulut, Ch. (2015). No Thorn without roses: the Sonqor poet Ruhollah Amiri. *Journal of Turkish Studies*, (44), 191-200.

Doerfer, G. (1977). The Sonqor Turkish (A Preliminary Report) (Das Sonqor-Türkische (Ein vorläufiger Bericht)). *Studia Orientalia*, (47), 43-55.

1.6.2. Book

1.6.2.1. Anthropology

Ahmadi, R. and Yavari, F. (2019/1398). *Sonqor and Kolyai carpet (Qali-ye Sonqor va Koliyai)*. Aksiya.

Azadi Talayi, M. (2021/1400). *The use of natural colors in Kermanshah carpets (Sonqor case study) (Karbord-e rangha-ye tabii dar farsh-e Kermanshah (motale'e-ye moredi-ye Sonqor))*. Entesharat-e Jaliz.

Hadidi, A. (2018/1397). *Sonqor dialect, Sonqor Turkish proverbs (Guyesh-e Sonqori, zarbolmasalha-ye Torki-ye Sonqor)*. Arsalan Hadidi.

Khorshidi, S. (2023/1402). *Bayaties of Sonqor Turkish (Bayatiha-ye Torki-ye Sonqori)*. Qashqai.

Omrani, A. (2022/1401). *Proverbs: Sonqor Turkish proverbs and idioms (Atalar sözi: zarbolmasalha va estelahat-e Torki-ye Sonqori)*. Parlaq Qələm.

Soltani, M. A. (2010/2019). *Tribes and clans of Kermanshahan (Ilat va tavayef-e Kermanshahan)*. Soha.

1.6.2.2. History

Faraji, H. (2022/1401). *A review on the history of Sonqor and Kolyai (Gozari bar tarikh-e Sonqor va Kolyai)*. Entesharat-e Kermanshah.

Moayyedi, K. (2010/1389). *Sonqor in the Kolyai wheat field (Sonqor dar gandomzar-e Kolyai)*. Parto-ye Vaghe'e.

Soltan Ahmad Yamin al-Dawla (2015/1394). *Sonqorname*. Entesharat-e Abr va Bad: Arman-e Roshd.

1.6.2.3. Linguistics

Atıcı, A. (2015). *Sound and phonetic information of Sonqor Turkish (Sungur Türkçesi ses ve şekil bilgisi)*. Eğitim Yayınevi.

1.6.3. Thesis

1.6.3.1. Linguistics

Atıcı, A. (2013). *Sonqor Turkish (Sungur Türkçesi)*. PhD thesis, Trakya University.

Izadi, M. S. (2008/1387). *Linguistic analysis and description of Sonqor Turkish dialect (Barresi va tosif-e zabanshenakhti-ye guyesh-e Torki-ye Sonqor)*. Masters's Thesis, Shiraz University.

1.7. Khalajistan Region

1.7.1. Article

1.7.1.1. Anthropology

Hoseini Yazdi, M. and Fayyaz, E. (2023/1402). Studying the identification process of Khalaj and Zand tribes (Farayand-e hoviyyatyabi-ye do ghom-e Khalaj va Zand). *Pazhuheshha-ye Ensanshenasi-ye Iran*, (24), 123-143.

Jamrasi, A. (2014/1392). Traces of the ancient Turks' ceremony in Khalajs' wedding (Radd-e pa-ye marasem-e Torkan-e bastan dar arusi-ye Khalajha). *Varlıq*, (168), 28-44.

Doerfer, G. (2012). Eight Khalaj proverbs (Sekiz Halaçça atasözü) (S. Tulu Translated.). *Tehlikedeki Diller Dergisi*, (1), 25-32.

Doerfer, G. (2013). The Mullah Nasreddin tales from Khalajs (Halaçlardan Molla Nasreddin Fikraları) (S. Tulu Translated.). *Tehlikedeki Diller Dergisi*, (2), 197-230.

1.7.1.2. Linguistics

Doerfer, G. (1968). Khalaj - an archaic Turkic language in Central Persia (Das Chaladsch - eine archaische Trksprache in Zentralpersien). *Eitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, (1), 79-112.

Doerfer, G. (1974). A surprising parallelism between old Turkish and Khalaj (Eski Türkçe ile Halaçça arasında şaşırtıcı bir koşutluk) (S. Tezcan Translated.). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 1973-1974, 1-12.

Doerfer, G. (1977). About the position of Khalaj in the circle of Turkic languages (Zur stellung des Chaladsch im kreise der Türksprachen). *Rocznik Orientalistyczny*, (2), 15-31.

Doerfer, G. (1977). Khalaj and its relation to other Turkic languages. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, (25), 17-32.

Doerfer, G. (1979). Oghuz loanwords in Khalaj (Oghusische lehnwoerter im Chaladsch). *Harvard Ukrainian Studies*, (4), 189-204.

Doerfer, G. (1980). The aorist vowel in Khalaj (Der aoristvokal im Chaladsch). *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, (1), 51-61.

Doerfer, G. (1988). About the quantity of vowels in Khalaj (Zur quantität der vokale des Chaladsch). *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, (78), 23-73.

Doerfer, G. (1993). About the equivalent of Khalaj h- in other Turkic languages (Halaçça h'nin diğer Türk dillerindeki karşılığı üzerine). *Türk Dilleri Araştırmaları*, (3), 285-288.

Fattahipour, M. (2016/1395). The transformation of Khalaj dialect as a result of exposure to Persian dialect of Tehran (Degarguni-ye guyesh-e Khalajha dar barkhord ba Farsi-ye Tehrani). *Faslname-ye Adabiyat va Zabanha-ye Mahalli-ye Iranzamin*, (12), 57-76.

Hasanli, K. (2012/1391). Recognizing the link between Safashahr people, Khalajs, and Qashqaies (Bazshenasi-ye peyvand-e Safashahriha ba Khalajha va Qashqaiha). *Faslname-ye Adabiyat va Zabanha-ye Mahalli-ye Iranzamin*, (1), 121-148.

Jamrasi, A. A. (2012/1391). The problem of teaching native language to Khalaj children in Khalajistan and the danger of death and extinction of Khalaj Turkish language in Iran (Mas'ale-ye amuzesh-e zaban-e madari-ye kudakan-e Khalaj dar Khalajestan va khatar-e marg va engheraz-e zaban-e Torki-ye Khalaji dar Iran). *Varlıq*, (166), 51-66.

Minorsky, V. (1940). The Turkish dialect of Khalaj. *Bulletin of the School of Oriental Studies*, (2), 417-437.

Moghaddam Tabrizi, M. (1939/1318). Vafs, Ashtiyan and Tafresh dialects (Guyeshha-ye Vafs va Ashtiyan va Tafresh). *Irakudeh*, (11), 3-184.

Sajjadiye, M. A. (1995/1374). A research on Khalaj language in the middle of Iran, considering its similarities and differences with Azerbaijani Turkish (Pazhuheshi piramun-e zaban-e Khalaj dar miyane-ye Iran ba tavajjoh be manandegi va tafavotha-ye an ba Torki-ye Azari). *Varlıq*, (1), 111-112.

1.7.1.3. Literature

Hatami, B. (2013/1392). Qarşu baluqa salam. *Varlıq*, (170), 77-83.

1.7.2. Book

1.7.2.1. Anthropology

Doerfer, G. (1944). *Folklore texts of Khalaj (Folklore-Texte der Chaladsch)*. Harrassowitz.

Jamrasi, A. A. (2015/1394). *Gul Sinabar story (Gül Sinabar dastanı)*. Takderakht.

Jamrasi, A. A. (2016/1395). *Donkey and fox friendship (Əşəklə tülkü dostluğu)*. Aliasghar Jamrasi.

Jamrasi, A. A. (2018/1397). *Funny words of Mullah Nasreddin among Khalajs (Xələçlərçə Molla Nəsrüddinin Məzaq sözləri)*. Aliasghar Jamrasi.

Jamrasi, A. A. (2019/1398). *A collection of stories from Khalajs of Qom and Markazi provinces in Persian language (Majmue dastanhayi az mardoman-e Khalaj-e ostanha-ye Qom va Markazi be zaban-e Farsi)*. Aliasghar Jamrasi.

Jamrasi, A. A. (2019/1398). *Tales and legends from Farahan Khalajs (Fərahan Xələçləriçə matallar və əfsanələr)*. Aliasghar Jamrasi.

- Jamrasi, A. A. (2019/1398). *Tales and legends from Khalajs of Ashtiyan and Tafresh (Aştiyan və Təfriş Xələcləriçə matallar və əfsanələr)*. Aliasghar Jamrasi.
- Jamrasi, A. A. (2019/1398). *Tales and legends from Khalajs of Ashtiyan and Khalajistan (Aştiyan və Xələcistan Xələcləriçə matallar və əfsanələr)*. Aliasghar Jamrasi.
- Jamrasi, A. A. (2020/1399). *Fox and stork (Tülkü ilə Hacı Leylek)*. Aliasghar Jamrasi.
- Jamrasi, A. A. (2020/1399). *Idioms and proverbs (Hayumlar və tatarlar sözü)*. Aliasghar Jamrasi.
- Jamrasi, A. A. (2020/1399). *The story of Solomon and the ant (Həzrət-i Süleyman ilə qarınça / qamurçaq hikayəti)*. Aliasghar Jamrasi.
- Jamrasi, A. A. (2020/1399). *The tale of Bitili Bitan (Bitili Bitan matalı)*. Aliasghar Jamrasi.
- Jamrasi, A. A. (2020/1399). *The tale of Hacı Tülkü (Hacı Tülkü matalı)*. Aliasghar Jamrasi.
- Jamrasi, A. A. (2020/1399). *The treasure of bayaties (Bəyatılar xumrası)*. Aliasghar Jamrasi.
- Vasheghani, A. (2016/1395). *Quote of the word (Naghl-e Kalam)*. Vaniya.

1.7.2.2. History

- Afzal ol-Molk, Gh. (2005/1384). *Travelogue of Qom² (Safarname-ye Qom)*. Astane-ye Moghaddase-ye Qom, Entesharat-e Zaer.
- Amirhoseini, Kh. and Amirhoseini, M. (2015/1394). *History book of Khalajs (Ketab-e tarikh-e il-e Khalaj)*. Raz-e Nahan.
- Jamrasi, A. (2017/1396). *Historical and geographical background of Talkhab village located in Farahan (Pishine-ye tarikh va joghrafiyayi-ye rusta-ye Talkhab-e Farahan)*. Hoda.
- Jamrasi, A. A. (2005/1384). *Khalajs as a relic of the ancient Turks (Khalajha yadegar-e Torkan-e bastan)*. Entesharat-e Payam-e Puya.
- Jamrasi, A. A. (2018/1397). *Khalaj army (Khalaj ordu)*. Aliasghar Jamrasi.
- Khosravi, A. R. (2014/1393). *Khalajs from Jayhun to Qonqori: relations between Khalaj, Arab and Qashqai tribes in Fars (Il-e Khalaj az Jeyhun ta Qonqori: ravabet-e ilat-e Khalaj, Arab va Qashqai dar Fars)*. Sazman-e Asnad va Ketabkhane-ye Melli-ye Jomhuri-ye Eslami-ye Iran.
- Vasheghani, A. (2006/1385). *Vashegan village in the passage of history (Vashegan dar gozar-e tarikh)*. Abdullah Vasheghani.
- Vasheghani, A. (2011/1390). *Khalajs in the mirror of history (Khalajha dar ayine-ye tarikh)*. Vaniya.

1.7.2.3. Linguistics

- Doerfer, G. (1970). *Khalaj, an archaic Turkic language in Central Iran (Halaçça orta İran'da arkaik bir Türk dili)* (S. Tezcan Translated.). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Doerfer, G. (1971). *Khalaj materials*. Indiana University Publications.
- Doerfer, G. (1983). *Khalaj, Old Turkish, Proto-Turkish (Chaladsch, Alttürkisch, Urtürkisch)*. Otto Harrassowitz.
- Doerfer, G. (1984). *Dictionary of Khalaj (dialect of Kharrab) (Wörterbuch des Chaladsch (dialekt von Charrab))*. Akadémiai Kiadó.
- Doerfer, G. (1987). *Lexicon and linguistic geography of Khalaj (Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch)*. Harrassowitz.
- Doerfer, G. (1988). *Grammar of Khalaj (Grammatik des Chaladsch)*. Harrassowitz.
- Doerfer, G. (1989). *The copula in Khalaj (Die kopula im Chaladsch)*. W. Heissig and K. Sagaster (Red.), *Gedanke und Wirkung. Festschrift zum 90. Geburtstag von Nikolaus Poppe* (p. 106-112). Otto Harrassowitz.

² This work, which was written by Gholamhosein Khan Afzal ol-Molk (1825-1890) in the Qajar period is one of the first works that briefly compares and examines the differences between Khalaj Turkish and Azerbaijani Turkish.

- Doerfer, G. (1990). *Tati loanwords in Khalaj (Tati Lehnwörter im Chaladsch)*. Iranica Varia: Papers in Honor of Professor Ehsan Yarshater, (30), p. 62-67. Brill.
- Heyat, J. (1986/1365). *An overview of Turkish language history and dialects (Seyri dar tarikh-e zaban va lahjeha-ye Torki)*. Nashr-e No.
- Jamrasi, A. A. (2015/1394). *Speaking and knowledge of Khalaj language (Goodbye Khalaji) (Xälac Tili danışığı və bilgisi (khodahefez Khalaji))*. Entesharat-e Takderakht.
- Jamrasi, A. A. (2023/1402). *Jamrasi Khalaji-Persian dictionary of words and terms: including 30,000 common and abandoned Khalaj Turkish words and terms with Latin pronunciation of Persian equivalent (Farhang-e loghat va estelahat-e Khalaji-Farsi Jamrasi: shamel-e 30000 vaje va estelah-e rayej va matruk-e zaban-e Torki-ye Khalaji hamrah ba talaffoz-e Latin-e moadel-e Farsi)*. Andishe-ye No.
- Sarrafi, A. R. (Red.) (2014/1393). *Khalaj special issue (Xälac özäl sayı)*. Varlıq.
- Vasheghani, A. (2012/1391). *Basics of Khalaji grammar (Mabani-ye dastur-e zaban-e Khalaji)*. Vaniya.
- Tulu, S. (2013). *A Khalaj qasida from Ali Asghar Jamrasi: I was born a Khalaj Turk (Ali Asgar Camrasi'den Halaçça bir kaside: Anadan ben Halaç Türkü doğmuşum)*. H. Şirin User and B. Gül (Red.), Yalım Kaya Bitigi. Osman Fikri Sertkaya Armağanı (p. 589-599). Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.

1.7.2.4. Literature

- Arabgol, F. (2013/1392). *Divan of Mosayeb Arabgol's poems (Divan-e ash'ar-e Mosayeb Arabgol)*. Olum-e Eslami.
- Jamrasi, A. A. (2006/1385). *Qarşu baluqa salam*. Entesharat-e Andishe-ye No.
- Jamrasi, A. A. (2013/1392). *The tale of the fox (Tülkü matalı)*. Entesharat-e Takderakht.
- Jamrasi, A. A. (2019/1398). *House of Love / Tomb of Love (Eşq havi / Eşq hoçaqı)*. Aliasghar Jamrasi.
- Jamrasi, A. A. (2020/1399). *Feast of the fox (Tülkü ayidi)*. Aliasghar Jamrasi.
- Jamrasi, A. A. (2020/1399). *Imaginary village (Xiyal baluqu)*. Aliasghar Jamrasi.
- Jamrasi, A. A. (2022/1401). *Jala al-Qolub*. Aliasghar Jamrasi.
- Vasheghani, A. (2013/1392). *Mahan Yarum*. Vaniya.
- Vasheghani, A. (2014/1393). *Divan of Saba along with Haydar Baba of Shahriyar (Divan-e Saba be enzemam-e Heydarbaba-ye Shahriyar)*. Vaniya.

1.7.3. Thesis

1.7.3.1. Linguistics

- Cheraghi, A. (2012/1391). *The influence of Persian language on Khalaji (Tasir-e zaban-e Farsi bar Khalaji)*. Master's Thesis, Allameh Tabataba'i University.
- Dastjani Farahani, A. A. (2022/1401). *Proverbs, stories and poems of Khalaj dialect (Zarbolmasalha, dastanha va ash'ar-e guyesh-e Khalaji)*. Masters's Thesis, Payame Noor University, Delijan center.
- Hashemi, M. (2012/1391). *Analysis of phonetic processes of Khalaj dialect in the framework of optimality (Tahlil-e farayandha-ye vaji-ye guyesh-e Khalaji dar chaharchub-e behinegi)*. Master's Thesis, Shahid Beheshti University.

1.8. Kurdistan Province

1.8.1. Article

1.8.1.1. Anthropology

- Salehi, M. (2015/1394). Remembering the great narrator of Qorveh people's culture and art (Yadi az revayatgar-e setorg-e farhang va honar-e mardom-e Qorveh). *Farhang-e Mardom*, (42-43), 181-191.

1.8.1.2. Linguistics

- Kord Zaferanlu Kamboozia, A. and Razaviyan, S. H. (2005/1384). A number of phonological processes in Bijar Turkish (Barkhi az farayandha-ye vaji dar Torki-ye Bijar). *Zaban va Zabanshenasi*, (2), 89-103.

Mokhtarinia, Kh. (2024/1402). Toponym analysis of “Top Aghaj” city in Bijar of Garus with cultural-linguistic approach (Tahlil-e toponim-e shahr-e “Top Aghaj”-e Bijar-e Garus ba ruykard-e zabanshenakhti - farhangi). *Faslname-ye Takhassosi-ye Motaleat-e Tarikh-e Azarbayjan va Tork*, (2), 98-112.

Mollavali, M., Karimi, Y., Karimi Doostan, Gh., Gholami, V. and Dastgoshadeh, A. (2022/1401). Passivization of morphological causatives in Azeri (Serishabad, Qorveh), Severing the external argument from the causative verb (Majhulsazi-ye mahmulha-ye sababi-ye sakhtvaji dar Torki-ye Azari (gune-ye Serishabad-e Qorveh): enfesal-e mosabbe az ruydad-e sabab). *Faslname-ye Motaleat-e Zaban va Guyeshha-ye Gharb-e Iran*, (3), 109-126.

1.8.2. Book

1.8.2.1. Anthropology

Allahyari, Gh. (2019/1398). *The cultural heritage of my city, Qorveh (Miras-e Farhangi-ye shahr-e man Qorveh)*. Entesharat-e Barakat-e Kosar.

Mokhtarinia, Kh. (2021/1400). *Bayaties of Garus (Garus bayatıları)*. Savalan İgidleri.

Mokhtarinia, Kh. (2022/1401). *Oghuz Turks, Sumerians and number seven (Torkan-e Oghuz, Sumerian va adad-e haft)*. Satr va Qalam.

Vash, H. (2015/1394). *Cool springs (Saren çeşmələr)*. Sokhanvaran.

Salehi, M. (2015/1394). *The nightingale of the garden of kindness (Bolbol-e bagh-e mehrabani)*. Mohsen Salehi.

1.8.2.2. History

Salehi, M. (2014/1393). *Esfandabad district (Boluk-e Esfandabad)*. Mohsen Salehi.

1.8.3. Thesis

1.8.3.1. Anthropology

Mokhtarinia, Kh. (2019/1398). *Cultural and social situation of Afshar tribe in Bijar of Garus and Afsharat region of Khodabandeh (Oza'e farhangi ejtemai-ye qom-e Afshar-e Bijar-e Garus va mantaghe-ye Afsharat-e Khodabandeh)*. Master's Thesis, Zanjan University.

1.9. Luristan Province

1.9.1. Article

1.9.1.1. Linguistics

Amini, R. (2024/1403). Turkish varieties of Lorestan province, influenced by language contact situation (Guneha-ye Torki-ye ostan-e Lorestan, asarpaziri az mogheyyat-e tamas-e zabani). *Domahname-ye Jastarha-ye Zabani*, (4). (accepted)

1.10. Markazi Province

1.10.1. Article

1.10.1.1. Anthropology

Ahmadi, H. (2008/1387). The position of horse in the culture of Dizak people, Rudbar of Tafresh (Jaygah-e asb dar farhang-e mardom-e Dizak-e Rudbar-e Tafresh). *Najva-ye Farhang*, (8-9), 83-90.

Ahmadi, M., Ghoreishi, S. A. and Gudarzi, F. (2018/1397). Examining the problems of multiculturalism in primary schools of Saveh region and presenting its solutions (Barresi-ye moshkelat-e chandfarhangi dar madares-e ebtedayi-ye shahr-e Saveh va erae-ye rahkarha-ye an). *Pazhuhesh dar Nezamha-ye Amuzeshi*, (42), 121-137.

Bahrani, A. (2013/1392). Carpet and carpet weaving in Qalateyn, Nowbaran of Saveh (Qali va qalibafi dar Qal'ateyn-e Nowbaran-e Saveh). *Farhang-e Mardom-e Iran*, (35), 155-163.

Ghasemkhani, E. (2018/1397). Borchalu ashiq music; yesterday, today, tomorrow (Musighi-ye ashiqi-ye Borchalu; diruz, emruz, farda). *Faslname-ye Razan*, (6), 52-90.

Gün, F. and Kasımhane, İ. (2023). Traces of ancient Turkish cults in Iran: examples of rock cult in Komijan region (İran'da eski Türk kültlerinin izleri: Komican bölgesi kaya kültü örnekleri). *Tarih Okulu Dergisi*, (62), 97-124.

Gün, F. and Kasımhane, İ. (2023). Tree cult among Turks of the central region of Iran (İran Merkezi bölgesi Türklerinde ağaç kültü). *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, (41), 123-140.

- Kamali, A. (1982/1361). As'ad Nezam drowned in the flood (Əs'əd Nizamı sel apardı). *Varlıq*, (37-38), 82-93.
- Kamali, A. (1983/1362). Pieces of folklore (Folklor parçaları). *Varlıq*, (57-58), 76-87.
- Karaca, İ (2017). Cultural history of Shahsevan Baghdadi tribe, II-e Shahsevan-e Baghdadi Publications (Tarih-i ferhengi-yi il-i Şahseven-i Bağdadi, İntişarat-ı İl-i Şahseven-i Bağdadi). *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, (2), 29-31.
- Mojabi, S. A. and Fanayi, Z. (2016/1395). Classification of designs and motifs of the imaginary woven carpet of Mazlaqan village (Tabaghebandi-ye tarhha va naghshmayeha-ye qali-ye zehnbift-e rusta-ye Mazlaqan). *Goljam*, (29), 93-117.
- Riyahin, A. A. (2008/1387). Measurement scales in Khenejin of Vafs, Arak (Meghyasha-ye andazegiri dar Khenejin-e Vafs-e Arak). *Najva-ye Farhang*, (7), 147-150.
- Riyahin, A. A. (2009/1388). Winter in Khenejin of Vafs, Arak (Zemestan dar Khenejin-e Vafs-e Arak). *Najva-ye Farhang*, (13), 65-68.
- Sohrabinia, A. and Khodaverdi, M. (2022/1401). Fuel production from dung cake in a rural society and the role of women and children in its preparation (Tolid-e sukht az fozulat-e dami dar yek jame'e-ye rustayi va naghsh-e zanan va kudakan dar faravari-ye an). *Name-ye Ensanshensi*, (35), 93-110.
- Sohrabinia, A. and Montazer Zohouri, M. (2023/1402). An anthropological investigation on two threshing heap stamp, cultivation system, and landlords' ownership at Komijan city and Esfandan village in Markazi Province (Pazhuheshi mardomnegarane dar khosus-e do mohr-e kharman va nezam-e zera'at va malekiyyat-e zamindaran dar ostan-e Markazi: motale'e-ye moredi-ye shahr-e Komijan va rusta-ye Esfandan). *Dofaslname-ye Elmi-ye Daneshha-ye Bumi-ye Iran*, (20), 279-317.

1.10.1.2. History

- Abolghasemi, A. (2017/1396). The role of Bozchalu tribe in the Safavid era (Naghsh-e il-e Bozchalu dar asr-e Safaviyeh). *Tarikhname-ye Kharazmi*, (20), 1-12.
- Derikvandi, R., Forouzani, S. A. and Heidari, S. (2021/1400). The backgrounds of Saveh war and its effect on the structure and power changes in the Seljuk territory of Iran (Zamineha-ye voghu-e nabard-e Saveh va jaygah-e an dar tahavvol-e sakhtar va monasebat-e ghodrat dar ghalamrov-e Saljughian-e Iran). *Majalle-ye Motaleat-e Irani*, (40), 63-97.
- Kara, A. and Ayyıldız, E. (2023). Saveh war (Sâve savaşı). *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (1), 125-141.

1.10.1.3. Linguistics

- Amini, R. (1401/2022). Counting system in several Iranian and non-Iranian languages inside and outside of Iran (Nezam-e shomaresh dar chand zaban-e Irani va na-Irani-ye darun va borun-e Iran). *Zaban-e Farsi va Guyeshha-ye Irani*, (13), 25-50.
- Ghasemkhani, E. and Bagherzadeh Karimi, N. (2023). A General overview of the toponyms of Komijan County, Iran. *BURANA - Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, (2), 75-100.
- Jafari, H. and Tabrizi, R. (2008/1387). From Tabriz to Naqusan, a look at the book "Dialect of Naqusan of Tafresh" (Az Tabriz ta Naqusan, negahi be ketab-e "Guyesh-e Naqusan-e Tafresh"). *Ketab-e Mah-e Adabiyat*, (135), 54-60.
- Komijani Bozchaluei, Z., Ghiasian, M. S. and Taheri Ardali, M. (2022/1401). Language distribution in Markazi province (Parakandegi-ye zabani dar ostan-e Markazi). *Zaban-e Farsi va Guyeshha-ye Irani*, (13), 203-216.

1.10.1.4. Literature

- Bigdeli, Gh. (1981/1360). New discoveries and a glimpse of our cultural heritage (Yeni tapıntılar və mədəni irsimizə bir baxış). *Varlıq*, (25), 49-50.
- Bigdeli, Gh. (1981/1360). Our modern poet "Akbar Razzaghi" (Müasir şairimiz Əkbər Rəzzaqi). *Varlıq*, (27), 50-57.
- Kamali, A. (1981/1360). A glance at Turks of Saveh and Asem (Savə Türklərinə bir nəzər və Asım). *Varlıq*, (33), 68-77.

- Kamali, A. (1981/1360). Faghir (Fəqir). *Varlıq*, (31), 62-67.
- Kamali, A. (1981/1360). Ghodsi (Qodsi). *Varlıq*, (32), 63-69.
- Kamali, A. (1981/1360). Parody to the words of Vagif from Telim Khan (Telim Xandan Vaqif sözlərinə nəzirələr). *Varlıq*, (33-34), 68-76.
- Kamali, A. (1981/1360). Telim Khan (Telim Xan). *Varlıq*, (25), 50-58.
- Kamali, A. (1981/1360). Turkman Mahmud from Maragheh (Saveh) (Mərəğey (Savə)li Türkmən Məhmud). *Varlıq*, (28-29), 55-59.
- Kamali, A. (1982/1361). Andalib (Əndəlib). *Varlıq*, (43-44), 82-88.
- Kamali, A. (1982/1361). Ashiq Reza Ali (Aşıq Reza Əli). *Varlıq*, (35), 74-82.
- Kamali, A. (1982/1361). Mehdi Montazer (Mehdi Montəzer). *Varlıq*, (41-42), 68-77.
- Kamali, A. (1983/1362). Kharaqan poets (Xəraqan şairləri). *Varlıq*, (49-50), 86-94.
- Kamali, A. (1983/1362). Turkman Makhtumgholi and Turkman Telim (Türkmən Məxtumqulı və Türkmən Telim). *Varlıq*, (55-56), 87-95.
- Kamali, A. (1984/1363). Mozneb. *Varlıq*, (59-60), 77-89.
- Kamali, A. (1984/1363). Saber. *Varlıq*, (61-62), 87-98.
- Kamali, A. (1985/1365). Telim Khan and figures of speech (Telim Xan və şer sənətləri). *Varlıq*, (93-94), 88-90.
- Kamali, A. (1986/1365). Mahmud Bagheri from Qarluq (Qarlıqlı Məhmud Baqeri). *Varlıq*, (85-86-87), 84-90.

1.10.2. Book

1.10.2.1. Anthropology

- Amirhoseini, Kh. (2017/1396). *Wise words (Hikmətli Sözlər)*. Raz-e Nahan.
- Amirhoseini, Kh. and Cheraghi, M. (2017/1396). *Kharaqan encyclopedia (Daneshname-ye Kharaqan)*. Raz-e Nahan.
- Asadi, M. and Purtalebi, D. (2019/1398). *Traditional dishes of Saveh and Zarandiyeh counties (Ghazaha-ye sonnati-ye shahrestan-e Saveh va Zarandiyeh)*. Andishe-ye Mandegar.
- Darabi, Y. (2021/1400). *Rituals of Shahsevan Baghdadi tribe (Ayin-ha-ye il-e Shahsevan-e Baghdadi)*. Negarine.
- Ghasemkhani, E. (Red.) (2018/1397). *Borchali people of Komijan (I-IV volumes) (Kumuzan Borçalıları (cild 1-4))*. Elbilimi.
- Ghasemkhani, E. (Red.) (2022/1401). *Folk music special issue (Musighi-ye folklorik özəl sayı)*. Ozan.
- Hajili, A. (2013/1392). Forty one bayati (I volume) (*Chel yek dana bayati (jeld-e avval)*). Zehn-e Ziba.
- Hajili, A. (2015/1394). Forty one bayati (II volume) (*Chel yek dana bayati (jeld-e dovom)*). Zehn-e Ziba.
- Kasımhani, İ (2023). *Motif analysis in the story of Telim Khan and Mehri (Tilim Han ve Mehri hikayesi 'nde motif analizi)*. H. Taş (Red.), *Türkoloji Armağanları-1* (p. 213-242). Bengü Yayınları.
- Komijani, M. (2017/1396). *Folklore of Komijan (Farhang-e Amme-ye Komijan)*. Nasim-e Kosar.
- Molavi, A. (2018/1397). *The myth of Shahzende: folklore of Shazand County (Osture-ye Shahzende: farhang-e amme-ye shahrestan-e Shazand)*. Amir Molavi.
- Molavi, A. (2023/1402). *Gharib and Shahsanam (Qərib və Şahsənəm)*. Neda-ye Moaser.
- Sarrafi, A. R. (Red.) (2022/1401). *Special issue of ashig and ashig music (Aşıq və aşıq musiqisi özəl sayı)*. Ozan.
- Sufi Neyestani, M. (2017/1396). *Collection of Neyestan culture and image (Macmue-ye farhang va sima-ye Neyestan)*. Yuhanna.
- Shamil, A. (2009). *The epic of Koroghlu (versions in Ali Kamali's archive) (Koroğlu dastanı (Əli Kamali arxivindəki variantlar))*. Nurlan.

1.10.2.2. History

- Amirhoseini, Kh. (2011/1390). *Saveh in the passage of history (Saveh dar gozar-e tarikh)*. Raz-e Nahan.
- Cheraghi, M. (2016/1395). *Zarand and Kharaqan from inscriptions to webography (Zarand va Kharaqan az katibenegari ta vebnegari)*. Nashr-e Hut.
- Ghasemkhani, E. (2020/1399). *Education and schools of Komijan and Bozchalu in the passage of history (Ma'aref va madares-e Komijan va Bozchalu dar gozar-e tarikh)*. A. Abdoli Ashtiyani and M. Esmacili Anjedani (Red.), Salname-ye Ma'aref-e Araç 1 (p. 413-484). Safir-e Ardehal.
- Hasani, A. (2003/1382). *Cultural history of Shahsevan Baghdadi tribe (Tarikh-e farhangi-ye il-e Shahsevan-e Baghdadi)*. Entesharat-e Il-e Shahsevan-e Baghdadi.
- Hasani, A. (2020/1399). *Historical genealogy of Shahsevan Baghdadi tribe (Tabarshenasi-ye tarikhi-ye ettehadiye-ye il-e Shahsevan-e Baghdadi)*. Daneshgah-e Shahid Beheshti.
- Kaya Tan, P. (2023). *City of Saveh in the Seljuk Axis (Selçuklu ekseninde Sâve şehri)*. M. Aylar (Red.), Orta çağda şehir: İran (p. 85-113). Uzun Dijital Matbaa.
- Komijani, M. (2007/1388). *History of Komijan (Tarikh-e Komijan)*. Nasim-e Kosar.
- Manzuri, D., Shokraei, M., Azami, Kh. and Shokraei, M. (2021/1400). *Ardamin in the passage of time (Ardamin dar gozar-e zaman)*. Chekame Baran.
- Molavi, A. (2012/1391). *History and culture of Shazand: Sareband in the passage of time (Tarikh va farhang-e Shazand: Sareband dar gozar-e zaman)*. Nava-ye Danesh.
- Moradi, A. (2009/1388). *Komijan until yesterday (Komijan ta diruz)*. Jamal-e Honar.

1.10.2.3. Literature

- Aghamohammadi, M. (2005/1384). *The sages of Milajerd (Farzanegan-e Milajerd)*. Navayi.
- Amerei, A. (Red.) (2013/1392). *Jong-e aza, Turkish poems by Akhund Mullah Asadullah Amerei (Jong-e aza, ash'ar-e Torki-ye Akhond Molla Asadollah Amerei)*. Payam-e Alamdar.
- Amirhoseini, Kh. (Red.) (2013/1392). *Tilim Khan (Tilim Xan)*. Raz-e Nahan.
- Amiri, A. (2018/1397). *Aranlar - a collection of poems by Turkman Mahmud and Ashiq Reza Ali (Aranlar - majmue ash'ar-e Turkman Mahmud va Ashiq Reza Ali)*. Savalan İgidleri.
- Amiri, A. (Red.) (2006/1385). *Divan of Hakim Tilim Khan (Hakim Tilim Xan divanı)*. Daftar-e Nashr-e Navid-e Eslam.
- Amiri, A. (Red.) (2008/1387). *Memoir of Hakim Tilim Khan (ceremonies and articles) (Yadname-ye Hakim Tilim Khan (Mərasimlər və Məqalələr))*. Daftar-e Nashr-e Navid-e Eslam.
- Asheri, A. S. (1979/1358). *Ugly and Beautiful (Zesht va ziba)*. Ali Safdar Asheri.
- Ashuri, E. (2005/1384). *Fourteen flowers (Chahardah gol)*. Talar-e Ketab.
- Babakhani, M. (2010/1389). *Fatherland (Baba yurdu)*. Mahistan.
- Doğan, T. (Red.) (2020). *Divan of Tilim Khan (Turkish dialect of Central Iran) (Tilimhan Divanı (Orta İran Türk Ağızı))*. Akçağ Yayınları.
- Fathollahi, A. (2012/1391). *To the pigeons in the sky (Göydə göyərçinlərə)*. Pardis-e Danesh.
- Habibi, A. (2010/1389). *Dada*. Bakhshayesh.
- Heydari, Z. (2013/1392). *A glimpse at Qasemabad of Qarakahriz village of Arak (Nimnegahi be rusta-ye Qasemabad-e Qare Kahriz az rustaha-ye shahrestan-e Arak)*. Nashr-e Nevisande.
- Heydari, M. and Khademlu, H. (Red.) (2013/1392). *Telim Khan (Telim Xan)*. Ketab-e Aghigh: Daftar-e Nashr-e Navid-e Eslam.
- Javaheri, A. (2016/1395). *The voice of Saveh: Turkish poetry and songs (Ava-ye Saveh: sher va taraneha-ye Torki)*. Zaban-e Emruz.
- Kamali, A. (Red.) (2018/1397). *The complete divan of Telim Khan (Telim Xan Kamil Divanı)*. Farr-e Ghalam.

- Mohammadi, E. (Red.) (1995/1374). *Kanz ol-Masaeb*. Elmiyye.
- Mohammadi, M. (2018/1397). *Village child (Kənd uşağı)*. E'tela-ye Vatan.
- Moradi, M. (2018/1397). *Memories of my fatherland, Duzaj (Khaterat-e vatanam Duzaj)*. Lo'lo-e Marjan.
- Ramazani, A. and Amiri, A. (2023/1402). *Divan of Mahjur Khondabi's poems (Divan-e ash'ar-e Mahjur-e Khondabi)*. Arvane.
- Razzaghi, A. (1969/1348). *Golzar-e husayni: About sufferings and managhebs of Hazrat-e Aba Abdullah al-Husayn (peace be upon him) (Golzar-e hoseini: dar masaeb va managheb-e Hazrat-e Abi Abdellah al-Hosein Alayhessalam)*. Ketabforushi-ye Buzarjomehri (Mostafavi).
- Razzaghi, A. (1983/1362). *Husayni revolution: brags, songs about the revolution and the eternal martyrs of Karbala and Iran (Enghelab-e Hoseini: orjuzaha, sorudehayi raje' be enghelab va shahidan-e javid-e Karbala va Iran)*. Sazman-e Entesharat-e Telim (Sat).
- Razzaghi, H. and Razzaghi, J. (2011/1390). *A light from Saveh (Razzaghi's divan) (Savədan bir işiq (Rəzzaghinin divani))*. Andishe-ye No.
- Seyfi, A. (2010/1389). *Qara Mil*. Navid-e Eslam.
- Sohrabi A. (Red.). (2009/1388). *Argument between goat and the vine (Kalkal-e bozi va derakht-e angur)*. Huniya.
- Sohrabi, A. (Red.). (2009/1388). *Respect for the guest (Hormat be mehmun)*. Andishe-ye No.
- Vafi, A. (2019/1398). *Son of Hendudar (Farzand-e Hendudar)*. Arvane.
- Yavashe, M. (2023/1402). *From the window (a collection of Turkish poems) (Pəncərədən (Majmue ash'ar-e Torki))*. Senabel.
- Zehtabi, M. T. and Kamali, A. (2003/1382). *Telim Khan's life and works (Telim Xan həyatı və yaradıcılığı)*. Akhtar.

1.10.3. Thesis

1.10.3.1 Anthropology

- Abdoli, F. (2020/1399). *Analysis of winter rituals based on the structuralist theory of Claude Levi-Strauss (with an emphasis on the poems in Naghali, Kusebarneshin, and Takamchi rituals) (Tahlil-e ayinha-ye zemestan bar asas-e nazariye-ye sakhtargerayane-ye Claude Lévi-Strauss (ba Takid bar ash'ar-e mojud dar ayinha-ye Naqali, Kusebarneshin va Takamchi))*. Master's Thesis, Arak University.
- Asgari, M. (2014/1393). *A study on recognition, evolution, and revival of the designs and patterns of Shahsevan Baghdadi carpets (showing sample of design) (Shenasayi, risheyabi va ehya-ye tarh va naghsh-e qali-ye Shahsevan-e Baghdadi (erae-ye yek asar-e Mobtani bar Mozu'))*. Master's Thesis, Tabriz Islamic Arts University.
- Farzaneh, H. (2020/1399). *Collecting, compiling and analyzing the legends, stories, beliefs, and rituals of Zarandiyeh people (Markazi province) (Gerdavari, tadvin va tahlil-e afsaneha, dastanha, bavarha va ayinha-ye mardom-e shahrestan-e Zarandiyeh (ostan-e Markazi))*. Master's Thesis, Shahid Beheshti University.
- Gharib, R. (2023/1402). *Ashiq music in Bozchalu region of Markazi province (Musighi-ye ashigi dar mantaghe-ye Bozchalu-ye ostan-e Markazi)*. Master's Thesis, Tehran University of Art, Farabi International Campus.
- Gholikhanian, H. (2015/1394). *Comparative anthropological study of architectural culture in Chamran village, Nowbaran ditrict, Saveh County of Markazi province, and the influence of local and folk beliefs on the shape of houses (Barresi-ye mardomshenasi-ye moghayesei-ye farhang-e memari dar rusta-ye Chamran-e bakhsh-e Nowbaran-e shahrestan-e Saveh ostan-e Markazi va tasir-e naghsh-e bavarha-ye bumi va amiyane-ye mardom dar shekl-e khaneha)*. Master's Thesis, Islamic Azad University Cantral Tehran Branch.
- Kamallu, Kh. (2011/1390). *Henna culture: anthropological study of henna among ethnic groups living in Saveh County (Farhang-e hana: barresi-ye mardomshenakhti-ye hana dar miyan-e aghvam-e saken-e shahrestan-e Saveh)*. Master's Thesis, Tehran University.

1.10.3.2. History

- Hasani, A. (1990/1369). *History of the Shahsevan Baghdadi tribe (Tarikhche-ye il-e Shahsevan-e Baghdadi)*. PhD Thesis, Islamic Azad University Science and Research Branch.

Mohit, H. (2016/1395). *Correcting, rereading and evaluating the manuscripts of decrees and letters of Fatah al-Sultan (oral history of Shahsevan Baghdadi tribe) (Tashih, bazkhani va arzyabi-ye noskhehha-ye khatti-ye faramin va mosha'at-e Fathossoltan (tarikh-e shafahi-ye il-e Shahsevan-e Baghdadi))*. Master's Thesis, Islamic Azad University Science and Research Branch.

1.10.3.3. Linguistics

Azimi Bozchaloei, M. (2019/1398). *Study of phonetic features and phonological processes of Farahan Turkish; variety: generative phonology (Barresi-ye vijegihha-ye avayi va farayandha-ye vaji-ye gune-ye Torki-ye Farahan: vajshenasi-ye zayeshi)*. Master's Thesis, Tarbiat Modares University.

Faraji, M. (2022/1401). *Dialectology and cultural characteristics of Mazlaqan village of Saveh (Guyeshshenasi va vijegihha-ye farhangi-ye rusta-ye Mazlaqan-e Saveh)*. Master's Thesis, University of Qom.

Ghasemkhani, T. (2012/1391). *Study of reduplication process in Fazlabad Turkish dialect (Barresi-ye farayand-e tekrar dar guyesh-e Torki-ye Fazlabad)*. Master's Thesis, Islamic Azad University.

Hasrati, M. (2007/1386). *Investigating effective factors in linguistic evolution of Turkish-Persian bilinguals in Saveh city (Barresi-ye avamel-e moasser dar tahavvol-e zabani-ye dozabaneha-ye Torki-Farsi-ye shahr-e Saveh)*. Master's Thesis, Razi University.

Manshuri, H. (2018/1397). *Investigating and comparing the prevalence of reading disorders in monolingual and bilingual (Turkish-Persian) third to fifth-grade students of elementary school in Saveh city in the academic year 2017-2018 (Barresi va moghayese-ye mizan-e shoyu'e ekhtelal-e khandan dar daneshamuzan-e yekzaban-e va dozaban-e (Torki-Farsi) paye-ye sevom ta panjom-e maghta'e ebtedayi-ye shahr-e Saveh dar sal-e tahsili-ye 1396-1397)*. Master's Thesis, Farhangian University.

Zeyghami, H. (2018/1397). *Folk etymology of Komijan county toponyms (Markazi Province) Revayat-e amiyane darbare-ye vajh-e tasmiye-ye jaynamha-ye shahrestan-e Komijan (ostan-e Markazi)*. Master's Thesis, Tehran University.

1.11. Qazvin Province

1.11.1. Article

1.11.1.1. Anthropology

Gün, F. and Salahi, A. (2020). Ashiq Masiyollah and his art (Âşık Mesiyollah ve sanatı). *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (3), 1970-1979.

1.11.1.2. History

Baharlu, İ. (2022). Capital cities as transformation symbol in the Safavids: Qazvin and Isfahan (Safeviler'de dönüşüm sembolü olarak başkentler: Kazvin ve İsfahan). *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, (3), 1720-1732.

Doğan US, D. (2022). Notes on the historical geography of Qazvin narrated by Hamdallah Mostawfi Qazvini (Hamdullah Müstevfi-yi Kazvini'ye göre Kazvin'in tarihî coğrafyası. üzerine bazı notlar). *Türk Dünyası Araştırmaları*, (257), 269-286.

Rençber, A. (2012). Political history of Qazvin from the Islamic conquest to the collapse of the İraqi Seljuks (İslam fethinden Irak Selçuklularının yıkılışına kadar Kazvin'in siyasî tarihi). *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, (1), 225-265.

1.11.1.3. Linguistics

Khani, M. H. and Afkhami, A. (2020/1399). Examining sociolinguistic patterns of Qazvin Turkish dialect: A research on the influence of social variables on phonological changes (Barresi-ye olguha-ye zabanshenakhti-ye ejtemai-ye guyesh-e Torki-ye Qazvin: Pazhuheshi dar tasir-e motaghayyerha-ye ejtemai bar taghyirat-e vaji). *Nashriye-ye Pazhuheshha-ye Zabanshenasi-ye Tatbighi*, (19), 199-213.

1.11.1.4. Literature

Kamali, A. (1983/1362). Maddah (Məddah). *Varlıq*, (53-54), 80-91.

1.11.2. Book

1.11.2.1. Anthropology

Esparvarini, M., Salehi, M., Katebi, S., Salehi, N., Sohrabi Nudehi, S., Sohrabi Nudehi, M., Taheri, E., Sohrabi Nudehi, A. and Azimi, H. (2021/1400). *Turkish proverbs and expressions of Qazvin province with Persian translation (Zarbolmasalha va estelahat-e Torki-ye ostan-e Qazvin hamrah ba tarjome-ye Farsi)*. Masir-e Daneshgah.

Heyderi, H. (Red.). (2020/1399). *Qaraqan special issue (Qaraqan özəl sayı)*. Ozan.

Moradi, B. (2018/1397). *Persian proverbs, Turkish proverbs (Zarbolmasalha-ye Farsi. Zarbolmasalha-ye Torki)*. Behnam Moradi.

1.11.2.2. History

Saraç, S. (2023). *Historical city of Central Iran: Qazvin (Orta İran'ın tarihî şehri: Kazvîn)*. M. Aylar (Red.), Orta çağda şehir: İran (p. 57-83). Uzun Dijital Matbaa.

1.11.2.3. Linguistics

Rahmani Garmarudi, H. (2022/1401). *Common vocabularies in Tati (Alamuti) and Turkish (Vazhegan-e moshtarak-e Tati (Alamuti) Torki)*. Entesharat-e Minudar.

Zeynali Farid, A. (2015/1395). *Dictionary of common Turkish and Persian geographical names in Iran (Farhang-e asami-ye joghrafiyayi-ye moshtarak-e Torki va Farsi dar Iran)*. Azarmidokht.

1.11.2.4. Literature

Adine, M. (2009/1388). *Qaqazanliyə salam*. Andishe-ye Zarrin.

Asgari, A. (2013/1392). *Feud of Cat Khan and Mr. Mouse: the Turkish mouse and cat book in the form of a humorous Turkish poem (Peşik Xan elə Siçan beygun dəvası: Kitab-e mush va gorbe-ye Torki besurat-e sher-e ghaside-ye tanzamiz-e Torki)*. Sayegostar.

Asgari, N. (2007/1386). *Kongere-ye eshgh: a collection of nohas and marsiyehs of Ahl al-Bayt of ismat and taharat (a.s) in Turkish and Persian (Kongere-ye eshgh: majmue madayeh va marasi-ye Ahl-e Beyt-e esmat va taharat (a.s) Torki va Farsi)*. Taha.

Asgari, N. (2009/1388). *Divan of love: a collection of nohas, marsiyehs, mourning in Turkish and Persian (Divan-e eshgh: majmue-ye madayeh, marasi, sinezani-ye Torki va Farsi)*. Sayegostar.

Behravan, D. (1997/1376). *Not every poet is Shahriyar (Hər şair Şəhriyar olmaz)*. Darvish Behravan.

Behravan, D. (1999/1378). *The hearth of tribes is unquenchable (Sönməz ellərin ocağı)*. Darvish Behravan.

Behravan, D. (2002/1381). *My motherland is Buin Zahra (Ana yurdum Buinzahra)*. Yas-e Bakhshayesh.

Behravan, D. (2004/1383). *Long live my village (Yaşa kəndim)*. Yas-e Bakhshayesh.

Behravan, D. (2005/1384). *Divan of Inalli (Darvish Ali Behravan's divan) (İnallı divanı (divan-e Darvish Ali Behravan))*. Yas-e Bakhshayesh.

Behravan, D. (2009/1388). *Meeting with relatives (El görüşü)*. Pinar.

Behravan, D. (2020/1399). *Ata Yavər*. Yas-e Bakhshayesh.

Behravan, D. (1998/1377). *Panah Ali - Asiya's story (Pənah Əli – Asiyə hikayəsi)*. Yas-e Bakhshayesh.

Fallah Ardaki, H. H. (2019/1398). *Mountains say and Habib writes (Dağlar diyər Həbib yazar)*. Andishe-ye Zarrin.

Feyzi, R. (2009/1388). *The sound of Ashura (Nava-ye Ashura)*. Rekalı Feyzi.

Ghasemi Razani, M. (2020/1399). *Desire to reach (Shogh-e vesal)*. Entesharat-e Minudar.

Habibi Zanjani, B. (2018/1397). *The first step: the collection of nohas and marsiyehs of the Ahl al-Bayt (peace be upon them) (Nokhostin ghadam: majmue madayeh va marasi-ye ahl-e beyt Alayhessalam)*. Azarmidokht.

- Hasanlu, S. (1995/1374). *Ay Qaraqan, a parody of Seyyed Mohammad Hosein Shariyar's Heydar Baba (Ay Qaraqan nazirei bar Heydar Baba-ye Seyed Mohammad Hosein Shahriyar)*. Rudaki.
- Hashemi Ghazvini, Y. (2016/1395). *Wonderful memories (poem) (Khaterat-e Shegeftangiz (Sher))*. Sayegostar.
- Hashemi Ghazvini, Y. (2022/1401). *Guiding Stars: ritual and Ashurai poems (Setaregan-e hedayat: ash'ar-e aini va Ashurayi)*. Sayegostar.
- Keshavarz Saleh, M. (2010/1389). *Nightmare (Roya-ye parishan)*. Andishe-ye Zarrin.
- Mafi, A. (2007/1386). *Divan of Mojrem (Davan-e Mojrem)*. Hadis-e Emruz.
- Nasehi, A. (2017/1396). *Divan of Nasehi: a collection of Persian and Turkish poems by Sheykh Abbas Nasehi (Divan-e Nasehi: Majmue ash'ar-e Farsi va Torki-ye Sheykh Abbas Nasehi)*. Taha.
- Pournader, A. (2009/1388). *In the grief of the Ali's (a.s) family (Dar gham-e al-e Ali (a.s))*. Andishe-ye Zarrin.
- Pournader, A. (2009/1388). *Revolution songs (Naghmeha-ye enghelab)*. Andishe-ye Zarrin.
- Pournader, A. (2018/1397). *Divine lights: including managhebs and sufferings of the Athar Imams (peace be upon them) (Anvar-e Elahi: shamel-e managheb va masaeb-e Aemme-ye Athar Alayhemossalam)*. Mehregan-e Danesh.
- Pournader, A. (2018/1397). *The Voice of Love (chavoshi) (Ava-ye eshgh: (chavoshi))*. Mehregan-e Danesh.
- Safarkhanlu, A. (2009/1388). *Nineveh of Love: religious Turkish poems (Neynava-ye eshgh: ash'ar-e Torki-ye mazhabi)*. Taha.
- Safarkhanlu, A. (2009/1388). *The call to reach (Neda-ye vasl)*. Sayegostar.

1.11.3. Thesis

1.11.3.1. Linguistics

- Hajizadeh, S. (2010/1389). *Investigating and comparing the position and use of Persian and Turkish languages in social situations of Qazvin and Takestan cities (Barresi va moghayese-ye jaygah va karbord-e zabanha-ye Farsi va Torki dar mogheiyatha-ye ejtemai-ye shahrha-ye Qazvin va Takestan)*. Master's Thesis, Payame Noor University.
- Khani, M. H. (2012/1391). *Investigating sociolinguistic patterns of Qazvin Turkish dialect and comparing it with Tabriz Turkish dialect (Barresi-ye olguha-ye zabanshenakhti-ye ejtemai'ye guyesh-e Torki-ye Qazvin va moghayese-ye an ba guyesh-e Torki-ye Tabriz)*. Master's Thesis, Tehran University.
- Naghshbandi, Sh. (2003/1382). *Lexical-phonemic processes in Turkish dialect (Qazvin variety) (Farayandha-ye vaj vaji dar guyesh-e Torki (gune-ye Qazvin))*. Master's Thesis, Semnan University.
- Niavand, M. (2012/1391). *Linguistic study of Turkish dialect in Qadimabad village of Qazvin (Tosif-e zabanshenakhti-ye guyesh-e torki-ye rusta-ye Qadimabad-e Qazvin)*. Master's Thesis, Shiraz University.

1.12. Qom Province

1.12.1. Book

2.12.1.1. Anthropology

- Doğan, T. (2023). *Folklore texts from Turks of Central Iran (Markazi and Qom provinces)(introduction-review-El Bilimi Journal texts-citation-index) (Orta İran (Merkezi ve Kum eyaletleri) Türklerinden halk bilimi metinleri (giriş-inceleme-El Bilimi Dergisi metinleri-aktarma-dizin))*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Jamrasi, A. (2014/1393). *Anthropological background of Qom (Pishine-ye mardomshenasi-ye Qom)*. Safhe-ye Mandegar.
- Kafkasyalı, A. (2009). *The minstrel [ashiq] circles among Turks living in Iran (Iran Türkleri Âşik Muhitleri)*. Eser Ofset.
- Sarrafi, A. R. (Red.). (2016/1395). *Folklore of Qom and Markazi provinces (I-II volumes) (Qum və Mərkəzi ostanlarının folkloru) (I-II cildləri)*. Elbilimi.

1.12.1.2. Literature

Bayat, S. H. (2008/1387). *Alma yolu*. Daftar-e Nashr-e Navid-e Eslam.

Bayat, S. H. (2018/1397). *Məni rəmz içinə al*. Shani.

Bigdeli, M. H. (2007/1386). *This fire will not go out (Bu od sönməz)*. Nasim-e Hayat.

Hazrati Naemi, A. R. (1998/1377). *Marsiyat os-Sadat: Al-e Taha's collection of eulogies and marsiyehs (Marsiyat os-Sadat: majmue-ye madayeh va marasi-ye Al-e Taha)*. Alireza Hazrati.

Hazrati Naemi, A. R. (2003/1382). *Ziyarat of love: Karbobala travelogue (Ziyarat-e eshgh: Kərbobəla səfərnəməsi)*. Entesharat-e Fadaiyan-e Ahl-e Beyt Alaihemossalam.

Hazrati Naemi, A. R. (2011/1390). *Bleeding from wounds (Yaralarun axar qanı)*. Helm.

Hazrati Naemi, A. R. (2011/1390). *Nahzat as-Sadat: collection of Muharram month nohas from Madinah to Madinah, 110 nohas (Nahzat as-Sadat: majmue noheha-ye mah-e Moharram az Madineh ta Madineh 110 nohe)*. Helm.

Hazrati Naemi, A. R. (2013/1392). *Rozat as-Sadat: marsiyehs of chahardah masum (peace be upon them) (Rozat as-Sadat: marasi-ye chahardah masum Alaihemossalam)*. Astane-ye Moughaddase-ye Qom, Entesharat-e Zaer.

Hazrati Naemi, A. R. (2016/1395). *Fatimiyya of Naemi Sahifat az-Zahra: collection of praises and marsiyehs of Hazrat-e Fatimah Zahra (peace be upon her) (Fatemiye-ye Naemi Sahifat az-Zahra: majmue-ye madayeh va marasi-ye Hazrat-e Fatemeh-ye Zahra Alaihaassalam)*. Osture-ye Panjom.

Hazrati Naemi, A. R. (2016/1395). *The earths and the skys are weeping for Husayn 1 (Hüseynə yerlər ağlar göylər ağlar 1)*. Tavus-e Behesht.

Hazrati Naemi, A. R. (2016/1395). *The earths and the skys are weeping for Husayn 2 (Hüseynə yerlər ağlar göylər ağlar 2)*. Negaran-e Ghalam.

Hazrati Naemi, A. R. (2017/1396). *Ansar al-Husayn*. Azarmidokht.

Hazrati Naemi, A. R. (2022/1401). *Amir al-Mu`minin*. Negaran-e Ghalam.

Hazrati Naemi, A. R. (2022/1401). *Heavenly hymns: birthday songs of chahardah masum (peace be upon them) (Sorudha-ye asemani: miladiyeha-ye chahardah masum Alaihemossalam)*. Negaran-e Ghalam.

Hazrati Naemi, A. R. (2022/1401). *Warriors: description of the bravery companions related to Hazrat-e Seyyed al-Shohada (peace be upon them) (Salahshuran: vasf-e reshadatha-ye ashab-e Hazrat-e Seyyed al-Şohada Alaihemossalam)*. Entesharat-e Mohammad va Al-e Mohammad (s.a).

Maleknejad, M. (2017/1396). *Dusty weather (Boğanaq)*. Akhtar.

Mardi, Sh. (2016/1395). *Qələməquzan*. Buta.

Nurollahi, S. (2005/1384). *Word bazaar (Söz bazarı)*. Andishe-ye Mandegar.

1.12.2. Thesis**1.12.2.1. Anthropology**

Nouri, S. (2020/1398). *The identity strategies of Shahsevans; experience of living in Qom (Rahbordha-ye hoviyyati-ye Shahsevanha; tajrobe-ye ziste-ye shahr-e Qom)*. Master's Thesis, Allameh Tabataba'i University.

1.12.2.2. Linguistics

Imani, M. (2004/1383). *The position of Persian and Turkish among Qom speakers and examining the use and function of Turkish (Barresi-ye jaygah va karbord-e zabanha-ye Torki va Farsi dar miyan-e guyeshvaran-e shahr-e Qom)*. Master's Thesis, Payame Noor University.

1.13. Tehran Province

1.13.1 Article

1.13.1.1. Linguistics

Banishoraka, H. (2009). Cross-generational bilingual strategies among Azerbaijanis in Tehran. *International Journal of the Sociology of Language*, (198), 105-127.

Saberi, K. and Ranjbar, K. (2023/1402). The status of Turkish among female students in migrant Turkish families living in Baharestan County (Jaygah-e zaban-e Torki dar miyan-e dokhtaran-e daneshamooz dar khanevadeha-ye mohajer-e saken-e shahrestan-e Baharestan). *Faslname-ye Motaleat-e Zabanha va Guyeshha-ye Gharb-e Iran*, (1), 41-60.

1.13.2. Book

1.13.2.1. Linguistics

Davarnia, A. (2006/1385). *The causes and indicators of language change of Tehran Turks (Elal va shakheseha-ye taghyir-e zaban-e Torkha-ye Tehran)*. Abbas Davarnia.

1.13.3. Thesis

1.13.3.1. Anthropology

Amir Yazdani, Z. (2012/1391). *Typology of traditional and modern toys, a case study of Lur, Kurd, Fars, Azerbaijani people living in the central neighborhoods of Tehran (Guneshnasi-ye asbabbaziha-ye sonnati va modern, motale'e-ye moredi-ye aghvam-e Lor, Kord, Fars, Azari-ye saken-e mahallat-e markazi-ye shahr-e Tehran)*. Master's Thesis, Islamic Azad University.

Mostafavi, L. (2016/1395). *Investigating the problems and complications of preserving cultural diversity in Iran (with an emphasis on Azerbaijani residents in Tehran) (Barresi-ye moshkelat va pichidegiha-ye hefz-e tanavvoe farhangi dar Iran (ba takid bar Azariha-ye moghim-e Tehran))*. Master's Thesis, Islamic Azad University.

Moadi, M. (2016/1395). *Investigating and analyzing the identity of Azerbaijani immigrants in Tehran metropolis (case study of 10th district of Tehran) (Barresi va tahlil-e raftar-e hoviyyati-ye mohajeran-e Azarbayjani dar kalanshahr-e Tehran (motale'e-ye moredi-ye mantaghe-ye 10 Tehran))*. Master's Thesis, University of Maragheh.

1.13.3.2. Linguistics

Zeynolabedini Charandani, A. (2005/1384). *Investigation of interferences in syntactic structure of bilingual students' languages in Tehran girls' dormitories (Tahrn kız yurtlarında iki dilli öğrencilerin dillerinin sözdizimi yapısında girişmelerin incelemesi)*. Master's Thesis, Allameh Tabataba'i University.

Kamali, B. (1999/1378). *Results (effects) of bilingual education on Tehran and Zanjan primary school 3rd grade students (Tahrn ve Zancan ilköğretim 3. sınıf öğrencilerinde iki dilli öğretimin sonuçları (etkileri))*. Master's Thesis, Islamic Azad University.

Hemmati, G. (2004/1383). *Contrastive analysis of bilingual (Turkish and Persian) and monolingual primary school, 2nd grade students in Tehran (Tahrn'da iki dilli (Türk ve Fars) ve tek dilli ilköğretim 2. sınıf öğrencilerinde karşıtsal inceleme)*. Master's Thesis, Islamic Azad University.

Conclusion

Generally, there is a reasonable relationship between distribution and population of the native Turks in the investigated provinces and introduced sources. According to the results, out of the total of 427 introduced works, including 121 articles, 260 books and 46 dissertations, 65% of the works belong to 3 provinces of Hamadan, Markazi, and Qazvin which is completely in accordance with the population of Turks living in these 3 provinces. Allocation of 16% of the works to Khalaj Turks despite not considering a huge part of international sources is so remarkable. This issue is rooted in the precise understanding of the importance of Khalaj Turkish by researchers. Qom and Kermanshah provinces are in the second category of investigated provinces, in such a way that a total

of 10% of the investigated works are related to these two provinces. In this case, the lack of works related to the native Turks of Qom province, such as Turks of Jafariyeh³ County, is very important. The introduced works from 7 other provinces include less than 10% of the total works. Meanwhile, the lack of serious works related to the native Turks of Tehran and Alborz provinces as one of the first settlements of Turks in Central Iran is very prominent. We can mention Malard and Shahriyar counties, among the settlements of Turks in Tehran province and Savojbolagh and Nazarabad counties in Alborz province.

In this research, in order to show the background of Turkish literature in Eraq-e Ajam, a number of works by Turkish poets of the Qajar era were introduced. Among these poets we can mention *Hakim Tilim Khan*, *Turkman Mahmud*, *Mullah Asadullah Amerei*, *Mullah Ahmad Dargazini*, *Reza Baharli*, and *Seyed Gholamali Hoseini Sardarerudi*. Nevertheless, Turkish literary treasure of this region is not limited to the mentioned poets and the Qajar era. There is no doubt that the examination of manuscripts is one of the most important tasks to introduce other Turkish poets of Eraq-e Ajam that can be addressed in future researches. In this context, the publication of works collected by Ali Kamali, who died before their publication, can significantly help deepen Turkology studies in Central Iran region. The generality of these works are related to the literary works of poets from Central Iran and Turks folklore living there.

The main goal of this article is to provide relatively comprehensive information about Eraq-e Ajam Turks in the perspective of gaining more attention from researchers in order to conduct more extensive studies in the field of Turkology of Central Iran. By observing the significant generational gap between the current and the previous generations of Turks in this region, which has accelerated the gradual weakening of the culture and language of Turks in Central Iran, the importance of addressing this issue increases. It can be expected that some of the results obtained from the studies of Turkic culture in Central Iran can be considered a novel achievement for the world of science due to the lack of systematic Turkological researches in this region.

Figure

Figure 1: A Section of 1730 Ottens Map of Persia (Iran, Iraq, Turkey) (URL-2) Indicating the Position of Eraq-e Ajam and Eraq-e Arab (Mesopotamia).

3 The local name of the area is Gazeran.

Figure 2: A Section of New General Map of Asian Provinces of the Ottoman Empire (Kiepert, 1883) Showing the Northern Part of Eraq-e Ajam Region. On the Map, the Location of Some Important Cities and Turkish Macrotoponyms Like Khalajistan, Bozchalu, Qaragözlü, Qaraqan, and Soyuq Bulaq, Have Been Marked.

References

- Ahmadvand, A. (2020). Bazshansi-ye tarikhî-ye mana va mahdude-ye estelah-e Eraq-e Ajam (ta payan-e dore-ye Ilkhanian). *Pazhuheshname-ye Tarikhha-ye Mahalli-ye Iran*, (17), 29-44. DOI: 10.30473/lhst.2021.7560
- Alilou, S. and Nurollahi, A. (2023). Zarrabkhaneha-ye Jebal ya Pahle dar dore-ye pasa-Sasani. *Faslname-ye Motaleat-e Ilamshenasi*, (27), 1-67.
- Bayat, S. H. (2008). *Sibi miyan-e do ayene (negahi be tarikh-e Torkan va adabiyat-e Torki dar Iran be bahane-ye chap-e jeld-e nakhost-e divan-e Hakim Tilim Khan-e Savei)*. A. Amiri (Red.). Yadname-ye Hakim Tilim Khan (məqalələr və mərasimlər) (p. 162-224). Qom: Daftar-e Nashr-e Navid-e Eslam.
- Bayhaqi, A. (1977). *Tarikh-e bayhaqi*. Daneshgah-e Ferdowsi Mashhad.
- Bicbabaei, B. (2012a). İran Türkolojisi üzerine bir bibliyografya denemesi: tezler. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, (2), 119-143. DOI: 10.1501/MTAD.9.2012.2.17
- Bicbabaei, B. (2012b). İran Türkolojisi üzerine bir bibliyografya denemesi: kitaplar. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, (4), 185-197. DOI: 10.1501/MTAD.9.2012.4.44
- Dolati Darabadi, M. (2021). İran Türk lehçeleri üzerine bir bibliyografya denemesi. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, (1), 204-228. DOI: 10.30563/turklad.899333
- Ibn al-Athir. (1992). *Tarikh-e kamel 2*. (A. Halat Translated.). Moassese-ye Matbuati-ye Elmi.
- Ibn Khaldun. (1989). *Tarikh-e Ibn-e Khaldun (al-Ebar)*. Motaleat va Tahghihat-e Farhangi.

- Kamali, A. (1982). Mehdi Montəzer. *Varlıq*, (41-42), 81-87.
- Kamali, A. (1983). Dərgəzinli Molla Əhməd. *Varlıq*, (51-52), 78-87.
- Kamali, A. (1986). Kosər. *Varlıq*,)88-89-90(, 75-83.
- Kiepert, H. (1883). *Nouvelle carte generale des provinces asiatiques de L'empire Ottoman*. Dietrich Reimer.
- Lestrangle G. (1998). *Joghrafiya-ye tarikhi-ye sarzaminha-ye khelafat-e sharghi*. (M. Erfan Translated.). Elmi va Farhangi.
- Momeni, M., Kajbaf, A. A. and Allahyari, F. (2013). Mahiyyat-e Torkamanan-e Araqi va rabete-ye anan ba Torkamanan-e Saljugh. *Pazhuheshha-ye Tarikhi*, (2), 19-36.
- Motavali, A., Jiriyaci, M. and Hasanbeigi, M. (2023). Negahi be faaliyatha-ye ejtemai va farhangi-ye tojjar-e Soltanabad az Mashrute ta payan-e Pahlavi-ye avval. *Ganjine-ye Asnad*, (2), 60-87. DOI: 10.22108/JHR.2018.106517.1228
- Nehchiri, A. (1991). *Joghrafiya-ye tarikhi-ye shahrha*. Entesharat-e Madrese.
- Shamil, A. (2011, Aralık 22-24). Orta İnan Türkçesinin ortak dil özellikleri [Sözlü Sunum]. IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, Muğla Üniversitesi.
- Sharafi Safa, H. and Changizi Ardahaei, E. (2020). Joghrafiya-ye tarikhi-ye A'lam dar dore-ye Eslami (az aghaz ta zohur-e Ilkhanan). *Pazhuheshname-ye Tarikhha-ye Mahalli-ye Iran*, (16), 45-60. DOI: <https://doi.org/10.30473/lhst.2020.7047>
- URL-1: Encyclopædia Iranica. Retrieved on 23 May 2024 from <https://www.iranicaonline.org/articles/jebal>
- URL-2: Geographicus. Retrieved on 22 May 2024 from <https://www.geographicus.com/P/AntiqueMap/RegnumPersicum-ottens-1730>
- Vakili Tabrizi, R. (2016). *Tarikh-e Araq (Soltanabad-e Araq, Arak)*. Ayandegan.

Çalışmanın yazarı “COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” çerçevesinde aşağıdaki hususları beyan etmiştir:

Etik Kurul Belgesi: Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmemektedir. / **Ethics Committee Approval:** Ethics committee approval is not required for this study.

Finansman: Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır. / **Funding:** No support was received from any institution or organization for this study.

Destek ve Teşekkür: Bu vesileyle Dr. Pooneh Mostafavi, Dr. Hosein Heydari, Dr. Ahmad Sohrabinia, Tayebe Ghasemkhani, Seyed Heydar Bayat, Javad Hoseingholipour, Aliasghar Jamrasi, Asadollah Amiri, Mehdi Karimi, Hosein Alihoseini, Mohsen Salehi, Soheil Izadi, Hosein Moslemi, Khalil Mokhtarinia, Ruhollah Afshar, Tayebe Arabgol, Amirmohammad Eshaghbeygi, Mehdi Saleh, Mohammadreza Ataei ve Mojgan Jafari’ye bu araştırmada gösterdikleri iş birliği için en derin şükranlarımı sunarım. / **Support and Acknowledgments:** In this way, I would like to express my deepest appreciations to Dr. Pooneh Mostafavi, Dr. Hosein Heydari, Dr. Ahmad Sohrabinia, Tayebe Ghasemkhani, Seyed Heydar Bayat, Javad Hoseingholipour, Aliasghar Jamrasi, Asadollah Amiri, Mehdi Karimi, Hosein Alihoseini, Mohsen Salehi, Soheil Izadi, Hosein Moslemi, Khalil Mokhtarinia, Ruhollah Afshar, Tayebe Arabgol, Amirmohammad Eshaghbeygi, Mehdi Saleh, Mohammadreza Ataei, and Mojgan Jafari for their cooperation in this research.

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur. / **Declaration of Conflicting Interests:** The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship or publication of this article.

Yazarın Notu: Bu çalışma herhangi bir bildiri veya tezden üretilmemiştir. / **Author’s Note:** This study was not produced from any report or thesis.

Katkı Oranı Beyanı: Bu makalenin tüm bölümleri tek yazar tarafından hazırlanmıştır. / **Author Contributions:** All sections of this article have been prepared by a single author.

Өткөндөн Азыркыга Чейин Түрк Филологиясында Сөз Жасоо Маселеси

The Problem of Word Formation in Turkish Philology from Past to Present

Fatih Çelik¹

1. Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, fatih.celik@erciyes.edu.tr

Araştırma Makalesi Research Article

10.5281/
zenodo.12626979

Geliş/Received: 17.05.2024

Kabul/Accepted: 26.06.2024

Yayın/Published: 30.06.2024

buranadergisi.com

Аннотация

Тилдеги эң негизги бирдик - сөз. Сөздөрдүн бара-бара эскирип, унутулуп калары, алардын маанилеринин өзгөрүп кетиши, маанилердин кеңейиши жана жаңы сөздөрдүн пайда болоору тууралуу лексикологияда айтылып келет. Тилдин лексикалык корунун жаңы сөздөр менен улам толукталып, байыптуу процесси тиешелүү морфологиялык кубулуштар аркылуу, башкача айтканда, сөз жасоо аркылуу ишке ашат. Түркияда түркология тармагындагы изилдөөлөр 19-кылымда башталып, Түркия Республикасынын курулушу менен ылдамдаган. Осмон империясы кылымдар бою бул тармакка көңүл бурбай келген, бирок улутчул кыймылдардын дүйнөгө жайылышы менен Түркияда түркология жанданды. Түркия ал кезде бул тармакта кеч болсо да, Европада жана Орусияда жүргүзүлгөн изилдөөлөр бир топ жолду басып өткөн. Айрыкча падышалык Россия жана Советтер Союзунун тушунда Сибирден Кавказга, андан Түркстанга (Борбор Азияга) чейин, ал тургай Кытайга чейин түрктөр жашаган бардык жерлерде түрктөргө тиешелүү бардык нерселер изилденген. Түркологиянын бирдиктеринин бири – тил илими. Сөз жасоо лингвистикада өзүнчө бир тармак. Жалпы тил илиминдеги сөз жасоо маселесин изилдөө боюнча Н.М.Шанский, В.В.Виноградов, Е.А.Земская, Е.С. Кубрянова, И.С. Улукханов, А.Н.Тихонов, А.Н.Соболева ж.б.лардын эмгектери жарык көргөн. Түркологияда сөз жасоо проблемасына тиешелүү көптөгөн баалуу маалыматтар чет өлкөлүк илимпоздор; К.Грөнбек, В.Банг, Г.Вамбери, Г.И.Рамстедт, К.Броккельман, Ж.Дени, В.Котвич, Рясенен, А.Зайончковский, А.Эмре, Б.Аталай жана башкалардын эмгектеринен кездешет. Бул изилдөөбүздө түркологиядагы сөз жасооно токтолобуз. Сөз жасоо маселесинин жалпы тил илиминде жана түркологияда изилдениши бойынша токтоламыз.

Ачкыч сөздөр: Сөз Жасоо, Тил Илимин, Түркология

Abstract

The Turkish nation's language, culture, history, etc., whose origins go back to ancient times it has been a nation that has attracted the attention of researchers in many ways. The general name of the research conducted in this field is Turcology. Turcology is a field formed by the coming together of many disciplines. Turcology includes language, history, geography, folklore elements. Research in the field of Turcology in Turkey began in the 19th century and accelerated with the establishment of the Republic of Turkey. The Ottoman Empire neglected this field for centuries, but with the spread of nationalist movements around the world, Turcology revived in Turkey. Although Turkey was late in this field at that time, research conducted in Europe and Russia had come a long way. Especially under Tsarist Russia and the Soviet Union, from Siberia to the Caucasus, from Turkestan (Central Asia), and even to China, everything related to Turks was studied in all the places where Turks lived.

The most basic unit in a language is a word. It is mentioned in lexicology that words gradually become old and forgotten, their meanings change, meanings expand and new words appear. The process of replenishing and enriching the lexical base of the language with new words takes place through the corresponding morphological phenomenon, that is, through word formation. Linguistics is one of the units of Turcology. Word formation is a separate field in linguistics. In the field of linguistics, N. M. Shansky, V. V. Vinogradov, E. A. Zemskaya, E. S. Kubryanova, I. S. The works of Ulukhanov, A. N. Tikhonov, A. N. Soboleva and others were published. A lot of valuable information related to the problem of word formation in Turcology is provided by foreign scientists; K. Grönbeck, V. Bang, G. Vambéry, G. I. Ramstedt, K. Brockelman, J. Deny, V. Kotwicz, Ryasenen, A. Zayonchkovsky, A. Emre, B. Atalay and others are found in the works. In this study, we will focus on word formation in Turcology. We will focus on the study of word formation in general linguistics and Turcology.

Keywords: Derive Words, Linguistics, Turcology

Киришүү

Сөз жасоо деген түшүнүк термин катары эки түрдүү мааниге ээ. Ал, биринчиден, туунду жана татаал сөздөрдүн кантип жасаларын, анда кандай каражаттар жана ыкмалар пайдалана тургандыгын билдирсе, экинчиден, туунду жана татаал сөздөрдүн табиятын иликтеп үйрөтүүчү тил илиминин бир бөлүмүн билдирет (Акат, 2009, б. 247).

Тилдин сөздүк курамындагы лексикалык бирдиктерди лексико-грамматикалык топторго бөлүштүрүү байыркы окумуштуулардын эмгектеринен эле жолугат. Байыркы грек окумуштуусу Аристотель сөздөрдү үч топко бөлгөн: атооч, этиш жана бөлүкчөлөр. Александрия тилчилери 8 сөз түркүмүн аныкташкан: атооч, ат атооч, этиш, тактооч, атоочтук, байламта, предлог, мүчө. Сөздөрдүн колдонулуш маанисине жана синтаксистик кызматына карата: а) өзүнчө маани берүүчү толук сөздөр (атооч, ат атооч, этиш, тактооч, атоочтук), б) кызматчы сөздөр (байламта, предлог, член) деп эки чоң топко бөлүштүрүү да ошол мезгилдерден башталган. Грек тили үчүн түзүлгөн бул бөлүштүрүүлөрдүн үлгүсү латын грамматикачыларынын да эмгектерине өз таасирин тийгизген. Ал эми Рим окумуштуулары сөз түркүмдөрүнүн ичинен мүчө деген түшүнүктүн ордуна сырдык сөз деген түшүнүктү киргизишкен.

Туунду сөздөрдүн куранды (сөз жасоочу) мүчөлөрдүн жардамы менен жасалыш ыкмасы сөз жасоонун морфологиялык ыкмасы деп аталат (Акат, 2009, б. 259). Тил илиминде тилдин бутактары өз ара байланыштуу, бири-бирин шарттоочу системалар жана категориялар катары каралат. Алардын ичинде сөз жасоочу каражаттар маанилүү орунду ээлейт. Анткени ал өзүнүн өзгөчөлүктөрү боюнча башка грамматикалык кубулуштар менен тыгыз байланышып, кээде аларды шарттап да калат. Ошондуктан сөз жасоонун касиеттери тилдин грамматикалык түзүлүшүнүн айрым закон ченемдүүлүктөрүн ачууда маанилүү ролду ойнойт.

1. Сөз жасоо маселесинин жалпы тил илиминде изилдениши

XX кылымдын аягынан баштап тил илиминдеги изилдөө иштери кыйла өнүгүү жолуна коюлду. Тээ антикалык доордун даанышмандарынан тарта т.а. Платондон баштап Э.Бенвенист, И.А.Бодуэн де Куртенэ, Л.Фон Витгенштейн, Л.С.Выготский, В.Фон Гумбольдт, Э.Кассирер, Ю.М.Лотман, А.Р.Лурия, А.А.Потебня, А.Шлейхер, Г.Г.Шпет, Р.Якобсон ж.б. чейин тилди адам аркылуу изилдегендиги айтылып келет (Евseyeva, 2011, б. 15).

Тил илими үчүн зарыл болгон “система”, “структура” деген түшүнүктөр бар. Мына ошентип, сөздөрдү түркүмдөргө бөлүштүрүү орто кылымдын окумуштуулары жана жаңы замандын тилчилери үчүн да бирден бир үлгү болуп жүрүп олтурду. Бара-бара буга тактоолор, толуктоолор, өзгөртүүлөр киргизилди. Сан атооч, сын атооч өз-өзүнчө сөз түркүм катары таанылып, атоочтуктар этиштин тобуна ыйгарылды.

Мындай принциптин натыйжасында дүйнө жүзүндөгү тилдердин бардыгында сөздөрдү бирдей сөз түркүмдөрүнө окшош кылып бөлүштүрүү керек деген көз караш да өкүм сүргөн. Мындагы логикалык принцип – адам баласынын ой жүгүртүүсү салыштырмалуу бирдей болгондуктан, сөздөрдүн лексика-грамматикалык топтору болгон сөз түркүмдөрү да бирдей болууга тийиш деген корутундуга негизделген.

XIX кылымдын экинчи жарымына чейин эле, тактап айтканда, профессор А.Потебняга чейин эле орус тил илиминде логикалык принцип негизги болуп келген. Аталган окумуштуу сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө сөздүн мааниси менен бирге формасына да көңүл бөлөт. Мына ошондон баштап орус тил илиминде сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө сөздөрдүн формасы биринчи орунга чыга баштайт (Abduvaliyev жана Sadikov, 1997, б. 33).

Жалпы тил илиминдеги сөз жасоо маселесин изилдөө боюнча Н.М.Шанский, В.В.Виноградов, Е.А.Земская, Е.С.Кубрянова, И.С. Улуханов, А.Н.Тихонов, А.Н.Соболева ж.б.лардын эмгектери жарык көргөн.

Н.М.Шанскийдин “Основы словообразования и лексикологии” (1953) деген эмгегинде орус тилинин сөз жасоо маселеси козголот (Şanskiy, 1953, б. 3-56).

Орус тилинин сөз жасоо маселесин изилдеген В.В.Виноградов орус тилин гана эмес адабиятын да мыкты иликтеген. Эгер тил жаатында сөз кыла турган болсок, т.а. сөз жасоо маселесине кайрыла турган болсок, анын “Русский язык” (1947) жана “Современный русский язык” (1961) аттуу эмгектери белгилей кетүүгө татыктуу.

Орус тилинин эң башта турган, эң көрүнүктүү тилчиси Е.С.Кубрякова сөз жасоо маселесин эң мыкты изилдеген жана ошону менен катар тил илимине киришүү ономазиология, сөз жасоо морфонология, кептин түрлөрүн, жана конгнитивдик лингвистиканы изилдеп чыккан. Ошондой эле жалпы герман тилдериндеги сөз жасоо маселесин да талдап чыккан. Мисалы анын эң көрүнүктүү «Сравнительная грамматика германских языков» (1963-1973) атуу эмгеги төрт том болуп басылып чыгып дүйнөлүк тилге байланыштуу китептердин арасынан өз ордун ээлеген.

В.С.Улукханов «Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания» (1975) аттуу эмгегинде сөз жасоо маселесин изилдеп чыккан, «Русская грамматика» (1980) деген эмгегинде орус грамматикасын жеткиликтүү мыкты изилдегендиги үчүн СССРдин мамлекеттик сыйлыгына ээ болгон (1982).

А.Н.Соболев да сөз жасоо маселесин изилдеген окумуштуулардан. Ал Балкан, Арумын, Албан, Болгар, Серб, Хорват жана Македон тилдериндеги сөз жасоо маселелерин изилдеп чыккан. Анын төмөнкү эмгектерин атоого болот: “Основы лингвокультурной антропогеографии Балканского полуострова. Том I. Homo balcanicus и его пространство. СПб.: Наука; München: Otto Sagner Verlag, (2013). Южноарумынский говор села Турья (Пинд). Синтаксис. Лексика. Этнолингвистика. Тексты. München: Biblion Verlag, (2005) Албанский тоскский говор села Лешня (Краина Скрапар). Синтаксис. Лексика. Этнолингвистика. Тексты. Marburg: Biblion Verlag, (2002). Болгарский широколыкский говор. Синтаксис. Лексика духовной культуры. Тексты. Marburg: Biblion Verlag, (2001). Sprachatlas Ostserbiens und Westbulgariens. Bd. I. Problemstellung, Materialien und Kommentare, Kartenanalyse. Marburg: Biblion Verlag, (1998) ж.б.

2. Сөз жасоо маселесинин түркологияда изилдениши

Сөз жасоо проблемасына тиешелүү көптөгөн баалуу маалыматтар чет өлкөлүк илимпоздор; К.Грэнбек, В.Банг, Г.Вамбери, Г.И.Рамстедт, К.Броккельман, Ж.Дени, В.Котвич, Рясенен, А.Зайончковский, А.Эмре, Б.Аталай жана башкалардын эмгектеринен кездешет (Oruzbayeva, 2000, b. 30-31).

Түрк тилдеринде сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө алгачкылардан болуп И.Мегизер бөлүштүргөн. Ал түрк тилдеринин сөз түркүмдөрү тууралуу бир топ терең ойлорун айткан. Негизинен латын грамматикаларынын үлгүсүндө болгону менен, И.Мегизердин эмгектеринде атоочтордун жөндөлүшү, сын атоочтун салыштырма даражалары, сөз жасоо, сан атооч, этиш, тактооч, жандооч, байламта, бөлүкчө жана сырдык сөздөр тууралуу сөз болгон. А.Курбановдун пикири боюнча, И.Мегизер түрк тилдеринин грамматикалык түзүлүшүнүн схемасын негиздеген. Ошентип, жаңы замандагы Европалык илимпоздор индоевропа тилдеринин жетишкендиктерин негиз катары алып, түрк тилдеринин грамматикасын түзүүгө аракет жасашкан. Натыйжада жандоочтордун «предлогдорго» окшоштурулуп чечмелениши («препозышин») пайда болгон. Француз лингвисти И. Голдерманн 1730-жылы жарык көргөн эмгегинде «препозышин» деген сөздү «постпозышин» деген сөз менен алмаштырып, бир топ туура багытка түшкөн. Анын грамматикасынын орус тилине которулушунда «постпозышин» «после положения» деген термин менен аталат. Ал эми муну «послелог» деген терминге алгачкы жолу Мухаммед Али Мирза Казем-Бек алмаштырган.

Түрк сөздөрүн сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүү маселесине А.Н.Самойлович, В. А. Гордлевскийлер да токтолушкан. Ушул маселеде алар биринчилерден болуп семантикалык жана синтаксистик принципке таянышкан. Ал эми тилчи А.Боровков сөздөрдү лексикалык мааниси, тышкы белгилери жана сүйлөмдө башка сөздөр менен айкалышуу боюнча бөлүштүргөн. Түрк тилдериндеги сөз түркүмдөрү жөнүндөгү окууну андан ары Н.К.Дмитриев өнүктүргөн. Ал өз алдынча сөз түркүмү катары тактоочтордун бар экенин далилдеп, бөлүкчө, модалдуу сөздөр тууралуу алгачкылардан болуп өз оюн айткан. Түрк тилдеринде сөз түркүмдөрү тууралуу окуунун андан ары өнүгүшү, тиешелүү деңгээлде такталышы А.Н.Кононов, Н.П.Дыренкова, В.М.Насилов, В.А.Баскаков, Э.В.Севортян, И.А.Батманов, А.М.Щербак ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде чагылдырылат (Abduvaliyev жана Sadikov, 1997, b. 40).

Түрк тилдеринин граматикаларында сөз жасоо маселеси морфологиянын (сөз түркүмдөрүнүн) чегинде каралып келген болсо, кийинчерээк А.Гулямов, Э.В.Севортян, Н.А.Баскаков, А.А.Юлдашев ж.б. сөз жасоону тилдин атайын бөлүмү катары карашып, сөз жасоонун лексикага жана грамматикага тиешелүү жактарын баса белгилешкен. Азыркы мезгилде, маселен, Ф.А.Ганиев, татар тили боюнча изилдөөлөрүндө сөз жасоонун морфологиянын чегинен тышкары турган тилдик деңгээл (уровень) катары кароону жактайт (Ganiyev, 1974, b. 74-81).

Э.В.Севортян түрк тилдеринин граматикаларында сөз жасоо маселесин кеңири изилдеген окумуштуулардын алдынкы катарындагылардан. Бул совет өкүмөтүнүн көрүнүктүү тилчи, этимологу болсо да, түрк тилинин грамматикасын, айрыкча сөз жасоо маселесин терең изилдеген. Ал 1957-жылы доктордук эмгегин «Аффиксальное глаголообразование в азербайджанском литературном языке» (Севортян, 1957) деген темада жактайт. Ошону менен катар азербайжан тили менен гана чектелип калбастан бүткүл түрк тилдеринин этимологиясын изилдөөгө кадам таштап, этимология боюнча бир канча эмгектерди жарыялайт: «Этимологический словарь тюркских языков» (ЭСТЯ, 1-8 том, 1978-2008). Анын сөз жасоо маселесине байланышкан: Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования (М., 1962). Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования (М., 1966). Аттуу эмгектери түрк тилдеринин изилдениши, өзгөчө сөз жасоо маселесинин иликтениши үчүн абдан маанилүү.

Ошентип, түрк тилдеринде сөз жасоо проблемасы бир кыйла терең изилденген деген жыйынтыкка келүүгө негиз бар. Болгондо да сөздөрдүн жасалыш ыкмаларынын мазмунун ачууда белгилүү түрколог Н.К.Дмитриевдин изилдөөлөрү, өзгөчө анын «Грамматика башкирского языка» деген эмгеги абдан чон роль ойнойт. Негизги ойлору жетекчиликке алынып, андан кийин жазылган Н.К.Дмитриевдин түрк тилдериндеги сөз жасоого арналган изилдөөлөрү жаралгандыгы маалым.

А.Н.Кононов “Грамматика современного узбекского литературного языка” (1960) аттуу эмгегинде, зат атоочтордун жасалуу жолдорун төмөнкүдөй бөлүштүрүп карайт: 1.Морфологиялык жол; 2.Синтаксистик жол; 3.Синтаксистик-морфологиялык жол деп үчкө бөлүп карайт. Мындан тышкары фонетикалык жана семантикалык жолдор менен жасалган зат атоочторго токтолот (Кононов, 1960, б. 104-105). Ал эми зат атоочту жасоочу курандыларды “1.Образование имена существительные от имен существительных и других частей речи (кроме глагола): -чи; баликчи, тракторчи. -чы курандысы сыяктуу бир топ мүчөлөр талданат (Кононов, 1960, б. 106-109). 2.Аффиксы, образующие имена существительные отвлеченные и конкретные (названия предметов, орудий действия, места и т.п.): -лик; олалик, бойлик, тезлик. -лик курандысы сыяктуу бир топ мүчөлөр талданат (Кононов, 1960, б. 111-115). 3.Аффиксы, образующие имена действия, акта, процесса, результата действия: -ма; отишма, бошкарма, кучирма ж.б. (115-118). 4. Аффиксы, образующие имена существительные со значением орудия, средства, предмета, результата, реже-места действия: -ги; супурги, сезги ж.б. (118-125). 5. Аффиксы, образующие формы субъективной оценки имен существительных: -чак; тугунчак, кузичок ж.б. (125-129)” деп бөлүштүрөт (Кононов, 1960, б. 105-130). Демек, өзбек тилиндеги куранды мүчөлөрдүн бөлүнүшү тууралуу А.Н.Кононов өз эмгегинде терең чагылдырган.

Ал эми Э.В.Севортян “Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке” (1966) аттуу эмгегинде азербайжан тилиндеги ар бир мүчөгө өзүнчө токтолуп, өзбек, түркмөн, кыргыз, казак, түрк тилдеринин мисалдары менен салыштырып талдайт. Э.В.Севортян мүчөлөрдү “продуктивные формы” жана “непродуктивные формы” деп экиге бөлүп карайт (Севортян, 1966, б. 20-363). Ал эң көп колдонулган активдүү, өнүмдүү мүчө (продуктивные формы) катары алгач -лыг курандысын алат да, “Основами словообразования на -лыг служат существительные и еще большей степени – прилагательные разного морфологического состава, принадлежащие различным историческим слоям азербайджанской лексики. Среди основ много арабских и персидских заимствований. Аффикс -лык сообщает производным существительным значения свойства, качества, состояния или их сочетаний между собой. Исходные основы (существительные и прилагательные) в этом случае означают признак свойства, качества, состояния. Производные на -лыг могут приобретать также значение занятия или деятельности; исходная основа в этом случае означает субъект занятия или деятельности.” (Sevortyan, 1966, б. 20). деп белгилеп, ар бир куранды мүчөлөрдүн жардамы аркылуу жасалган сөздөрдү маани жагына көңүл бөлүп, мисалдар менен өз пикирин бышыктайт. Алсак: азер. – садиклик, көзеллик. туркм. – адыллык. тур. – азмалык. кирг. – акмалык (22). Ал эми өнүмсүз (непродуктивные формы), көп колдонулбаган, мүчө катары -даш мүчөсүн карайт. Мисалы: азер. – гардаш, сирдаш. туркм. – бойдаш. тур. – етекдаш. кирг. – аякташ. тув. – атташ ж.б. (164). Бул сыяктуу бир топ мүчөлөр талданат (Sevortyan, 1966, б. 20-373).

“Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология” аттуу эмгекте (SİGNYA, 1988) түрк тилдерине тиешелүү болгон сөз жасоо маселеси каралат. Эмгектин “Словообразования существительных”

аттуу бөлүмүндө (Кононов, 1988, б. 131) түрк тилдеринин сөз жасоо маселеси туурасында кимдер кандай эмгектерди жараткандыгы жана сөз жасоо туурасында кайсы тилчи кандай пикир айткандыгы жөнүндө кеңири маалымат берилген.

Негизи түркологияда сөз жасоо маселеси өтө маанилүү рол ойноп келет. Бул туурасында Э.В.Севортян: “Помимо своего собственно языковедческого значения, интерес к данной теме постоянно поддерживался также и нуждами развивающихся литературных языков, необходимостью найти словестные обозначение для новых понятий” –дейт (Тенишев, 1988, б. 132). Мисалы, түрк тилдеринин бардыгында кездешкен -лык курандысы бул эмгекте (Тенишев, 1988, б. 132) мындайча талданат: Л.Н.Харитонов (Haritonov, 1947, б. 101) якут тилинен мисалдар келтирет: ыллык «тропа», уллук «ляжка», дваллык «порок», утулук «руковица», тымтык «лучина» ж.б. –лык курандысын полисемиялык мүчө катары башкыр тилинде төрт маниси бөлүнүп каралат: а) концентрация отдельных конкретных предметов в каком-либо место; б) абстрактные понятия; в) целеустремленности или направленности; г) название прибора, инструмента или приспособления, связанное с конкретным предметом (Dmitriyev, 1948, б. 66-67). Ал эми Э.В.Севортян аталган мүчөнүн туюндурган маанилерин үчкө бөлүп карайт: а) свойство-качество и состояния; б) назначение и функция; в) местность или место, где имеется множество предметов природы или добытых человеком (Sevortyan, 1966, б. 20-53).

А.Н.Кононов болсо түрк тилиндеги –лык мүчөсүн туюндурган маанисине карай бешке бөлөт: а) место, изобилующее предметами природы, выраженными исходной основой; б) хранилище или помещение, предназначенные для предметов, выраженных исходной основой; в) название предметов, инструментов; г) название учреждений и должностей; д) отвяченные имена (Кононов, 1956, б. 106-107).

М.А.Хабичев болсо карачай-балкар тилиндеги бул мүчөнү билдирген маанисине карай алтыга бөлүп карайт: а) соразмерность; б) место; в) вещь или приспособление, предназначенные для того, что выражено исходной основой; г) обязанность, отношение, состояние и положение; д) род занятий, профессия или должность; е) отвлеченность (Хабичев, 1971, б. 229-231). Каракалпак тилинде үч (Baskakov, 1952, б. 182), караим тилинде жети (Мусаев, 1964, б. 104-107). Ал эми татар тилинде жыйырма маанини туюнтат, деп бөлүштүрүп карашкан (Ganiyev, 1974, б. 74-81).

А. фон Габен “Байыркы түрк тилинин грамматикасы” аттуу эмгегинде (1988) фонетика, морфология, синтаксис маселелерин терең изилдеген. Морфологияга кайрыла турган болсок, сөз жасоо мүчөлөрүн төмөнкүдөй бөлүүштүрүп карайт: а) атоочтон атооч жасаган мүчөлөр: -ч, -ча, -чы, -хан, -кан, -кән, -кі ж.б. б) атооч сөздөрдөн сын атооч сөздөрдү уюштурган мүчөлөр: -чыг, -кі, -ла ж.б. в) атооч сөздөрдөн этиш сөздөрү жасаган мүчөлөр: -а, -д, -н, -ка, -сира ж.б. г) этиш сөздөрдөн зат атооч сөздөрдү жасаган мүчөлөр: -дук, -кач, -дак, -ки, -ма ж.б. д) этиштен сын атооч жасаган мүчөлөр: -дук, -далы, -мыш, -р ж.б. е) этиштен этиш жасаган мүчөлөр: -д, -дур ж.б. деп бөлүп иликтеп, ар бир мүчөгө мисалдар берип чыгат (Gaben, 1988, б. 43-200).

Ошондой эле түрк тилинин сөз жасоо маселесин Марсел Эрдал (2004) изилдеп, англис тилинде талдоо жүргүзөт (Erdal, 2004, б. 588).

Түркология илиминин чыгаан окумуштуусу А.Н.Кононовдун “Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв.” деген эмгегинде байыркы түрк тилиндеги сөз жасоо маселеси кеңири каралган. Мисалы атооч сөздөрдү жасаган курандыларды эле ал төмөндөгүдөй бөлүп карайт: а) имена существительные, образованные от именных классов слов (Кононов, 1980, б. 96-105).

Ал эми Талат Текин «Orhon Türkçesi Grameri» деген эмгегинин экинчи бөлүмүндө сөз жасоого кеңири токтолуп; заттан зат, заттан этиш, этиштен зат жана этиштен этиш жасаган мүчөлөрдү талдайт (Tekin, 2003, б. 80-93).

В. Г. Кондратьев болсо «Очерк грамматики древнетюркского языка» аттуу эмгегинде морфология жана синтаксис боюнча талдоо жүргүзөт. Сөз жасоо маселесине да бироз токтолуп, айрым мүчөлөр туурасында кеп кылат. Мисалы: -чы// -чи курандысын алып: «-чы// -чи образует существительные, которые обозначают деятеля, лицо, занимающееся тем, что выражено исходной основой» дейт да мисал берет: тамга-чы – «хранитель печати» (Кондратов, 1970, б. 18), сыгыт-чы «плакальщик». Ошондой эле бул мүчөнүн монгол тилинен тараганы айтылат (Кондратов, 1970, б. 18). Ушул сыяктуу бир канча –дам; -г/-г жана –к/-к; -гу; -ым/-ім деген мүчөлөр каралат (Kondratov, 1970, б. 17-19).

Ж.Дени болсо “Түрк тилинин грамматикасы” эмгегинде осмон диалектисинин грамматикасын изилдейт (Deni, 1941, b. 3-345).

Н.А.Баскаков, З.Б.Арагачи, Г.Ф.Бабушкин тарабынан жарык көргөн “Eski ve Bugünkü Yenisey Dili” аттуу эмгекте атооч сөздөрүн жасаган сөз жасоо маселеси да козголуп, кыргыз, алтай, тува, хакас, энисей, шор тилдери мисал катары алынып, айрым мүчөлөр изилденген. -чы мүчөсүн алсак: тува. -чы, -чи, -чу, -чү, -жы, -жи, -жу, -жү: саанчы, колохозчу, өртчү, тараажы; кырг. -чы, -чи, -чу, -чү: малчы, ишчи, окуучу; хака. -чы, -чи, -жы, -жи: палыхчы, аңчы, пычыкчы; шор. -чы, -чи, -чу, -чү; алт. -чы, -чи: малчы, күрешчи; энисей. -чы, -чи: йолчы, бедизчи (Baskakov, 2006, b. 119-120).

Ал эми ушул эле Н.А.Баскаковдун “Языки народов СССР. Тюркские языки” (1966) аттуу жыйнагында бардык түрк тилдеринин грамматикасы боюнча жалпы маалымат берилет. Бул эмгекте төмөндөгү тилдердин грамматикасы каралат: чуваш тили боюнча – И.А.Андреев, азербайжан тили боюнча – Н.З.Гаджиева, түркмөн тили боюнча – П.А.Азимов, Дж.Амансарыев, К.Сарыев, гагауз тили боюнча – Л.А.Покровская, татар тили боюнча – М.З.Закиев, барабин татар тили боюнча – Л.В.Дмитриев, башкир тили боюнча – А.А.Юлдашев, кумык тили боюнча – А.Г.Магомедов, карачай-балкар тили боюнча – М.А.Хабичев, крым-татар тили боюнча – Э.В.Савортыян, караим тили боюнча – К.М.Мусаев, ногой, каракалпак тилдери боюнча – Н.А.Баскаков, казак тили боюнча – С.К.Кенесбаев, Н.Б.Карашева, өзбек тили боюнча – В.В.Решетов, уйгур тили боюнча – А.Т.Кайдаров, тува тили боюнча – Ш.Ч.Сат, якут тили боюнча – Е.И.Убрятова, хакас тили боюнча – В.Г.Карпов, чулым түрк тили боюнча – А.П.Дульзон, шор тили боюнча – Г.Ф.Бабушкин, Г.И.Донидзе, кыргыз тили боюнча – Б.М.Юнусалиев, алтай тили боюнча – Н.А. Баскаковдордун эмгектери ушул жыйнакта топтоштурулган (Baskakov, 1966, b. 43-523).

Дагы мисал катары П.Азимовдун (1950) түркмөн тили боюнча, С.Жафаровдун (1949) жана Э.В.Савортыяндун (1962) азербайжан тили боюнча, А.Гулямовдун (1955) өзбек тили боюнча, Л.Н.Харитонов (1955) жана Н.К.Антоновдордун (1952) якут тили боюнча, Т.М.Гарипов (1953) жана А.А.Юлдашевдердин (1958) башкыр тили боюнча, А.К.Хасенова (1958), А.И.Искаковдун (1969) казак тили боюнча, Б.Орузбаева (1964) жана С.Кудайбергеновдун (1969) кыргыз тили боюнча, түрк тили боюнча Мухаррем Эргин (1995), Тахсин Бангуоглу (1974), Талат Текин, Мехмет Өлмез (2003), М.А.Хабичевдин карачай-балкар тилдери (1971) боюнча изилдөөлөрүн атай кетишибиз керек. Ал эми тектеш тилдердин морфологиялык түзүлүштөрүн баяндама грамматикалардын ыкмасына салып изилдеген тилчилерден жогоруда аталгандарга кошумчалап, Н.А.Баскаковдун каракалпак тили боюнча (1951-1952); А.Н.Кононовдун түрк жана өзбек тилдери боюнча; К.Мусаевдин караим тили боюнча (1964), Л.А.Покровскаянын гагауз тили боюнча (1964) эмгектерин атоо зарыл. Андан кийинчерээк аталган багыттагы жарык көргөн илимий эмгектерден Ф.А.Ганиевдин татар тили боюнча, А.Ибатовдун казак тили боюнча изилдөөлөрүн кошумча атап өтүү керек. Бул эмгектердин басымдуу көпчүлүгүндө сөз жасоонун морфологиялык ыкмасы жана анын куранды каражаттары талдоого алынат (Oruzbayeva, 2000, b. 32-33).

Сөз жасоо проблемасы атайын планда советтик түркологдордун ичинен: Н.К.Дмитриев, Н.К.Баскаков, А.Н.Кононов, А.Гулямов, Э.В.Савортыян, Т.М.Гарипов, С.Жафаров, П.Азимов, Б.Орузбаева, А.Т.Кайдаров, С.Муратов, А.А.Юлдашев, Н.К.Антонов, Ф.А.Ганиев, М.Я.Хабичев ж.б. эмгектеринде каралган. Түрк тилдериндеги сөз жасоо маселелерин атайын планда изилдөөдө орус тил илиминин теориялык жетишкендиктери өзгөчө түрткү болот. Бул таасир даяр үлгүлөрдү пайдалануудан эле байкалып турат (Oruzbayeva, 2000, b. 31).

И.А.Батманов, З.Б.Арагачи, Г.Е.Бабушкин “Eski ve Bugünkü Yenisey Dili” (2006), Г.И.Донидзе “Шорский язык” (1997), А.Вон Габен “Eski Türkçenin Grameri” (1995), И.Гиганова “Грамматика татарского языка” (1801) деген сыяктуу эмгектерди атоого болот.

Кыргыз тилинде сөздөрдү сөз түркүмдөргө бөлүштүрүү 1930-40-жылдарда жарык көргөн алгачкы илимий эмгектерде башталат. Буга белгилүү окумуштуу Касым Тыныстанов негиз салган. К.Тыныстанов “Кыргыз тилинин морфологиясы” (1934) деген эмгегинде кыргыз тилиндеги сөз жасоо маселесин изилдеп, курама атоочторго кеңири токтолот (Tinistanov, 1934, b. 33). Ал атооч сөздөрүн жасаган мүчөлөрдү курама атоочтор деп белгилейт да мындайча аныктама берет: “Курандылардын жардамы менен жалпы атоочтордон, же курандылардын жардамы менен жалпы уңгу этиштерден (жалпы этиштен, курама этиштен жана сыңар

этиштен) турган сөздөрдү курама атоочтор дейбиз. Маселен: кой – койчу, кой – койлуу, көр – көргүч, көр – көрөрман” (Тыныстанов 1934, б. 33). К.Тыныстанов курандыларды экиге бөлүп карайт: а) өзчүл курандылар; б) көпчүл курандылар. Аныктамасы: “Курандылардын ичинде атоочтордун түркүмдөрүн тандап куралыша турган курандылар бар. Мындай курандыларды өзчүл курандылар дейбиз. Тандабастан, атоочтордун бардык түркүмдөрүнө тең куралыша турган курандылар бар. Мындай курандыларды көпчүл курандылар дейбиз” (Tinistanov, 1934, b. 33). Зат атоочтон турган өзчүл курандылардан мисал: -чы кесипти, иштеген иштин түрүн көрсөтөт. Маселен: жылкы – жылкычы, трактыр – трактырчы, көпчүл курандылардан мисал: -чыл шыкты, жөндөмдү көрсөтөт. Мисалы: тууган – тууганчыл, жала – жалачыл, улут – улутчул, бай-байчыл (Tinistanov, 1934, b. 34).

“Кыргыз-түрк салыштырма грамматикасынын негиздери” аттуу эмгекте сөз жасоо маселеси сөз жасам деп берилип, сөз жасоо туурасында кыргыз жана түрк тилинде жалпыланып, эки тилде берилет. Эмгекте, сөз жасам туурасында жалпы маалымат берилип, сөз жасоодогу негизги түшүнүктөр, сөз жасоо мааниси, куранды мүчө, сөз жасоо тизмеги, сөз жасоо уясы, сөз жасоо тиби, сөз жасоо жолдору, морфологиялык жол жана синтаксистик жолдор каралган. Мисалы: атоочтон зат атоочту жасоочу -чы мүчөсү: av-сi мерген-чи, balıkcı балык-чы, tarihçi тарых-чы (Sadikov жана Saginbayeva, 2010, b. 292-367).

Хюля Касапоглу Ченгел “Kırgız Türkçesi Grameri” (2005) аттуу эмгегинде сөз жасоочу мүчөлөрдү төрткө бөлүп караган: а) атооч сөздөрдөн атооч сөздөрдү жасаган мүчөлөр; б) атооч сөздөрдөн этиш сөздөрдү жасаган мүчөлөр; в) этиш сөздөрдөн атооч сөздөрдү жасаган мүчөлөр; г) этиш сөздөрдөн этиш сөздөрдү жасаган мүчөлөр (Çengel, 2005, b. 106-160).

Дагы бир түрк тилинде жарык көргөн эмгек Татьяна Нуриахметовага таандык. Ал “Kırgız Türkçesinde İsim Yarma” деп аталган эмгегинде кыргыз тилиндеги атооч сөздөрүн жасаган мүчөлөрдү иликтеп карайт (Nuriahmatova, 2012, b. 1-400).

Алтай тилинин сөз жасоо маселеси боюнча Н.А.Баскаков эмгектенген. Анын эмгегинде зат атооч сөздөрүн кураган мүчөлөр эки жол менен жасалат: а) от имен посредством афф. –чак/чек (бөрү “волк”, бөрү-чек “волчонок”), -аш/еш (аяк “чашка”, аяг-аш “охотник”) –лык/лик (бай “богач”, “богатство”, байлык “богатство”), б) от глаголов посредством афф. –л (жыргал “радость”), -ын/-ин, -н (жуу “собирать”, жуун “собрание”) (Baskakov, 1997, b. 186).

Ошондой эле Н.А.Баскаковдун “Северные диалекты алтайского / ойротского / языка. Диалект кумандинцев” (1972) аттуу эмгегинде сөз жасоо маселеси да козголуп эң негизги активдүү колдонулган гана курандылар талдоого алынган (Baskakov, 1972, b. 43).

Фиген Гүнер Дилектин “Türk Lehçeleri Grameri” (2007) аттуу эмгегинде алтай тилинин грамматикасы; фонетика, морфология жана синтаксиси каралган. Ф.Г.Дилек сөз жасоо мүчөлөрүн төмөндөгүдөй топторго бөлүп карайт: а) атооч сөздөрдөн зат атооч жасоочу мүчөлөр; б) этиш сөздөрдөн атооч сөздөрдү жасаган мүчөлөр; в) атооч сөздөрдөн этиш сөздөрдү жасаган мүчөлөр; г) этиш сөздөрдөн этиш сөздөрдү жасоочу мүчөлөр (Dilek, 2007, b. 1019-1039).

Эң биринчилерден болуп тува тилинин морфологиясын лингвист-этнолог М.А.Кастрен изилдеп, морфологияны синхрондук системага салып, салыштырма ыкмада изилдөө жүргүзөт (1849). Ошондой эле, Кастрен койбал жана карагас тилдерине да токтолуп, фонетика жана морфологиясын изилдеген (1857). Тува тилин дагы бир белгилүү окумуштуу В.И.Рассадин иликтөөгө алган. Ал өзүнүн “Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении” (1978) аттуу эмгегинде жалпы морфология маселесин иликтейт. Ал эми зат атооч сөздөрүн жасоочу мүчөлөрдү эки чоң топко бөлүп карайт: 1.Неаффиксальный способ словообразования. 2.Аффиксальный способ словообразования. Биринчи топко кирген мүчөлөрдү да (Неаффиксальный способ словообразования) үч жол менен изилдейт. Алар: а) лексико-семантикалык жол. Мисал: дүннүк (потолок избы, дома), ыргай(шомпол) (Rassadin, 1978, b. 58). б) лексико-морфологиялык жол. Мисал: нииттер(молодежь), кызыллар (красногвардейцы, красные). в) лексико-синтаксистик жол. Мисал: аян кушкаш (перелетные птицы), ашняк аң(медведь) (Rassadin, 1978, b. 58-62). Ал эми экинчи топко кирген мүчөлөрдү (Аффиксальный способ словообразования) өнүмдүү жана өнүмсүз деп экиге бөлүп карайт. Мисалы: өнүмдүү мүчөлөргө -чы, -ышкы, -лыкшы, -ууд, -нык мүчөлөрүн киргизсе: балыкшы(рыбак), аалышкы(свой),

дүшдүк (полуденное время), өнүмсүз мүчөлөргө -ак, -дың, -дырык, -ңгы, -пан, -кеш, -кер, -паз, -хана, -стан, -дар мүчөлөрүн киргизип изилдөө жүргүзөт: согунак (боек уружья), айдың (лунный свет). Ошондой эле сын атоочторду жасаган сөздөрдү да ушул эле жолдор менен изилдейт (Rassadin, 1978, b. 62-110).

Экрем Арыкоглу “Türk Lehçeleri Grameri” (2009) деген эмгегинде тува тилинин сөз жасоо мүчөлөрүн изилдеген. Ал сөз жасоо мүчөлөрүн төмөндөгүдөй бөлүп карайт: а) заттан зат; б) этиштен зат; в) заттан этиш; г) этиштен этиш жасоочу мүчөлөр (Arıkoğlu, 2007, b. 1165-1176).

Ал эми Ф.Г.Исхаков “Тувинский язык” (1961) аттуу эмгегинде тува тилиндеги сингармонизм законун жана үндүү үнсүз тыбыштарын терең изилдейт (Исхаков 1961, b. 9-116). Андан ары Ф.Г.Исхаков А.А.Польмбаха менен биргелешип “Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология” деген эмгекти жаратып (1956) сөз жасоо маселесине кайрылат. Бул эмгекте сөз жасоо мүчөлөрү жасалыш жолдоруна карай бөлүнгөн эмес, жалпы эле сөз жасаган мүчөлөр иликтөөгө алынган. Мисалы -г курандысы алынып, ал кайсы сөз түркүмүндөгү сөздөн кайсы сөз түркүмүн жасары айтылат да мисалдар менен толукталат. Ушундай жолдор аркылуу сөз жасоочу мүчөлөр изилденип жүрүп отурат. Мисалы: “-г варианттары –ыг//иг. Этиш сөздөрүнө уланып, атооч сөздөрүн курайт: ажыг (аш-ыг) “перевал” от аш – “переваливать”; айтыг (айыт-ыг) “указание”, “наставление” от айыт “указывать”, “наставлять”, “объяснять”, “разъяснять” ж.б.” (İshakov жана Pol'mbah, 1961, b. 150).

К.Х.Оргунун “Тыва Дыл” (лексика, фонетика, морфология) аттуу (1960) эмгегинде тува тилиндеги сөз жасоо маселеси да каралат, атооч сөздөрүн жасаган 8 гана мүчө иликтөөгө алынат. Алар: -чы, -ыг, -лыг, -ыг, -та, -тыр, -ымал, -дурук (Orgu, 1960, b. 50). Бул эмгек нукура тува тилинде жазылгандыктан, мисалдар, түшүндүрмөлөр тува тилинде берилген. Ошондой эле тува тилинин грамматикасын изилдөөгө алган К.Давид Харрисон өзүнүн илимий диссертациясын англис тилинде жазган. Эмгектин аталышы “Topics in the phonology and morphology of tuvan” (2000).

Хакас тилинде куранды зат атоочтордун жасалышы түркологдор тарабынан кеңири изилдөөлөргө алынууда. Мисалга алсак, куранды атоочтор туурасында Д.Ф.Патачакова, “Аффиксы словообразования имен существительных” (1987), Н.А.Баскаков “Грамматика хакасского языка” (1975), Н.П.Дыренкова “Грамматика хакасского языка” (2007), Ekrem Arıkoğlu ‘Nakas Türkçesi’ сыяктуу эмгектерде хакас тилиндеги куранды мүчөлөр туурасында маалыматтар берилет (Arıkoğlu, 1999, b. 55).

Хакас тилинин куранды мүчөлөрү тууралуу тереңирээк маалыматты Н.А.Баскаков жана А.И.Инкижекова-Грекулдун эмгектеринен жолуктурууга болот. Алардын “Хакасский язык” (1953) деген китебинен жалпы эле сөз жасоо маселесин кеңири кездештирүүгө болот. Атооч сөзүн кураган курандылар бул эмгекте аффикстер деп берилип, ар бир аффикстер талдоого алынган. Эмгекте атооч сөздөрдү кураган бардык курандылар алынып мисалдар менен түшүндүрүлөт (Баскаков, Инкижекова-Грекул, 1953, b. 403-416). Мисалы: -чы, -чи, -чы, -чи; істен – “трудиться”, істенчи “трудящийся” күрес – “бороться”, күресчи – “боец” (405).

Д.Ф.Патачакова “Аффиксы словообразования имен существительных” (1987) аттуу эмгегинде зат атооч сөзүн жасаган мүчөлөрдү бөлбөй чогу алып карайт да, сөздөрдүн жаралышын маанилерине карай бөлүштүрүп, мисалдар менен бышыктайт (Патачакова, 1987, b. 123-138). Мисалы: -чы курандысын алып, он маанини туюндурган сөздөрдү жасарын белгилейт: а) аффикс –чы образует имена существительные, обозначающие действующее лицо с указанием на род его занятий; тагчы “горняк” от таг “гора”, тими́р чолчы “железнодорожник” от тими́р чол “железная дорога” ж.б. (Pataçakova, 1987, b. 123).

Н.П.Дыренкова “Грамматика хакасского языка. Фонетика и морфология” (1948) аттуу эмгегинде атооч сөздөрүн жасаган мүчөлөрдү экиге бөлүп карайт: а) этиш сөздөрдөн зат атооч сөздөрүн жасаган мүчөлөр, б) зат атооч сөздөрдөн зат атооч сөздөрүн жасаган мүчөлөр (Direnkova, 1948, b. 15-19). Ал эми Н.А.Баскаков “Грамматика хакасского языка” (1975) аттуу эмгегинде сөз жасоо мүчөлөрүн өнүмдүү жана өнүмсүз мүчөлөр деп бөлүп карайт. Өнүмдүү мүчөлөргө ал: -чы/ -чи, -ыг/-іг, -г/-г, -ыс/-іс, -ым/-ім мүчөлөрүн киргизсе, өнүмсүз мүчөлөргө: -дес, -ба, -дырых, -ма, -ын, -ыр мүчөлөрүн киргизет (Baskakov, 1975, b. 50-53).

Ошондой эле Экрем Арыкоглу “Türk Lehçeleri Grameri” (2007) аттуу эмгегинде сөз жасоо мүчөлөрүн төрткө бөлүп карайт (Arıkoğlu, 2007, b. 1094-1102).

Корутунду

Жогоруда берилген сөз жасоо маселеси туурасында жалпы тил илиминде; Н.М.Шанский, В.В.Виноградов, Е.А.Земская, Е.С. Кубрянова, И.С. Улукханов, А.Н.Тихонов, А.Н.Соболева ж.б. баштаган тилчи окумуштуулар өзсалымдарын кошуп келген болсо, түркологияда көрүнүктүү түркологдор: Н.К.Дмитриев, Н.К.Баскаков, А.Н.Кононов, А.Гулямов, Э.В.Севортян, Т.М.Гарипов, С.Жафаров, П.Азимов, Б.Орузбаева, А.Т.Кайдаров, С.Муратов, А.А.Юлдашев, Н.К.Антонов, Ф.А.Ганиев, М.Я.Хабичев ж.б. эмгектерин атоого татырлык. Ошондой эле, кыргыз тилинде, К.Тыныстанов, Б.Орузбаева, С.Давлетов, С.Кудайбергенев, Т.Садыков, Б.Сагынбаева, И.Абдувалиевдун эмгектери; Алтай тилинин сөз жасоо маселеси боюнча Н.А.Баскаков, Фиген Гүнер Дилек ж.б. тува тилинде: М.А.Кастрен В.И.Рассадин, Ф.Г.Исхаков А.А.Польмбах, К.Х.Оргунун, К.Давид Харрисон ж.б.; Хакас тилинде: Д.Ф.Патачакова, Н.П.Дыренкова, Екрем Arıkoğlu, Н.А.Баскаковдордун эмгектери маселенин тарыхын жана теориялык негиздерин изилдөөдө терең баага арзыды.

Жалпы тил илиминде жана Түркология тармагында өткөндөн азыркыга чейин көптөгөн баалуу изилдөөлөр жүргүзүлдү. Бул изилдөөлөр ар кайсы өлкөлөрдө ар кандай илимпоздор тарабынан жүргүзүлгөнү көрүнүп турат. Албетте, бул изилдөөлөрдүн негизги себеби илим менен алектенүү болгону менен, башка себептер да бар. Айрыкча СССРге чейинки жана СССР доорунда жүргүзүлгөн изилдөөлөр Орусиянын экспансионисттик саясатына таянган. Негизги максат – Орусия басып алган жерлердеги элдин тилин, маданиятын таанып-билүү жана Түркстан аймагында жашаган түрктөрдүн тил бүтүндүгүн бузуу болгон. Мурда бир жазма тил болгон бул жерлер азыр толугу менен бөлүнгөн. Азыр түрк дүйнөсүндө орус тили байланыш үчүн колдонулат. Бирок бул абал азыр өзгөрө баштады. Ар бир түрк коому өз диалектине көбүрөөк маани берет.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

- Abduldaev, İ. cana Tursunov, A. (1976). *Kırgız tili*. Mektep.
- Abduldaev, İ., Saparov, A. cana Oruzbaeva, B. (1968). *Kırgız tili*. Mektep.
- Abduvaliev, İ. (2003). *Kırgız tili*. Mektep.
- Abduvaliev, İ. (2008). *Kırgız tilinin morfolojiyası*. Mektep.
- Abduvaliev, İ. cana Sadıkov, T. (1997). *Azırkı Kırgız tili morfolojiya*. Aybek.
- Ahanov, K. (1965). *Til bilimine kirispe*. Mektep.
- Ahmatov T. K. cana Mukambaev, C. (1978). *Azırkı Kırgız tili: fonetika, leksika*. Mektep.
- Ahmatov, T. K. (1986). *Calpı til ilimi*. Mektep.
- Ahmatov, T., Mukanbaev, C. cana Imanaliev, S. (1978). *Til ilimine kirisüü*. Mektep.
- Anjiganova, O. P. (1987). *Leksikolgiya i slovoobrazovanie*. Abakan.
- Arıkoğlu E. ve Klara K. (2003). *Tuva Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Arıkoğlu, E. (2005). *Örnekli Hakasça-Türkçe sözlük*. Akçağ.
- Aşırbaev, T. (2000). *Kırgız tilinin stilistikası: fonetikalk, söz jasoo jana leksikalık stilistika*. Bişkek.
- Baskakov, N. A. (1972). *Severnie dialekti Altayskogo (oyrotskogo) Yazıka*. Moskva.
- Baskakov, N. A. i A. I. Inkjekova-Grekul (1953). *Hakassko-Russkiy slovar*. Moskva.
- Batmanov İ.A., Aragaçi, Z. B. ve Babuşkin, G. F. (2006). *Eski ve bugünkü Yenisey dili* (K. Sarıgül, İ. Aydemir Çev.). Avrasya.
- Batmanov, İ. A. (1944). *Sovremennyy Kirgizskiy yazık*. Kirgosizdat.
- Çengel, K. H. (2005). *Kırgız Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Davletov, S. cana Kудaybergenov, S. (1980). *Azırkı Kırgız tili*. F.
- Dırenkova, N. P. (1941). *Gramatika şorskogo yazıka*. Akademii Nauk SSSR.
- Dırenkova, N. P. (1948). *Grammatika Hakasskogo yazıka*. Fonetika i Morfolojiya.

- Dmitriev, N. K. (1948). *Grammatika Başkirkosko yazıka*. İVL.
- Dmitriev, N. K. (1960). *Turetskiy yazık*. İVL.
- Dmitriev, N. K. (Red.) (1956). *Issledovaniya po sravnitel`noy grammatike Tyurkskih yazıkov morfologiya*. Nauka.
- Drevnetyurkskiy slovar`*. (1969). (Red. V. M. Nadelyaeva, D. M. Nasilova, Ye. R. Tenışeva, A. M. Şerbaka). Nauka.
- DTS. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar`*.
- Ercilasun A. B. (1991). *Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü (ortak)*. Kültür Bakanlığı.
- Ercilasun, A. B. (2007). *Türk lehçeleri grameri*. Akçağ.
- Evseeva, İ. V. (2011). *Kognitivnoe modelirovanie sistemi Russkogo yazıka (na materiale kompleksnih edinits)*. Russkiy Yazık Avtoreferat Dissertatsii Na Soiskanie Uçenoy Stepeni Doktora Filologičeskih Nauk Kemerovo.
- Gatiatullina, 3. 3. (1984). *Slovar` slovoobrazovatel`nih elementov sovremennogo Tatarskogo literaturnogo yazıka*. Kazan.
- Harrison D. K. (2000). *Topics in the puonology and morphology of Tuvan* [Phd thesis, Yale University]. <https://harrison.domains.swarthmore.edu/Harrison-Dissertation.pdf>
- Ishakov, F. G. i Palmbah A. A. (1961). *Grammatika Tuvinskogo yazıka*. Vostoçnaya Literatura.
- Ishakov, V. G. (19569). *İmya suşestvitel`noe // issledovaniya po sravnitel`noy grammatike Tyurkskih yazıkov*. Morfologiya.
- Katanov, N. F. (1903). *Opit issledovaniya uryanhayskogo yazıka s ukazaniem glavneyşih rodstvennih otnoşeniy ego k drugim yazıkam Turkskogo*. Tipolitografiya Imperatorskogo Kazanskogo Unta.
- Komisyon. (1988). *Sravnitel`no-istoričeskaya grammatika Tyurkskih yazıkov*. Morfologiya.
- Komisyon. (2009). *Azırkı Kırgız adabiy tili*. KМУİA.
- Kononov, A. N. (1960). *Grammatika sovremennogo Uzbekskogo literaturnogo yazıka*. Izdatel`stvo Akademii Nauk SSSR.
- Kononov, A. N. (1980). *Grammatika Turkskih runičeskih pamyatnikov VII-XII vv*. Nauka.
- Kubryakova, E. S. (1963-1973). *Sravnitel`naya grammatika Germanskih yazıkov*. (Basma Üy Cok).
- Kudaybergenov, S. (1983). *O svyazah Altayskih yazıkov // Turkologičeskie Issledovaniya*. (Basma Üy Cok).
- Nuriahmetova T. (2012). *Kırgız Türkçesinde isim yapma* [Doktora tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi-Marmara Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Orgu, K. H. (1960). *Tıva dil (Leksika, Fonetika, Morfologiya)*. (Basma Üy Cok).
- Oruzbaeva, B. (1988). *Printsıptı postroeniya istoričeskoy grammatiki Kırgızskogo yazıka I haraktiristika ee materialov // Voprosı Sovetskoy Tyurkologii*. (Basma Üy Cok).
- Oruzbaeva, B. O. (2000). *Söz kuramı*. Mektep.
- Pataçakova, D. F. (1984). *Affiksi slovoobrazovaniya imen suşestvitel`nih*. (Basma Üy Cok).
- Pataçakova, D.F. (1962). *Hakas tili*. Abaka.
- Ramstedt, G. I. (1952). *Einführung in die Altaische sprachwissenschaft. Formenlehre*.
- Rassadin, V. I. (1971). *Fonetika i leksika Tofalarskogo yazıka*. Buryat. Kn. Izd-vo.
- Rassadin, V. I. (1978). *Morfologiya Tofalarskogo yazıka v sravnitel`nom osveşenii*. Izdatel`stvo Nauka.
- Sadikov, T. cana Sagınbaeva, B. (2010). *Kırgız - Türk Salıştırma Grammatikasının Negizderi*. (Basma Üy Cok).
- Sevortyan, Y. V. (1956). *Slovoobrazovanie v Tyurkskih yazıkah // issledovanie po sravnitel`noy grammatike Tyurkskih yazıkov*. İzdatel`stvo AN SSSR.
- Sevortyan, Y. V. (1962). *Affiksi glagoloobrazovanie v Azerbayjanskom yazıke*. İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı.

- Sevortyan, Y. V. (1966). *Affiksı imennogo slovoobrazovaniya v Azerbaydjanskom yazıke*. Izdatel'stvo Nauka.
- Sevortyan, Y. V. (1974). *Etimologičeskiy slovar` Tyurkskih yazıkov (obşetyurkskie ı mejtyurkskie osnovı na glasnie)*. Nauka.
- Şanskiydin, N. M. (1953). *Osnovı slovo obrazovaniı ı leksikologii*. (Basma Üy Cok).
- Tenişev, Y. (1997). *Drevne-Kırızskiy yazık*. İzdatel'stvo "İlim"
- Tınıstanov, K. (1934). *Kırız tilinin morfologiyası*. (Basma Üy Cok).
- Uluhanov, B. C. (1975). *Slovoobrazovatel`naya semantika v Russkom yazıke ı printsipi ee opisaniya*. (Basma Üy Cok).
- Vinogradov, V. V. (1947). *Russkiy yazık*. İzdatel'stvo Nauka
- Vinogradov, V. V. (1961). *Sovremenniy Russkiy yazık*. İzdatel'stvo Nauka
- Von Gabain, A. (1995). *Eski Türkçenin grameri* (M. Akalın Çev.). Yükseköğretim Kurulu.

Extended Abstract

Turcology is a very broad field. History, language, folklore, geography and similar departments are included in the science of Turcology. While studying a language, it is not enough to just know the language; it is also necessary to know history and geography. While the field is so wide, on the contrary, studies should be done with a narrower scope but from a broader perspective. In this study, studies on word derivation within Turcology were discussed.

The most basic unit in a language is a word. It is mentioned in lexicology that words gradually become old and forgotten, their meanings change, meanings expand, and new words appear. The process of replenishing and enriching the lexical base of the language with new words takes place through the corresponding morphological phenomena, that is, through word formation.

Research in the field of Turcology in Turkey began in the 19th century and accelerated with the establishment of the Republic of Turkey. The Ottoman Empire neglected this field for centuries, but with the spread of nationalist movements around the world, Turcology revived in Turkey. Although Turkey was late in this field at that time, research conducted in Europe and Russia had come a long way. Especially under Tsarist Russia and the Soviet Union, from Siberia to the Caucasus, from Turkestan (Central Asia), and even to China, everything related to Turks was studied in all the places where Turks lived.

Linguistics is one of the units of Turcology. Word formation is a separate field in linguistics. N. M. Shansky, V. V. Vinogradov, E. A. Zemskaya, E. S. Kubryanova, I. S. The works of Ulukhanov, A. N. Tikhonov, A. N. Soboleva and others were published. A lot of valuable information related to the problem of word formation in Turcology is provided by foreign scientists; K. Grönbeck, V. Bang, G. Vambery, G. I. Ramstedt, K. Brockelman, J. Deny, V. Kotwicz, Ryasenen, A. Zayonchkovsky, A. Emre, B. Atalay and others are found in the works.

In this study, we will focus on word formation in Turcology. We will focus on the study of word formation in general linguistics and Turcology.

The division of lexical units of the language into lexico-grammatical groups can be found in the works of ancient scientists. The ancient Greek scientist Aristotle divided words into three groups: nouns, verbs, and particles. Alexandrian linguists identified 8 groups of words: noun, pronoun, verb, adverb, pronoun, conjunction, preposition, and participle. Words began to be divided into two large groups in terms of their usage meanings and syntactic functions: a) complete words with separate meanings (noun, pronoun, verb, adverb, adverb), b) auxiliary words (conjunction, preposition, article). This division model created for the Greek language also influenced the works of Latin grammarians. And instead of the concept of a member of a word family, Roman scholars introduced the concept of a secret word.

Many valuable studies have been carried out in the field of general linguistics and Turcology from the past to the present. It is clear that these studies were carried out by different scientists in different countries. Of course, the main reason for these studies is to do science, but there are other reasons as well. Especially the research conducted before and during the USSR was based on Russia's expansionist policy. The main purpose was to recognize the language and culture of the people in the lands occupied by Russia and to destroy the linguistic integrity of the Turks living in the Turkestan region. These areas, which used to have a single written language, are now completely separated. Russian is now used for communication in the Turkish world. However, this situation is now starting to change. Speakers of every Turkish dialect are increasing today.

Many scientists have done valuable work in the field of Turcology, albeit for different reasons. Some of the leading scientists in Turcology are: N. M. Shansky, V. V. Vinogradov, E. A. Kubryanova, I. S. Ulukhanov, A. N. Tikhonov, A. N. If beginning linguists contributed, N. K. Dmitriev, N. K. Baskakov, A. N. Kononov, A. Gulyamov, E. V. Sevortyan, T. M. Garipov, S. Jafarov, P. Azimov, B. Oruzbaeva, A. T. The works of Kaidarov, S. Muratov, A. A. Yuldashev, N. K. Antonov, F. A. Ganiev, M. Y. are worth mentioning. Also, in Kyrgyz language, works of K. Tynystanov, B. Oruzbaeva, S. Davletov, S. Kudaibergenov, T. Sadykov, B. Sagynbaeva, I. Abduvaliyev; on the word formation of the Altai language, N. A. Baskakov, Figen Güner Dilek etc. In Tuvan: M. A. Kastren, V. I. Rassadin, F. G. Ishakov, A. A. Organ, K. David Harrison, etc.; In the examination of the historical and theoretical foundations of the problem in the Khakas language, D. F. Patachakova, N. P. Dyrenkova, Ekrem Arıkoğlu, N. A. Baskakov's work was highly valuable.

We believe that studies in every field of Turcology will continue to increase in the future.

Çalışmanın yazarı “COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” çerçevesinde aşağıdaki hususları beyan etmiştir:

Etik Kurul Belgesi: Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmemektedir. / **Ethics Committee Approval:** Ethics committee approval is not required for this study.

Finansman: Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır. / **Funding:** No support was received from any institution or organization for this study.

Destek ve Teşekkür: Çalışmanın araştırılması ve yazımı esnasında destek veya fikirlerine başvuru herhangi bir kişi bulunmamaktadır. / **Support and Acknowledgments:** There is no person whose support or ideas are consulted during the research and writing of the study.

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayımlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur. / **Declaration of Conflicting Interests:** The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship or publication of this article.

Yazarın Notu: Bu çalışma “Kırgız Cana Tüştük Sibir Türk Tilderindeki Kurandı Atoç Sözdördün Casalışı” isimli doktora tezinden üretilmiştir. / **Author’s Note:** This study was produced from the doctoral thesis titled “Kırgız Cana Tüştük Sibir Türk Tilderindeki Kurandı Atoç Sözdördün Casalışı”.

Katkı Oranı Beyanı: Bu makalenin tüm bölümleri tek yazar tarafından hazırlanmıştır. / **Author Contributions:** All sections of this article have been prepared by a single author.

Sadrazam Lütfî Paşa'nın (ö.1564) Yeni Bulunan Eseri: Risâle-i Cevâhir-i İslâm ve Anonimleşmiş Nüshaları

A Newly Found Work of Sadrazam Lutfî Paşa (d.1564): Risâle-i Cevâhir-i Islâm and Its Anonymized Copies

İlyas KAYAOKAY¹

1. Doç. Dr., Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, kayaokay_2323@hotmail.com

Öz

Lütfî Paşa (ö.1564), Osmanlı devletinde sadrazamlık yapmış makbul ve mazûl, çok yönlü bir devlet adamı, mütefekkir, âlim ve nâsirdir. Tevârih-i Âl-i Osmân ve Âsaf-nâme eserleriyle bilinen Lütfî Paşa, Arapça ve Türkçe 24 eser yazmıştır. Bunlardan üçü, ilmihâl türünde eserlerdir. Bu makalede, onun daha evvel herhangi bir kaynakta zikredilmeyen yeni bulunan bir eseri gün yüzüne çıkarılmıştır. Söz konusu eserin adı, Hâzâ Risâle-i Cevâhir-i İslâm olup tespit edebildiğimiz tek nüshası Bursa İnebey Kütüphanesi, Genel Koleksiyon, No: 2391/7'de yer alan 108 varaklık bir mecmuanın 78b-88a yaprakları içerisinde bulunmaktadır. 1553-1564 tarihleri arasında telif edildiği düşünülen risale, "sorsalar... di" isticvab usulüyle yazılmış muhtasar bir ilmihâl kitabıdır.

16. asrın ilk ilmihâl örneklerinden olan bu risalenin önemli bir özelliği tespit edilmiş ve belirsiz bir husus çözüme kavuşmuştur. Eserin, fütüvvet-nâmelerin de tesiriyle 17. asırdan itibaren anonimleştiği ve Cevâhir-i İslâm adlı, soru-cevap metoduyla yazılmış muhtasar ilmihâl geleneğinin temelini oluşturduğu görülmüştür. Çalışmamızda, el yazma eser kütüphanelerinde kayıtlı, kaynağı Lütfî Paşa'nın ilmihâli olan 93 el yazma nüsha hakkında bilgi verilmiş ve bazı karineler ışığında anonim bir geleneğin nasıl ortaya çıktığı ortaya konulmuştur. Lütfî Paşa'nın eserinin yanı sıra bu anonim nüshalardan birinin de transkripsiyonu yapılmış, konu hakkında bazı tespit ve değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bu çalışmayla tarih, din ve edebiyat bilimlerinin ortak paydalarından olan Lütfî Paşa'ya ve yeni eserine dikkat çekilmiş, adı geçen alanlara katkı sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Fütüvvet-nâme, Fıkıh, Tarih, Edebiyat

Abstract

Lütfî Pasha (d.1564) was a versatile statesman, intellectual, scholar, and master of prose who served as grand vizier in the Ottoman state and was both accepted and dismissed. Known for his works *Tevârih-i Âl-i Osmân* and *Âsaf-nâme*, Lütfî Pasha wrote 24 works in Arabic and Turkish. Three of them are works of the catechism genre. In this article, a newly discovered work of his, which has not been mentioned in any source before, is brought to light.

The title of this work is *Hâzâ Risâle-i Cevâhir-i İslâm*, and the only copy of it that we have been able to identify is found in Bursa İnebey Library, General Collection, No. 2391/7, in the leaves 78b-88a of a 108-page majmua. The treatise, which is thought to have been written between 1553 and 1564, is a brief catechism book written in the question-and-answer style of "if they ask... say". This 16th century treatise which is one of the first examples of a catechism, has a very important feature. It has been seen that the work became anonymous from the 17th century onwards and formed the basis of the tradition of the concise catechism written in the question-and-answer method called *Cevâhir-i İslâm*. In our study, information about 93 manuscript copies of Lütfî Pasha's ilmihâl registered in manuscript libraries is given, and how an anonymous tradition emerged in the light of some evidence is revealed. In addition to Lütfî Pasha's work, one of these anonymous manuscripts has also been transcribed and some observations and evaluations have been made on the subject. In addition to Lütfî Pasha's work, one of these anonymous copies has also been transcribed, and some determinations and evaluations have been made on the subject. This study draws attention to Lütfî Pasha, one of the common denominators of history, religion and literature, and contributes to the aforementioned fields.

Keywords: Ottoman, Fütüvvet-namah, Fiqh, History, Literature

Araştırma Makalesi Research Article

10.5281/
zenodo.12626968

Geliş/Received: 21.05.2024

Kabul/Accepted: 26.06.2024

Yayım/Published: 30.06.2024

buranadergisi.com

Giriş

Yavuz Sultan Selim'in damadı, Kanunî Sultan Süleyman'ın sadrazamı Lütfî Paşa (ö.1564), Osmanlı tarihindeki makbul ve ma'zûl devlet adamlarından biridir. Tevellüdüne dair kaynaklarda tahminî tarihler zikredilen Lütfî Paşa, 1564 yılında Dimetoka'da vefat eder. Popüler kültürde, sefer esnasında köprü yapması için Mimar Sinan'ı Kanunî'ye tanıtmakla ve Kanunî'nin kız kardeşi Şah Sultan'a attığı tokattan ötürü azledilmesiyle tanınmaktadır. Kültür ve edebiyatımızda ise *Tevârih-i Âl-i Osmân* ve ünlü siyasetnâmesi *Âsaf-nâme* ile muteberdir.

Kaynakların verdiği bilgilere göre zühdi bir karaktere sahip Lütfî Paşa, Arnavut kökenli bir devşirmedir ve 1488 yılında doğduğu tahmin edilmektedir. II. Beyazid devrinde saraya alınıp Enderun'da yetişmiştir. Kastamonu, Aydın ve Yanya sancak beyliği vazifesinden sonra Karaman beylerbeyliğine getirilir. 1537'de Korfu seferinde Barbaros Hayreddin Paşa ile ordunun başında bulunur. 1538'de ikinci vezirliğe terfi eder ve Boğdan seferinde Mimar Sinan'ı padişaha tanıtır. Ayas Paşa vefat edince 1539'da veziriazam olur ve iki yıl boyunca görevini ifa eder. Bir rivayete göre kendi isteğiyle bir rivayete göre de eşine kaba davranmasından ötürü 1541'de sadrazamlıktan azledilir. Hayatının geri kalanını geçireceği Dimetoka'daki çiftliğine yerleşir ve hac dönüşünde burada vefat eder (İşpirli, 2003, s. 234-236; Köksal, 2017, s. 29-72; Atik, 2020, s. 1662-1674).

Bugüne kadar Lütfî Paşa ve eserleri üzerine pek çok çalışma yapılmış, onun tarihi ve edebî kişiliği ortaya konulmuştur. Bu hususta Asım Cüneyd Köksal'ın "Bir İslâm Âlimi Olarak Lütfî Paşa" adlı makalesi (2017), derleyici ve yeni pek çok malumatı ihtiva etmesi, eleştirel yaklaşımı yönünden oldukça önemlidir. Bilindiği üzere "Lütfî Paşa *Tevârih-i Âl-i Osmân*'ın girişinde eserlerini Arapça ve Türkçe olarak iki kısma ayırır" (2017, s. 31). Köksal, Lütfî Paşa'nın bazı yeni eserlerini de bularak bilinen eser sayısını 24'e çıkarır. Lütfî Paşa'nın bugüne kadar tespit edilebilen eserleri şunlardır:

Arapça eserleri: 1. *Zübdetü'l-Mesâil fi'l-İtikâdât ve'l-İbâdât*, 2. *Risâletü'l-Künûz fi Letâifi'r-Rumûz fi'l-ehâdisi'l-erba'in*, 3. *Risâle fi Tashîhi'n-Niyye ve'l-Amel bihâ*, 4. *Risâle fi Takrîri'l-Ervâh Eyne Tasîrû İzâ Uhricû min Hâzihi'l-Ecsâd*, 5. *Risâle fi Takrîri Men Ehabbe Likâe ve Men Kerihuhu*, 6. *Risâle fi Takrîri's-Şühedâ ve mâ Yete'allak bi-Umûri'l-Ahireti*, 7. *Risâle fi Hasâisi Ehli's-Sünneti ve'l-Cemâati ve fi Beyâni Ehli'l-Ehvâi ve'd-Dalâle*, 8. *Risâle fi Tashîhi Salâti'l-Cum'a ve mâ Yete'allak bihâ mine'l-Fedâil ve'l-Âdâb*, 9. *Risâle fi Beyâni Duhûli'l-Hammâm ve mâ Yete'allak bihâ ve'l-İhtidâb ve Taklîmi'l-Ezâfir*, 10. *Risâle fi Beyâni Metâ Yenkatı'u Ma'rifetü'l-Abdi mine'n-Nâs İnde Hâleti'l-Mevti ve fi't-Tevbeti ve Beyânihâ ve fi't-Tâibi men Hüve*, 11. *Risâle fi Takrîri's-Sayd ve'z-Zebâih ve fi mâ Yahillu ve mâ lâ Yahillu*, 12. *Risâle fi Beyâni't-Tedâvi ve'l-Mesâyib ve Telkîni'l-Meyyit ve mâ Yüstehabbu min Ahvâli'l-Muhtadîrin inde'l-Mevt*, 13. *Risâle fi Beyâni Ef'âli'l-İbâd ve Ya'nî bihi el-İhtiyâri'l-Cüz'î*.

Türkçe eserleri: 1. *Tenbihü'l-Âkulîn ve Te'kidü'l-Gâfilîn*, 2. *Tuhfetü't-Tâlibîn*, 3. *Hayât-ı Ebedî*, 4. *Risâle-i Su'âl ve Cevâb*, 5. *Risâle-i Niyyet*, 6. *Umûrü'l-Mühimmât*, 7. *Tevârih-i Âl-i Osmân*, 8. *Halâsü'l-Ümme fi Ma'rifeti'l-E'imme*, 9. *Risâle fi Beyâni Asli'l-Îmân*, 10. *Risâle-i Firâk-ı Dâlile*, 11. *Âsaf-nâme*, (Köksal, 2017, s. 31-45).

Bu çalışmada Lütfî Paşa'nın, herhangi bir neşirde adı geçmeyen, daha evvel bilinmeyen yeni bir risalesi gün yüzüne çıkarılıp tanıtılacaktır. Söz konusu eser, aylar süren bir katalog taraması neticesinde dikkatimiz sayesinde bulunmuştur. Bu risalenin, anonim görünen matbu ve el yazması yüzden fazla nüshası bulunan bir metnin temelini teşkil etmesi, eserin ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Çalışmada, Lütfî Paşa hakkında kısa bir değerlendirmenin ardından yeni bulunan risalesinin tanıtımı ve Arap harflerinden Latin harflerine transkripsiyonlu aktarımı yapılacaktır. Ayrıca anonim hâldeki 93 nüshaya dair genel bir değerlendirmede bulunulacaktır. Biri şahsî kitaplığımızda yer alan anonim nüshalardan üçü esas alınarak da tenkitli metin kurulacaktır.

1. Lütfî Paşa'nın Bilinmeyen Muhtasar İlmihali: *Hâzâ Risâle-i Cevâhir-i İslâm*

Lütfî Paşa, çok yönlü bir devlet adamı, şâir, nâsir ve âlim olup muhtasar mensur ilmihâl¹ türünde ilk eserleri de 16. asırda o vermiştir. Onun meşhur eserlerinin dışında *Risâle-i Su'âl ve Cevâb* (Atik, 2020) ile *Tuhfetü't-Tâlibîn* (Arvas ve Yılmaz Önder, 2022) adlı ikisi Türkçe ve *Zübdetü'l-Mesâil fi'l-İtikâdât ve'l-İbâdât* adlı bir Arapça ilmihâl türünde

1 "Sözlükte 'davranış bilgisi, hâl ve durum bilgisi' anlamlarına gelmekte olan ilmihâl, istilâhta inanılması icap eden esaslarla veya sakınılması lâzım gelen amelleri gösteren, dinî hâl ilmidir. Terim olarak 'inanç, ibâdet, muâmelât, ahlâk, vb.' konuları ihtivâ eden ve dinî kaideleri öğretmek ve öğrenmek maksadıyla yazılmış kitaplardır" (Seyis, 2015, s. 2).

üç eseri bilinmektedir. Bunlardan, bugüne kadar üç nüshası² tespit edilen *Risâle-i Su'âl ve Cevâb*, “eger sorsalar ki... el-cevâb” tarzında kaleme alınmış çok muhtasar bir akaid-ilmihâl risalesidir” (Atik, 2020, s. 1666).

Lütfi Paşa'nın kaynaklarda adı zikredilmeyen yeni bulduğumuz *Hâzâ Risâle-i Cevâhir-i İslâm* adlı muhtasar bir ilmihâl risalesi daha mevcuttur. Söz konusu eserin baş tarafı, onun diğer ilmihâli *Risâle-i Su'âl ve Cevâb* ile büyük ölçüde aynı olsa da ondan farklı bir eserdir. İlk bakışta bu eserin farklı bir nüshası sanılsa da ikinci varaktan itibaren farklılaşmaktadır. Bilinen risalede “eger sorsalar ki... el-cevâb” kurgusuna mukabil yeni risalede de “sorsalar... di” soru-cevap kalıbıyla kısa dinî bilgiler verilmiştir. Eserin Lütfi Paşa'ya ait olduğu, hatimedeki “Risâle-i Lütfi Pâşâ Vezîr-i Sultân Süleymân” ibaresiyle açıkça bildirilmiştir.

Lütfi Paşa'nın *Risâle-i Cevâhir-i İslâm* adlı eserinin, müellif adının belli olduğu yalnızca bir nüshası tespit edilmiştir. Zira sonraki bölümde izah edileceği üzere kütüphanelerimizde bu adla kayıtlı müellifi belirsiz yüzlerce eser mevcuttur. Mezkur nüsha, Bursa İnebey Kütüphanesi, Genel Koleksiyon, No: 2391/7'de yer alan 108 varaklık bir mecmuanın 78b-88a yaprakları içerisinde yer almaktadır.

186x120-122x68 mm. ölçülerinde miklepli, şemseli ve sırtı meşin mukavvalı koyu kahverengi bir cilt içerisinde bulunan mecmuanın, ne zaman istinsah edildiği meçhuldür. Ayrıca eserin telif tarihine dair bir kayıt da yoktur. Ancak Lütfi Paşa'nın kendi eserlerinin listesini verdiği *Tevârîh-i Âl-i Osmân*'da böyle bu eserden söz etmemesi, risalenin 1553-1564 yılları arasında yazıldığını gösterir. Mecmuadaki eserler tek bir müstensihin kaleminden çıkmış gibidir ve Kemâlpaşa-zâde'ye ait eserin müstensihi olan Molla Mustafa'nın bu eserin de müstensihi olduğunu tahmin ediyoruz. Mecmuada yer alan *Risâle-i Merhûm Ahmed-i Rûmî Efendi* başlıklı eserin Akhisarlı Ahmed-i Rûmî'ye ait olduğu anlaşılmaktadır. Mecmuanın da onun ölüm tarihi olan H. 1041/ M. 1631-1632 yılından sonra istinsah edildiği sonucuna ulaşıyoruz. Mecmua, nesih hatlı olup cetveli her yaprakta 13 satır mevcuttur. Bazı yapraklar harekelidir. Söz başları ve bazı ibareler kırmızı mürekkeple yazılmıştır ve her varakın a yüzünde rakabe vardır.

Mezkûr mecmuada 1b-17a'da *Hâzâ Kitâb-ı Kemâlpaşa-zâde* adıyla Kemâl-paşa-zâde'nin *el-Mühimmât fi'l-Furû* eseri; 17b-22a'da çeşitli dualar; 23a-42b'de *Risâle-i Merhûm Ahmed-i Rûmî Efendi*; 43a-44b'de manzum şiirler; 45a-57a'da Kâdî-zâde'nin *Hâzâ Sıfati'llâhi Te'âlâ* adlı eseri; 57b-68a'da yine Kâdî-zâde'nin *Hâzâ Beyânî's-Salât*'ı ve 68b'de Otuz iki farz, 69a-75b'de adı bilinmeyen mensur *Esmâü'l-Hüsna* şerhi; 75b-78a'da Elli dört farz risalesi; 78b-88a'da *Risâle-i Cevâhir-i İslâm*, 88b-90b'de dualar, 91b-96b'da *Mesâ'il-i Namâz*; 97a-98b'de dualar; 99b-106a'da *Hâzâ Risâle-i Ahvâl-i Kıyâmet* ve son varaklarda da çeşitli hadisler yer almaktadır.

Lütfi Paşa'nın eseri, diğer Türkçe ilmihâli gibi, maksadına uygun olarak sârih bir halk Türkçesiyle kaleme alınmıştır. Cümleler kısa olup Arapça ve Farsça ağır terkipler yoktur. 16. asır sade nesir örneğini yansıtan metinde, yalnızca birkaç Arapça âyet ve söz vardır. Lütfi Paşa, “sorsalar... di” kalıbıyla her Müslümanın bilmesi gereken temel dinî mevzularda bilgiler vermektedir. İlk soru ve cevap “şorsalar Müslimân mısın. Di Elhamdü'lillâh” şeklindedir. Bazen soru ve cevap kelimeleri sehven yazılmamıştır. Risalenin tamamında soru-cevap yoktur. Zira “şorsalar ‘aşere-i mübeşşere kimlerdür” sualinden itibaren soru-cevap kurgusu biter, “ve dahı” ibaresiyle yine dinî mevzular hakkında bilgiler verilir.

Eserin ne zaman telif edildiğine dair bilgimiz olmadığı gibi istinsah tarihi de bilinmemektedir. Kısıtlı miktarda ipucu veren dil ve imla özelliklerinden de yazılış veya istinsah tarihini tespit etmek çok güçtür. Yalnızca bir yerde “ayak” kelimesi Eski Türkçe dönemindeki gibi “adak” şeklinde yazılmıştır. Bunun dışında fikir verebilecek arkaik ek ve kelime mevcut değildir. Tahminimize göre 1631'den sonra 17. asırda imla edilmiştir. Bu küçük risalenin sebep-i telif olarak adlandıracağımız bir bölümü yoktur. Ancak baş taraftaki bazı ifadelerden eserin niçin yazılmış olabileceği sorusuna cevap almamız mümkündür. Lütfi Paşa, her kadın ve erkek Müslümanın, imanın gereklerini İslâm'ın kural ve kaidelerini öğrenmesi, öğretmesi gerektiğini vurgulayarak buna riayet etmeyenlerin çocuklarının “veled-i zina” sayılacağını, temel dinî hususları bilmeyen kadınların nikâh akdinin düşeceğini ifade eder. Yedi yaşına gelen herkesin bunları öğrenmesi gerektiği bildirilir. Lütfi Paşa'ya göre; dinî vecibeleri öğretmekte sorumluluğu olan dört kimse vardır ve bunlar ihmalde bulunduğu takdirde ahirette azap görecektir. Bu kimseler; anne, baba, kardeş ve eştir.

2 “1. Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, No. 378, v. 64-73. 2. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, No. 6385, v. 1-6. 3. Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, no. 257, v. 106-110” (Atik, 2020, s. 1666).

İlmihal türündeki eserlerde, soru-cevap tekniğinin kullanılması Arapça ilmihâl ve fıkıh türündeki eserlerden mülhemdir. Bu tarz, “*Türkçe kaynaklarda “isticvab metodu”, “soru-cevap yöntemi”, “soru-cevap usulü” ve “ilmihâl usulü” adlarıyla anılmaktadır. Aktif bir öğretim yöntemi olan soru-cevap metodu, eğitim tarihinde çok sık kullanılmıştır. Gerek camilerde, gerekse “mahalle” ve “sıbyan mektepleri”nde çocuklara dini esaslar bu yöntemle öğretilmiştir*” (Turşak, 2020, s. 1240). Türk-İslam edebiyatında pek çok dinî-tasavvufî eserde soru-cevap tekniğinin kullanıldığı görülür. Özellikle mensur fütüvvet-nâmeler bu hususta dikkat çekici olup büyük ölçüde benzerlikler taşıdığı görülmektedir. Radavi'nin *Haza Kitabı Fütüvvetname*'sindeki (Meriç, 2013) gibi neredeyse tüm fütüvvet-nâmelerin sonunda soru-cevap faslı ile ilmihâl bilgileri verilir. Bu tarzda müstakil olarak inşa edilmiş ilmihâl türündeki eserlerin ilk numunelerini 16. asırda Lütü Paşa vermiş olup kendisinden sonra pek çok soru-cevaplı mensur ilmihâl yazılmıştır. Ancak Lütü Paşa'nın da kendisinden evvel yazılan fütüvvet-nâmelerden etkilendiği açıktır.

“İslam'ın cevherlerinin risalesi” manasındaki bu eserde; Müslümanlık, Allah'ı bilmek, imanın şartları, islamın şartları, millet, ümmet, mezhepler, imanın hükümleri, imanın gerekleri, sünnet ve farzlar, kimi İslam büyüklerinin ve peygamberlerin vasıfları, meslekleri, mertebeleri, namazla ilgili bilinmesi gerekenler, ‘aşere-i mübeşşere, Hz. Muhammed'in vasıfları, kısa hayatı, peygamberlerin kabirleri, Hz. Musa'nın kabri meselesi, kabirlerde dua meselesine dair izahlar yapılır. Allah'tan gayrısından istemenin insanları nasıl felakete sürükleyeceği anlatılır. Özellikle son bölümde, fikhî bir konu olan Kurban Bayramı dışında, bir vesileyle kesilen kurbanlarla ilgili hükümler verilir. Bu husus, çeşitli Hanefî fakihlerin eserlerinden alınan görüşlerle de desteklenir. Buna göre; padişah geldiği zaman yahut asker seferden geldiği zaman, hacılar hacdan geldiği zaman, bir bina yeni yapılırken yahut bir gemi yeni suya indirilirken kurban kesmek ve bu kurbanların etini yemek haramdır. Lütü Paşa, eserin sonunda halk arasında ibadet diye bilinen küfür ve şirk uygulamaları konusunda uyarıda bulunur ve Arapça “dinimiz rivayetler üzerine bina edilmiştir. Akla uygun gelenler üzerine değil” mealindeki kelamıkar olduğu düşünülen sözle risaleyi tamamlar.

Lütü Paşa'nın diğerleri gibi bu ilmihâli de Hanefî mezhebine mensuplar için yazılmış olup yine bu mezhebin meşhur fakihlerinin eserleri de yer yer kaynak olarak gösterilmiştir. *El-Mebsût* adlı meşhur Hanefî fıkıh kitabıyla tanınan Şemsü'l-e'imme Serahsî (ö.1090?) (Hamîdullah, 2009, s. 544-547); kim olduğunu tespit edemediğimiz Şeyhülislam Ârif Sinânî'nin *Mecmua-i Mesâ'il*'i; yine kim olduğunu anlayamadığımız Ebu'l-Hasen en-Nedvî; İmâm Fazlî olarak zikredilen Ebü'l-Fazl İbnü's-Şihne (ö.1485), İmâm Hafı-ı Kebîr (ö.832); Âlim b. Alâ'nın (ö.1384) *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*'si (Koca, 1995, s. 446-447); İbnü'l-Bezzâzî (ö.1424) (Özel, 1992, s. 113-114); Mu'tezilî-Hanefî âlimi Zâhidî'nin (ö.1260) hocası olan Fahreddin Bedî'in *Münyetü'l-fukahâ*'sı (Özen, 2013, s. 81-85), risâlede adı zikredilen referanslardır.

Lütü Paşa'nın bu ilmihâli de tıpkı diğer risalesi gibi teferruattan uzak ve muhtasardır. Kayhan Atik'in söz konusu eser için yaptığı tespitler, bu risale için de uygundur:

“İlmihalleri halk okuyacağına göre, iyi bir ilmihâlde bulunması gereken en önemli özelliklerden biri, ne çok basit ve kısa yazılması ne de çok uzun ve ayrıntılı olmasıdır. Çok uzun uzadıya yazılmış eserleri okumak, onlardan kendisine lazım olan meseleleri bulup çıkarmak zor bir iştir; bu konuda belki yeterince vakit bulunamayabilir. Çok kısa yazılmış eserler de ihtiyacı yeterince karşılamayabilir. Ayrıca bu eserler ağır ifadelerle yazılırsa okuyucunun işi tamamen zorlaşır. Dolayısı ile Lütü Paşa'nın bu ilmihâli gayet sade ve kısa bir şekilde yazılmış bir eserdir. Bu bakımdan müellifin bu eseri dönemi için tam ideal bir ilmihâldir diyebiliriz” (Atik, 2020, s. 1666).

İki risâlenin de kurgusu haricinde ilk birkaç sayfası büyük ölçüde benzerdir. Burada yer alan bazı soru ve cevaplar iman ve İslam'ın temel mevzularıdır:

Risâle-i Su'âl ve Cevâb	Hâzâ Risâle-i Cevâhir-i İslâm
Eger sana sorsalar ki kimin kulusun? El-cevâb vir ki Allah Te'âlâ'nun kuluyum	Şorsalar Müslimân mısın di Elhamdü'lillâh.
Eger sorsalar ki Müslüman mısın? Cevâb vir ki Elhamdülillah.	[Şorsalar] Elhamdü'lillâh ma'nâsı nedir. Di Allâhu Te'âlâ'ya şükr itmekdür.
Eger sorsalar ki ne zamandan berü müslümansın? Cevâb "Kâlû Belâ" zamânından.	Şorsalar kimüñ zürriyetindensin. Di Âdem 'aleyhi's-selâm zürriyetindenim.
Eger sorsalar ki "Kâlû Belâ" ne dimekdür? El-cevâb vir ki Allâhu Te'âlâ dükeli insanı Âdem Peygamber belinden çıkarub dahı anları mükellef kılup sordu ki, "Elestü birabbiküm" ya'nî ben sizün Rabbinüz değil miyem? Anlar dahı "Kâlû Belâ" didiler. Ya'nî Rabbimüzsün didiler. Dahı başların secdeye kodular.	Şorsalar kimüñ ümmetisin. Di Hâzret-i Muḥammed 'aleyhi's-şalât ve's-sellem ümmetiyim.
Eger sorsalar ki ne milletdensin? El-cevâb vir ki millet-i İbrâhîm Halîl 'aleyhi's-selâm.	Şorsalar kimüñ mezhebindensin. Di İmâm Ebü Hanîfe mezhebindenim.
Eger sorsalar ki kimün zürriyetisin? El-cevâb vir ki zürriyyet-i Âdem Sâfiyyu'llâh 'aleyhi's-selâm.	Şorsalar ne vaktten beri Müslimânsın. Di men yevmü'l-'ahdü ve'l-mişâqdan beri Müslimânım ya'nî Allâhu Te'âlâ ile 'ahd bağladığımızdan beri Müslimânım dimekdür.
Eger sorsalar ki kimün ümmetisin? Cevâb ümmet-i Muhammed Mustafâ 'aleyhi's-selâm.	
Eger sorsalar ki ne mezhebdensin? El-cevâb vir ki mezheb-i İmâm-ı A'zam Ebî Hanîfe-yi Kûfi rahmetu'llâhi Te'âlâ. (Atik, 2020, s. 1667)	

Anlaşılabacağı üzere eserde sorulan bazı soru-cevaplar müşterektir. Yine de iki eserde pek çok farklı konu ele alınmıştır. Bu iki metin de birbirini tamamlar niteliktedir. Lütfi Paşa belki de noksan bıraktığını düşündüğü hususları tekmil etmek için ikinci bir muhtasar ilmihâl yazma ihtiyacı hissetmiştir.

2. Metin

Hâzâ Risâle-i Cevâhir-i İslâm³

Bismi'llâhi'r-raḥmani'r-raḥîm

Elhamdüli'llâhi'llezî ḥalaḳnâ 'alâ fıtratü'l-İslâm 'alâ dîni nebıyyâ Muḥammedün 'aleyhi's-şalâtü ve's-sellem ve 'alâ cemî'ü'l-enbiyâ ve'l-mürselîn. Dîn-i İslâm içinde olan kendünün imânın ve İslâmın ve dînin ve mezhebin bile ve i'tikad⁴ ide. Şemsü'l-e'imme buyurur. Her kim er olsun 'avret olsun şıfat-ı imân ve şıfat-ı İslâm bilmese ve öğrenme taḳşîr itse ol kimsenün dîni dîn olmaz ve evlâdı veled-i zinâ olur. Bir küçük kıızı ere virseler sonra 'âkıla ve bâliğa olsa şıfat-ı imân [78b] ve şıfat-ı İslâm bilmese erinden pâyın talâḳ boş olur. Zîrâ imân⁵ dîniñ temelidür ve her kişiye vâcibdür ki ehline ve 'ıyâline ve hizmetkârlarına yedi yaşında imân u İslâm öğredeler.

Bir 'avretün eri taḳşîrât idüp imân u İslâm öğretme ol 'avrete câ'izdür ki ondan çıkup bir 'âlim ü şâlih kimseye varup imân u İslâm öğrene. **Ve dahı** bir 'avret şerâ'it-i imân ve şerâ'it-i İslâm bilmese yevm-i âḫirette dört kişiye 'azâb olur. Anasına ve atasına ve ḳardaşına ve erine n'içün öğretmediñüz diyü. [79a]

Şorsalar Müslimân mısın **di** Elhamdü'lillâh. **[Şorsalar]** Elhamdü'lillâh ma'nâsı nedir. **Di** Allâhu Te'âlâ'ya şükr itmekdür. **Şorsalar** Allâhu Te'âlâ'yı nice bilürsün. **Di** Allâhu Te'âlâ birdür cümle mevcûdatuñ Ḥâlîḳı ve Rezzâkı oldur. Mekândan münezzehdür ve bizim vücûdımızda olan eşyâlar Allâhu Te'âlâ'da olmaz. Ve Allâhu Te'âlâ elden

3 Metin neşrinde klasik transkripsiyon alfâbesi kullanılmış olup kırmızı mürekkepli ibareler siyah punto ile gösterilmiştir. Varak numaraları köşeli parantez içerisinde [] klasik neşirlerden farklı olarak sayfanın sonunda verilmiştir. Müstensih hatasından kaynaklı imla hatalarına müdahale edilmiş ve orijinal hâli de dipnotta belirtilmiştir. Eksik yazılan kelime ve ekler tamir edilmiş ve [] içerisine alınmıştır. Ek ve kelimelerin imlaında metne bağlı kalınmış ve dil özelliklerini yansıtabilme adına çift imlalara müdahil olunmamıştır. Arapça âyet, dua ve sözler transkribe edilerek italik yazılmıştır.

4 Metinde: i'tikâd

5 Sehven ilk ye harfi yazılmamıştır.

ve ayağdan berīdür. Cemī' a'zādan berīdür varlığının evveli ve āhiri yokdur. **Şorsalar** imān kaçdur. **Di** altıdır. *Āmentü bi'llāhi ve melā'iketihī ve kütübihī ve resūlihī ve yevmi'l-āhiri ve bi'l-kaderi hayrihi ve şerrihi mina'llāhu Te'ālā. Eşhedü en lā-ilāhe illa'llāh ve eşhedü enne Muhammeden 'abduhu ve resūlühü.* [79b]

Şorsalar İslām kaçdur. **Di** beşdür. *Lā İlāhe illa'llāh* demek beş vakt namāz kılmaz Ramāzān orucın tutmak zekāt virmek hacca varmak kâder ise. **Şorsalar** imān senünle midür ya sen imānla mısın. **Di** ben imānıyam ve imān benim şıfatımdır. **Şorsalar** kimün zürriyetindensin. **Di** Ādem 'aleyhi's-selām zürriyetindenim. **Şorsalar** kimün ümmetisin. **Di** Hāzret-i Muhammed 'aleyhi's-şalāt ve's-sellem ümmetiyim. **Şorsalar** kimün mezhebindensin. **Di** İmām Ebū Hānife mezhebindenim. **Şorsalar** mezheb kaçdur. **Di** İmām A'zam ve İmām Şāfi' ve İmām Aḥmed bin Hānbel [80a] İmām Mālik.

Şorsalar ne vaktten beri Müslimānsın. **Di** men yevmü'l-'ahdü ve'l-mişākdan beri Müslimānım ya'nī Allāhu Te'ālā ile 'ahd bağladığımızdan beri Müslimānım dimekdür. **Şorsalar** imānuñ hükmi kaçdur. **[Di]** ikidür. Biri taşdik bi'l-cenān ve bir[i] ikrār bi'l-lisān. **Şorsalar** imānuñ başı nedür. **Di** eşhedüen lā-ilāhe illa'llāh ve eşhedü enne Muhammeden 'abduhu ve resūluhu. **Şorsalar** imānuñ teni nedür. **Di** beş vakt namāz kılmakdur. **Şorsalar** imānuñ kalbi nedür. **[Di]** Qur'an-ı Kerīm'dür. **[Şorsalar]** Qur'an'ın kalbi nedür. **Di** Yāsīn-i Şerīf'dür. **Şorsalar** imānuñ kelāmı nedür. **Di** Allāhu Te'ālā'ya çok ḥamd u istiğfār ve şükr itmekdür. [80b]

Şorsalar imānuñ nūrı nedür. **Di** gerçek söylemekdür. **Şorsalar** imānuñ ıtlığı nedür. **Di** yalan söylemekdür ve er ile 'avret bī-namāz olmağdur. **Şorsalar** imānuñ aşı nedür. **[Di]** Allāhu Te'ālā'nuñ 'atāsıdır. **Şorsalar** imānuñ şerī'at[ı] nedür. **Di** ḥelāl ve ḥarāmı bilmekdür. **Şorsalar** imānuñ turağı nereddür. **[Di]** ihlāş ile nāfile oruc tutmağdur ve 'ilm-i ḥāl ta'līm itmekdür. **Şorsalar** imān farz mıdır sünnet midür. **Di** kāfirlere farz mü'minlere sünnetdür. **Şorsalar** mü'min öldükde imān rūhıla mı [81a] gider yoḥsa eyle mi kalur. **Di** rūh ile gider ammā imānuñ nūrı bedenden kesilmez dimişler.

Şorsalar kaḅı sünnet farz yerine tırur. **Di** adak üzerine mesh itmek. **Şorsalar** kaḅı cünübdür ki aña ḡusl itmek lāzım degül. **Di** bir kimse ḡusl eylese bedeninde şu dökmedeḅ bir yeri kalısa o ādem cünüpdür. Ol yeri yusun ḡusl lāzım degüldür. **Şorsalar** farz ve sünnet ve nāfile nice bilürsin. **Di** farz Allāhu Te'ālā'nuñ emridür. Sünnet ve müsteḥab Peyğamberimizün buyruğı ve işledüğüdür. **Şorsalar** Peyğamberimize erlerden [81b] evvel kim imān getürdi. **Di** Ebū Bekr raḅiya'llāhu 'anhu.

Ḥatunlardan evvel imān getüren Ḥadīce raḅiya'llāhu 'anha. **Şorsalar** 'avretlerün pīri kimdür. **Di** Fāṭıma raḅiya'llāhu 'anhadır. **Şorsalar** Peyğamberimize ezānı kim okudı. **Di** Bilāl-i Habeşī raḅiya'llāhu 'anhu. **Şorsalar** ḥā'celerün pīri kimdür. **Di** 'Osmān raḅiya'llāhu 'anhu. **Şorsalar** çiftçilerün pīri kimdür. **Di** Ādem 'aleyhi's-selāmdür. **Şorsalar** terzilerün pīri kimdür. **Di** Şīt 'aleyhi's-selāmdür. **Şorsalar** cizmecilerün pīri kimdür. **Di** Şeyḅ Başr[ı] ḥāzretleridür. **Şorsalar** oḅçuların pīri kimdür. **[Di]** İsmā'ıl [82a] 'aleyhi's-selāmdür ve Ebī Vaḅḅāş.

Şorsalar serrācların pīri kimdür. **Di** Veyse'l-Karānī ḥāzretleri[dür]. **Şorsalar** bāzırgānların pīri kimdür. **Di** Şu'ayb 'aleyhi's-selāmdür. **Şorsalar** çobānların pīri kimdür. **Di** Mūsā 'aleyhi's-selāmdür. **Şorsalar** berberlerün pīri kimdür. **Di** Selmān-ı Fārisi raḅiya'llāhu 'anhu[dür]. **Şorsalar** gemicilerün pīri kimdür. **Di** Nūḅ 'aleyhi's-selāmdür. **Şorsalar** ḥallācların pīri kimdür. **Di** Ḥallāc-ı Manşūr'dur. **Şorsalar** anasuz peyğamber var [mı]dur. **Di** Ādem 'aleyhi's-selām ile 'İsā 'aleyhi's-selām. **Şorsalar** şerī'at kimden kalıdı. **Di** Nūḅ [82b] 'aleyhi's-selāmdan.

Şorsalar şehādet kelimesi kimden kalıdı. **Di** Ya'kūb 'aleyhi's-selāmdan. **Şorsalar** her namāzuñ ezānı var cenāze namāzınun ezānı [neden] yokdur. **Di** anadan toḅduğı vaktide oḅunmuşdur ve her rükü'ı ve sücüdü var cenāze namāzınun yokdur. Kıyāmet gününde kāfirlere 'azāb iderler Allāhu Te'ālā'dan ḅayra secde itdiklerinden ötürü. **Şorsalar** gündüz namāzları [neden] aḅfā ile gece namāzları cehr ile kılınur. **Di** Cebrā'il 'aleyhi's-selām Allāhu Te'ālā tarafından gelüp iki gün beş vakt namāza imām olup [83a] kılıvirdi. Bir gün evvel vaktünde kıldı ve bir gün āhir vaktünde kıldı. Gündüz namāzlarını aḅfā ile kıldı ve gece namāzlarını cehr ile kıldı. **Di** Peyğamberimiz aḅşam ve yatsu ve şabāḅ ve cum'a ve bayrām namāzlarını cehr ile kıldı. Ögle⁶ ve ikindi namāzlarını aḅfā ile kıldı.

Şorsalar 'aşere-i mübeşşere kimlerdür. **Di** Ebū Bekr ve 'Ömer ve 'Osmān ve 'Alī ve Ṭalḅa ve Zübeyr ve 'Abdu'r-raḅman İbn 'Afv ve Sa'd bin Ebī Vaḅḅāş ve Sa'ıd bin Zeyd ve Ebū 'Ubeyde bin el-Cerrāḅ rıdvāna'llāhi Te'ālā 'aleyhim ecma'in. **Ve daḅı** 'aşere-i mübeşşereden şonra merātib-i [83b] aḅşabe 'Abdu'llāh bin Mes'ūd ve 'Abdu'llāh bin 'Abbās ve 'Abdu'llāh bin 'Ömer ve 'Abdu'llāh bin Zübeyr ḥāzretleridür. **Ve daḅı** 'Āişe raḅiya'llāhu 'anhādür. **Bu beş** 'aşere-i mübeşşereden şonra efdāl-i nās bunlardur. **Bu beşi** bir mertebededür. Ḥāzret-i 'Āişe'nün mertebesi

6 Metinde: öyle

Hzret-i Fâtıma'dan 'âlîdür. **Zîrâ** Hzret-i 'Â'îşe râdiya'llâhu 'anhâ 'âlîme idi ve hem Peyğamberimizün mağâm-ı şerîfleri cenne-i a'lâda mağâm-ı mağmüdedür. Yüz yigirmi dört biñ peygamberlerün mağâmından 'âlîdür. 'Âîşe-i Şiddîkatü râdiya'llâhu 'anha ise andadur. Hzret-i Fâtıma ise Hzret-i 'Alî [84a] râdiya'llâhu 'anhu mağâm-ı evliyâdur.

Resûlullâh şalla'llâhu Te'âlâ 'aleyhi ve sellemün on biñ mu'cizâtı vardır. Önünde nice görürse dağı ardında eyle görürdü. Orta boylı idi ammâ ne kadar uzun âdem yanına gelse andan uzun görünürdü. Mübârek cism-i şerîfinün gölgesi olmazdı ve taş üzerinde yürürse iz iderdi. Ve kum üzerinde yürürse olmazdı. Cemî 'ömri içinde günâh şadır olmadı. Ve üzerinde bir ak bulut bile gezerdi. Ve mübârek cismine sinek konmadı ve ihtilâm olmak [84b] vâkı' olmadı. Ve cümle 'ömr-i şerîfleri altmış üç yıl 'ömr sürdü. Rebî'ü'l-evvel ayınun on ikinci pâzâr irtesi gicesi dünyâya geldi. Ve yine Rebî'ü'l-evvelün on ikinci pâzâr irtesi günü kuşluk vaktinde dâr-ı bekâyâ rihlet eyledi. Yigirmi bir gün haste oldu kavlı-i şahîh budur.

Ve dağı namâzına yüz yigirmi biñ aşhâb hâzır oldu. Ba'zı rivâyetde otuz üç biñ hâzır oldu. Rûh-ı şerîfi teslim olduğu yerde defn oldu. **Ve dağı** cümle peygamberlerden iki peygamberün mübârek merkad-ı şerîfleri ma'lûmdur. **Biri** bizim peygamberimizün Medîne-i [85a] münevverededür. **Biri** İbrâhîm 'aleyhi's-selâmuñ Kudüs-i şerîfde bir mağara içinde yapılmışdur. **Biri** Peyğamber 'aleyhi's-selâm mi'râca giderken Cebrâ'il 'aleyhi's-selâm bir kızıl depenün dibini gösterüp Mûsâ 'aleyhi's-selâm bunda medfûndur didi. Eger enbiyâ 'aleyhi's-selâmuñ merkad-ı şerîflerin göstermek câ'iz olaydı ben Mûsâ 'aleyhi's-selâmuñ merkad-ı şerîflerin i'lâm iderdim buyurdu. Ve du'âlarında *Allâhümme lâ tec'al kabrî ve senâ ya'budu min ba'dî* dirdi. Gerçi Bağdâd semtinde bir eşer binâ eylemişler. Bir bâzîrgân ol mağalle konup ol gice düşünde [85b] Mûsâ 'aleyhi's-selâmı gördi'. Ben bunda medfûnum didi. Ol kişi de bir mezâr binâ eylemiş aşlı budur.

Ve dağı peygamberlerün ekseri merkad-ı şerîflerin setr itmekden murâd şerîfleri şirkden ictinâb iderler. Zîrâ şirk ekber-i kebâ'irdendür. Şirk oldu[r] ki Allâhu Te'âlâ'dan gayrı eşyâlardan birinden ya dünyevî ya uhrevî bir şey' taleb itmekdür. Ol taleb eylediği eşyâ peygamber mağberesi ya evliyâ mağberesi gibi ya ayazma ya bir ulu ağac gibi işde bunlardan ve bu ma'küle şeylerden bir fâ'ide olur i'tikâd etmek şirkdür.

Ve dağı tevhit olur ki Allâhu Te'âlâ'dan gayrıdan [86a] aslâ bir fâ'ide taleb itmeyüp ancak her murâdın Allâhu Te'âlâ'dan ricâ ide ve uma. Ve her derdini zararlardan halâş olması ve her dürlü dünyâ fâ'idelerini ancak Allâhu Te'âlâ'dan bile ve uma. Zîrâ Allâhu Te'âlâ'dan gayrınun nice dürlü belâları ve marazları vardır. 'İlâclar olunur ve hastelere dağı du'âlar olunur. Eger Allâhu Te'âlâ te'sîrin halk iderse 'ilâcuñ ve du'ânun fâ'idesi olur. Eger te'sîrin halk itmese olmaz. Zîrâ bu cümle mağlûkâtun Hâlık'ı ve Rezzâk'ı oldur olduran ve dürgeren haste [86b] iden ve sağ iden oldur ve ganî ve fakîr iden oldur.

Gayrı kimsenün 'alâkası yokdur. **Ve dağı** *Mecmu'a-i Mesâ'il*'de Şeyhü'l-islâm 'Ârif Sinânî beyân itmişdür. Her kim sultân geldiği vaktin ya leşker seferden geldiği vaktin ve ya hâcılar hacc-ı şerîfden geldiği vaktin ya şerîf eriştiği vaktin ya binâ temeli ibtidâ bir taş konulduğu vaktin ve bir yeni gemi ibtidâ şuya indürürken gemi yerden kayduğı vaktin kurbânı boğazlasalar ol kurbânların ekli harâm olur. **Ve dağı** İmâm Fazlî hazretleri buyurur ki bu zîkr olunan kurbânların cümlesi anundur. Her kim Allâhu Te'âlâ'dan gayrıya kurbân [87a] eylese ol kurbânun ekli harâm olur.

Ve dağı İmâm Hafş-ı Kebîr ve Ebu'l-Hasen en-Nedvî buyururlar bunun gibi kurbânlar şer'idür dirlerse küfürdür dimişler. **Ve dağı** kazdan ve tavukdan ve horozdan ve ördekden kurbân etmek revâfız fi'ildir. **Ve dağı** mağbere üzre kurbân etmek revâfız fi'ildir. **Tâtârhanîyye** bu kurbânların harâm olması cümle yazılmışdur. Ve dağı **Bezzâzî**'de buyurur. Bu kurbânları helâl i'tikâd iderse küfürdür. Münyetü'l-Fukahâ buyurur ki bu bir necis 'amîkdedür ki 'ulemânun ekseri [87b] bundan gâfildür. 'Avâm-ı nâs kanda kaldı.

Ve dağı 'ulemâdan ba'zıları bu kurbânların gayr-ı meşrû'a idüğün münkir olup lâ-be'sdür dirlerse hem dâll ve hem muğill olur. Âhîretlerin harâb iderler. Bunun gibi 'ulemânun bu kavline i'timâd itmeyeler. *Dînünâ mebnîyyün 'ale'l-menkül lâ 'alâ münâsebeti'l-'ukûldür*⁸. **Ve dağı** şimdi bu halkun erlerinde bunların emsâli küfürler ve şirkler 'ibâdet şüretinde bid'atler çokdur. Tafşil üzere beyânı bu aralığda mümkün degüldür. Temmet Risâle-i Lütfî Pâşâ Vezîr-i Sultân Süleymân 'aleyhi'r-rağmetihi ve'l-gufrân. [88a]

7 Metinde: göresi

8 Dinimiz rivayetler üzerine bina edilmiştir. Akla uygun gelenler üzerine değil.

3. Risāle-i Cevāhir-i İslām'ın Kütüphanelerde Kayıtlı Anonim Hâldeki Nüshaları

Türk-İslam edebiyatında mensur, manzum bazı metinlerin müellifleri çeşitli nedenlerden ötürü bilinmemektedir. Şüphesiz anonimleşen eserlerin de ilk söyleyicisi vardı. Bilhassa edebî gâye gütmeyen temel dinî konularda bilgi veren eserlerde bu durum daha fazla görülür. İbret verici, nasihat ve uyarı mesajı taşıyan Hz. Ali cenk-nâmeleri gibi bazı halk hikâyelerinde de durum aynıdır. İşte böyle anonimleşmiş ve yazma eser kütüphanelerinde yüzlerce nüshası bulunan eserlerden biri de *Cevāhir-i İslām* yahut *Cevāhiri'l- İslām* adıyla bilinen mensur ve muhtasar ilmihâl risalesidir. Tespitlerimize göre bu adla kayıtlı, müellifi meçhul eserlerin tamamı Lütfi Paşa'nın *Risāle-i Cevāhir-i İslām* adlı eserinin anonimleşmiş nüshaları olabilir. Nüshaların tamamında -birkaç nüansa- aynı başlığa sahip olmaları, herhangi bir müellif kaydının olmaması, isticvab usulünün bazı farklılıklarla aynı olması, soru ve cevapların aynı sırayla verilmesi, aynı hacimde olmaları, ilk bölümlerinin neredeyse aynı olmaları bu tezimizi desteklemektedir. Yine istinsah tarihleri belli olan nüshalardan en eski tarihli olanı, Lütfi Paşa'nın eserinin telif tarihi olan 16. asırdan bir asır sonradır. Nüshaların tamamı 17.-19. asra aittir.

Ancak burada karşımıza çıkan problem, *Cevāhir-i İslām*'ın bazı fütüvvet-nâmelerle büyük ölçüde benzerlikler taşımasıdır. Fütüvvet-nâmelerin, bu eserlerin kaynağı olma ihtimali de güçlüdür. Özellikle müellifi bilinmeyen ilmihâl türündeki fütüvvet-nâmelerle üslup ve muhteva olarak ciddi benzerlikler vardır. Örneğin "*Hâzâ Kitâbü'l- 'ilm-i hâl ve Hâzâ Kitâbü'l-Fütüvvet-nâme*" (Toprak, 2022) adlı eser, incelediğimiz metinlerden sadece hacim olarak fazla olup çoğu soru ve cevap müşterektir.

El yazma eser kütüphanelerinde yüzden fazla bu adla kayıtlı eser vardır. Bunlardan 93'ü Lütfi Paşa'nın risalesinin yahut kaynağını tespit edemediğimiz bir fütüvvet-nâmenin anonimleşmiş nüshası görünümündedir. 93 nüshanın, 31'i Süleymaniye Kütüphanesi'nde, 28'i Milli Kütüphane'de, 13'ü Konya Yazma Eserler Kütüphanesi'nde, 4'ü Millet Kütüphanesi'nde, 3'ü Bursa İnebey Kütüphanesi'nde, 2'si Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi'nde, 2'si Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi'nde, 9'u da çeşitli illerdeki yazma eser kütüphanelerinde biri de şahsî kitaplığımızda bulunmaktadır. Edirne Selimiye Ktp. Selimiye Yazmalar, No: 7172'de kayıtlı mecmuada da iki farklı yerde bu eser kaydedilmiştir.

93 nüshanın hiçbirinde müellife dair bir bilgi yoktur. Ancak bir nüshanın ser-levhasında kafa karıştırıcı bir başlığa rastlanılmıştır. Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar, No: 06491-007, v.178a-182b'de yer alan nüshada "*Hâzâ Cevāhirü'l- İslām Hazret-i Mevlânâ*" başlığı vardır. Hazret-i Mevlânâ ibaresinden neyin ve kimin kastedildiği anlaşılammış olup Mevlânâ'nın bu minvalde bir eserinin olmadığı da malumdur.

Nüshaların kahir ekseriyeti bir mecmua içerisinde kayıtlı olup müstakil yazma hâlinde çok az nüsha vardır. Özellikle Millet Kütüphanesi'ndeki nüshalar küçük müstakil risale hâlinindedir. Bu mecmualar, mensur dinî- tasavvufî türlerin bir arada olduğu mecmualardır. Umumiyetle elli dört farz, namaz, dua, hadis gibi birtakım dinî eserler kayıtlıdır.

Nüshaların hemen hepsinde soru-cevap kelimeleri kırmızı mürekkeplidir. Çok az sayıdaki nüshada soru-cevap kelimeleri vurgulanmamıştır. Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar, No: 01267-006, v. 82b-91b'deki nüsha, Milli Ktp. 06 Mil Yz A 744/6, v. 84b-90b'deki nüsha ve yine Milli Ktp. 06 Mil Yz A 315/8, v. 50b-53a'da yer alan nüshalarda soru-cevap kelimeleri, sonradan kırmızı mürekkeple yazılmak üzere ilgili kısımlar boş bırakılmıştır.

Satır sayısı ve mecmuanın ebatına göre varak sayıları değişmektedir. Bazıları cep kitabı ebatında olup daha hacimli görünmektedir. Tespit edilen en hacimli nüsha Edirne Selimiye Ktp. Selimiye Yazmalar, No: 7172, v.1b-41b'de yer alan metindir. Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi, No: 01498, v.1b-29a'da yer alan *Hâzâ Kitâb-ı Cevāhir-i İslām Fî-Beyân-ı 'İlm-i Hâl* ile Balıkesir İl Halk Ktp. No: 499/02, v.32b-61b'de yer alan nüshalar diğer metinlere nazaran çok daha farklıdır. Bazı nüshalarda baş veya son yapraklar bulunmadığından hacmi belirlenememiştir. Bursa İnebey Kütüphanesi, Ulucamii No: 3513/5, v.107b-113b'de bulunan nüshanın baş ve son yaprakları eksiktir. Süleymaniye Ktp. İbrahim Efendi No: 00588-007, v.70b-74a'daki nüshanın sonu eksiktir. Milli Ktp. 06 Hk 4108, v.1b-26b'deki hacimli nüshanın sonu eksik gibidir. Süleymaniye Ktp. Serez, No: 03915-006, v.135b-138b'teki nüsha örneğinde de görüleceği üzere kimi nüshalarda mürekkep akması ve yırtık yaprak müşahede edilir. Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, No: BY0007070/10, v.81b-88b'deki nüshanın da son yaprağında mürekkep akması sorunu vardır.

93 nüshadan üç tanesinin başlığı yoktur. Bursa İnebey Ktp. H. Çelebi, No: 1189/5, v.104b-116b ve Milli Ktp. 06 Mil Yz A 8261/3, v.159b-169a'da kayıtlı nüshaların başlığı eklenmemiştir. Bursa İnebey Ktp. Ulucamii No: 3513/5, v.107b-113b'deki nüshanın da baş tarafı kopuk olduğundan başlık tespit edilememiştir. Nüshaların 29'u *Hâzâ*

Kitāb-ı Cevāhiri'l-İslām; 19'u *Hāzā Kitāb-ı Cevāhir-i İslām*; 6'sı *Hāzā Kitābü Cevāhiri'l-İslām*; 6'sı *Hāzā Risāle-i Cevāhir-i İslām*; 5'i *Risāle-i Cevāhiri'l-İslām*; 4'ü *Hāzā Cevāhirü'l-İslām*; 3'ü *Cevāhirü'l-İslām*; 2'si *Hāzā Kitāb-ı Cevāhir-i İslām Budur*; 2'si *Hāzā Kitāb-ı Cevāhiri'l-İslām u Dīn*; 2'si *Kitāb-ı Cevāhir-i İslām* şeklindedir. Yine *Hāzā Risāle-i Cevāhiri'l-İslām ve bihi Nesta'inü*, *Hāzā Kitāb-ı Cevāhir-i İslām Fī-Beyān-ı 'İlm-i Hāl*, *Hāzā Kitāb-ı Risāle-i Cevāhiri'l-İslām*, *Hāzā Risāletü Cevāhiri'l-İslām*, *Hāzā Şerh-i Kitāb-ı Cevāhiri'l-İslām*, *Hāzā Risāle-i Cevāhiri'l-İslām Budur*, *Hāzā Cevāhirü'l-İslām Hazret-i Mevlānā*, *Hāzā Cevāhirü'l-İslām*, *Cevher-i İslām*, *Hāzā Cevāhir-i İslām*, *Hāzā Cevāhir-i İslām Budur*, *Hāzā İ'tikādnāme-i Mecīd ve Cevāhiri'l-İslām* başlıkları da müşahede edilmektedir.

93 nüshadan sadece 20 nüshanın müstensihisi bellidir. 'Abdu'llāh b. Mü'min, 'Abdu'l-mü'min 'Ömer b. 'Ömer Hâfız 'Ömer Efendi, 'Abdu'r-rızâ bin Kâzım, 'Alî b. Hâcî Sâlih, 'Alî b. Hasen, Ahmed, Ahmed b. İbrâhîm, Ahmed el-Bolevî, Ankaralı Muhammed b. Yûsuf, Bekir İbn Hâcî Yûsuf, İbn İsmâ'il Usta, İsmâ'il b. İbrâhîm, Mollâ Muhammed, Mollâ Sa'îd, Mollâ Turmuş Efendi, Muhammed Hoca ibn Hâcî Ahmed Efendi, Muhammedü'l-Kâmil, Mustafâ b. Ahmed, Mustafâ b. Velî ve Süleymân tespit edilen müstensih adları olup bu zatların kim oldukları tespit edilememiştir.

93 nüshanın 53'ünde istinsah tarihi belli olup bunlardan 10'u 17. yüzyılda, 28'i 18. yüzyılda, 15'i de 19. yüzyılda istinsah edilmiştir. İstinsahı belli en eski tarihli nüsha, Milli Ktp. Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Ktp. No: 03 Gedik 17486/2, v.46b-51a'da yer alan nüsha olup H. 1078/ M. 1667-1668 yılında istinsah edilmiştir. Burada "eger sorsalar... eyit" isticvab usulü kullanılmıştır. Lütü Paşa'nın yaşadığı 16. asırda istinsah edilmiş herhangi bir nüshaya rastlanılmamıştır. İstinsah tarihi belli olan diğer en eski tarihli iki nüsha şunlardır. Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar, No: 05869-002, v.20b-27a'da yer alan nüsha H. Muharrem 1081/ M. Mayıs 1670 tarihlidir. Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, No: BY00003412/4, v.113b-124a'da yer alan nüsha da H. 1081/ M. 1670-1671 tarihlidir. İstinsah tarihi bilinen günümüze en yakın iki nüsha ise H. 1275/ M. 1858-1859 tarihli Milli Ktp. 06 Mil Yz A 8017/1, v.1b-9b'da yer alan nüsha ile H. 14 Şa'bân 1275/ M. 19 Mart 1859'da istinsah edilen Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar, No: 07144-006, v.201b-205b'de yer alan nüshadır.

93 nüshanın tertibine baktığımızda metinlerin iki temel kola ayrıldığı görülür. Bunlar "eger sorsalar" ve "eger su'âl itseler" soru kalıbının olduğu nüshalardır. Yine "eger dise", "diseler", soru kalıplı nüshalar da vardır. Nüshaların 37'sinde "eger şorsalar... eyit" kalıbı vardır. Bunlardan biri "eyid" şeklinde dördü "şorsalar" şeklinde imla edilmiştir. Nüshaların 8'i "eger şorsalar... eyit kim"; 6'sı "eger şorsalar... eyit ki"; 4'ü "eger şorsalar... eyit ki/kim"; 2'si "eger şorsalar... cevâb vir ki"; 1'i "eger şorsalar... cevâb; 1'i "eger şorsalar... cevâb eyle ki"; 1'i "eger şorsalar... cevâb eyit" soru-cevap kalıplıdır. 4'ü "eger su'âl itseler... eyit"; 10'u "eger su'âl itseler... eyit ki"; 3'ü "eger su'âl itseler... eyit ki/kim"; 1'i "eger su'âl itseler... eyit ki/cevâb vir ki"; 1'i "eger su'âl itseler... sen eyit ki/kim"; 1'i "su'âl itseler... eyit"; 1'i "su'âl itseler... eyit ki"; 1'i "su'âl itseler... eyit ki/kim, eyitseler... eyit kim"; 3'ü "eger diseler... eyit"; 1'i "eger dise... eyit"; 1'i "diseler... diyesin"; 1'i "mes'ele eger şorsalar... eyit" kalıplıdır. Bazı nüshalarda birden fazla soru-cevap kalıbı kullanılmıştır. Bu nüshalardan 1'i "şorsalar, su'âl itseler... eyit"; 1'i "eger su'âl itseler... eyit kim/ su'âl itseler... eyit ki"; 1'i "eger şorsalar... eyit/ eger diseler... eyit" kalıbıyla tertip edilmiştir. Bir nüshada da "eger şorsalar ile eger su'âl itseler" kalıbı birlikte kullanılmış olup cevap kelimesi yoktur.

No	Kütüphane Kaydı	Varak No:	Başlığı	Müellif	Müstensih	İstinsah Tarihi	Soru-Cevap Kalıbı
1	Manisa İl Halk Ktp. No: 9751/5	44b-49a	Hāzā Kitāb-ı Cevāhir-i İslām	-	-	-	"Eger şorsalar... eyit kim" kalıbı vardır.
2	Erzurum Ktp. Erzurum Yazmalar. No: 785/3	225a-236b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhir-i İslām	-	-	-	Baş tarafta soru-cevap yoktur. Sonrasında "eger su'âl itseler" sorusu vardır. Bazen "eyit ki" cevap kalıbı vardır.

3	Hacı Selim Ağa Ktp. Nurbanu Sultan. No: 00101- 002	133b-150a	Hāzā Risāle-i Cevāhiri'l- İslām Budur	-	-	-	“Eger şorsalar... cevāb eyle ki” kalıbı vardır.
4	Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Ef. No: 01407-004	90b-96b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhiri'l- İslām	-	-	H.1191'den önce/ M. 1777- 1778'den önce	“Eger şorsalar... eyit” kalıbı vardır.
5	Bursa İnebey Ktp. Ulucami, No:1140/5	75a-78b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhiri'l- İslām	-	-	-	“Eger su'āl itseler... eyit ki” kalıbı vardır.
6	Bursa İnebey Ktp. Ulucamii No: 3513/5	107b-113b	Noksan sayfalar- dan dolayı başlık yok- tur.	-	-	-	Mecmua baştan ve sondan eksiktir. “Eger şorsalar... eyit” kalıbı vardır.
7	Milli Ktp. Nevşehir Ürgüp Tahsin Ağa İlçe Halk Ktp. No: 50 Ür 75/7	177a-182b	Risāle-i Cevāhiri'l- İslām	-	-	-	“Eger şorsalar... eyit” kalıbı vardır.
8	Süleymaniye Ktp. Laleli, No: 02463- 004	111b-122a	Risāle-i Cevāhiri'l- İslām	-	-	H. 1091/ M. 1680- 1681	“Eger su'āl itseler... eyit ki” kalıbı vardır.
9	Süleymaniye Ktp. Ayasofya, No: 04791-007	41a-44b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhiri'l- İslām	-	-	-	“Eger şorsalar ... eyit” kalıbı vardır.
10	Süleymaniye Ktp. Tercüman, No: 00143-001	1b-4a	Hāzā Kitāb-ı Cevāhiri'l- İslām	-	-	-	“Eger şorsalar... eyit kim” kalıbı vardır.
11	Süleymaniye Ktp. Uşşaki Tekkesi, No: 00239	1b-11a	Hāzā Cevāhi- rū'l- İslām	-	-	H. 1094/ M. 1682- 1683	“Su'āl itseler... eyit ki” kalıbı vardır.
12	Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar, No: 05100	1b-10b	Hāzā Cevāhir-i İslām	-	-	H. 1157/ M. 1744- 1745	“Eger şorsalar... eyit” kalıbı vardır.
13	Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar, No: 02484-008	106b-110b	Hāzā Şerh-i Kitāb-ı Cevāhiri'l- İslām	-	-	H. 1083/ M. 1672- 1673	“Eger şorsalar... eyit” kalıbı vardır.
14	Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar, No: 03137	1b-16b	Hāzā Risāletü Cevāhiri'l- İslām	-	Ahmed	H. 1167/ M.1753- 1754	“Eger su'āl itseler... eyit kim”, “su'āl itseler... eyit ki” kalıbı vardır. Diğerlerinden daha farklıdır.

15	Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar, No: 03950-009	143b-152a	Hāzā Kitāb-ı Cevāhir-i İslām	-	-	H. 1183/ M. 1769-1770	“Eger şorsalar... eyit ki” kalıbı vardır
16	Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar, No: 01267-006	82b-91b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhiri’l-İslām	-	İbn İsmā’il Uşta	H. 13 Rebū’l-evvel 1255/ M. 27 Mayıs 1839	“Eger dise... eyit” kalıbı vardır. 84b’dan sonra kırmızı yazılması gereken “eyit dese” sorusu sonradan yazılmak üzere boş bırakılmıştır.
17	Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar, No: 06491-007	178a-182b	Hāzā	-	-	H. 1210’dan sonra/ M. 1795-1796’dan sonra	“Eger şorsalar... eyit” kalıbı vardır.
18	Süleymaniye Ktp. Serez, No: 03915-006	135b-138b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhir-i İslām	-	-	-	“Eger şorsalar... eyit kim” kalıbı vardır. Mürekkep akmasından dolayı okunamamaktadır.
19	Süleymaniye Ktp. Serez, No: 03923-001	1b-8b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhiri’l-İslām	-	-	-	“Eger şorsalar... eyit” kalıbı vardır.
20	Edirne Selimiye Ktp. Selimiye Yazmalar, No: 7172	1b-41b	Hāzā Cevāhiri’l-İslām	-	-	H. 1224/ M.1809-1810	1b-15b arasında “eger şorsalar... eyit” 15b-41b’de “eger diseler... eyit” kalıbı vardır. En hacimli nüsha.
21	Süleymaniye Ktp. İbrahim Efendi No: 00588-007	70b-74a	Hāzā Kitāb-ı Cevāhiri’l-İslām	-	‘Abdu’llāh b. Mü’min (?)	H. 1133’dan evvel/ M. 1720-1721’dan evvel	“Eger şorsalar ... eyit” kalıbı vardır. Sonu eksiktir.
22	Süleymaniye Ktp. Nafiz Paşa No: 00774	1b-9a	Cevāhir-rü’l-İslām	-	-	-	“Eger şorsalar ... eyit” kalıbı vardır.
23	Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar, No: 03805-003	277b-285a	Hāzā Kitābü Cevāhiri’l-İslām	-	-	H.1223/ M. 1808-1809	“Eger şorsalar ... eyit” kalıbı vardır.
24	Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar, No: 05869-002	20b-27a	Hāzā Kitābü Cevāhiri’l-İslām	-	-	H.Mu-harrem 1081/ M. Mayıs 1670	“Mes’ele eger şorsalar... eyit” kalıbı vardır.

25	Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar, No :05334-002	14a-20b	Hāzā Cevāhir-i İslām Budur	-	-	-	“Eger şorsalar... eyit” kalıbı vardır. Sonu daha muhtasar.
26	Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar, No: 07428	1b-6b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhiri’l- İslām	-	-	-	“Eger diseler... eyit” kalıbı vardır.
27	Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar, No: 07144-006	201b-205b	Hāzā Cevāhi- rū’l- İslām	-	Mollā Türmuş Efendi	H. 14 Şa’bān 1275/ M. 19 Mart 1859	“Eger şorsalar... eyit kim” kalıbı vardır.
28	Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi, No: 01498	1b-29a	Hāzā Kitāb-ı Cevāhir-i İslām Fī- Beyān-ı ‘İlm-i Hāl	-	Süleymān (?)	H. 1257/ M. 1841- 1842	İlk varakta “Diseler... diyesin” kalıbı vardır. Diğer nüshalardan çok farklıdır.
29	Balıkesir Ktp. Balıkesir İl Halk Ktp. No: 499/02	32b-61b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhiri’l- İslām	-	-	H. 1171/ M. 1757- 1758	“Eger diseler... eyit” kalıbı vardır. Farklı uzun bir metindir.
30	Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp. No: 3186/7	99a-103b	Hāzā Kitāb-ı Risāle-i Cevāhiri’l- İslām	-	-	H. 26 Zilkade 1104/ M. 29 Temmuz 1693	“Eger su’āl itseler... eyit ki” kalıbı vardır
31	Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp. No: 4773/2	5b-10a	Hāzā Kitāb-ı Cevāhiri’l- İslām	-	-	-	“Eger şorsalar... eyit” kalıbı vardır.
32	Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler No:BY00001843/2	180b-185b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhir-i İslām	-	-	H. 1171/ M. 1757- 1758	“Eger su’āl itseler... eyit ki” kalıbı vardır.
33	Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, No:BY00001736/3	45b-51b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhiri’l- İslām	-	-	H. 1204’ten sonra (?)/ M. 1789- 1790’dan sonra	“Eger su’āl itseler... eyit” kalıbı vardır.
34	Millet Ktp, A.E. Şeriyeye, No: 342	1b-8a	Hāzā Kitāb-ı Cevāhir-i İslām	-	-	H. Şevvāl 1221/ M. Aralık 1806- Ocak 1807	“Eger şorsalar... eyit kim” kalıbı vardır.

35	Millet Ktp. A.E. Şeriyeye, No: 248	1b-6b	Cevāhī-rü'l- İslām	-	-	H. Safer 1088/M. Nisan-Mayıs 1677	“Su’āl itseler... eyit” kalıbı vardır.
36	Kastamonu Yazma Eser Ktp. KHK No: 804/12	209a-217a	Hāzā Kitāb-ı Cevāhīri’l-İslām	-	-	H. 1190/M. 1776-1777	“Eger şorsalar... eyit” kalıbı vardır.
37	Konya Yusuf Ağa Ktp. No: :YY00007098/2	136b-139b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhīri-İslām	-	-	H. 1138/M. 1725-1726	Doğrudan “eger şorsalar... eyit” kalıbıyla başlanmış.
38	Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi, No: 00566-004	21b-23a	Hāzā Risāle-i Cevāhīri-İslām	-	-	H.1144/M. 1731-1732	“Eger su’āl itseler... eyit ki” kalıplıdır.
39	Milli Ktp. 06 Mil Yz A 4546/4	17b-23a	Hāzā Kitāb-ı Cevāhīri’l-İslām	-	-	-	“Eger şorsalar... eyit” kalıplıdır. Baş tarafı farklıdır.
40	Milli Ktp. 06 Mil Yz A 3027/1	1a-4a	Hāzā Kitāb-ı Cevāhīri’l-İslām	-	-	H. 1123/M. 1711-1712	“Eger şorsalar... eyit ki” kalıplıdır.
41	Milli Ktp. Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Ktp. No: 03 Gedik 17486/2	46b-51a	Hāzā Kitāb-ı Cevāhīri’l-İslām	-	Muştafā b. Velī	H. 1078/M. 1667-1668	“Eger şorsalar... eyit” kalıplıdır.
42	Milli Ktp. 06 Mil Yz A 977/7	46b-53a	Hāzā Kitāb-ı Cevāhīri’l-İslām	-	Muḥammedü’l-Kāmil	H. 4 Safer 1252/ M. 21 Mayıs 1836	“Eger şorsalar... eyit” kalıplıdır.
43	Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar, No: 07926-015	61b-77a	Hāzā Kitāb-ı Cevāhīri’l-İslām	-	Aḥmed el-Bolevī	H. Cemāzeyi’l-evvel 1173/M. Aralık 1759-Ocak 1760	“Eger su’āl itseler... eyit ki/cevāb vīr ki” kalıplıdır.
44	Milli Ktp. 06 Mil Yz A 8017/1	1b-9b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhīri-İslām	-	Mollā Sa’id	H. 1275/M. 1858-1859	“Eger şorsalar... eyit” kalıplıdır.
45	Milli Ktp. 06 Mil Yz A 8053	25b-36b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhīri’l-İslām	-	-	H. 1117 (?)/ M. 1705-1706	“Eger şorsalar... eyit” kalıplıdır.

46	Rodos Fethi Paşa Vakfı Hafız Ahmed Ağa Ktp. No: 2185	125b-133a	Cevher-i İslām	-	-	H. Zilçade 1243/ Mayıs-Haziran 1828	“Eger diseler... eyit” kalıplıdır.
47	Süleymaniye Ktp. Arslan Kaynaradağ, No: 00077-003	78b-84a	Hāzā Kitābü Cevāhiri’l-İslām	-	-	H. 1162/ M. 1748-1749	“Eger şorsalar... eyit kim” kalıplıdır.
48	Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, No: BY0004567/10	196b-200a	Risāle-i Cevāhiri’l-İslām	-	-	-	“Eger su’āl itseler... eyit ki” kalıplıdır.
49	Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, No: BY00002839/3	37b-39a	Hāzā Kitāb-ı Cevāhir-i İslām	-	-	H. 1129/ M. 1716-1717	“Eger şorsalar... cevāb vir ki” kalıbı vardır.
50	Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, No: BY00003412/4	113b-124a	Risāle-i Cevāhiri’l-İslām	-	-	H. 1081/ M. 1670-1671	“Eger su’āl itseler... eyit ki” kalıplıdır.
51	Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, No: BY00001971/2	129b-154b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhiri’l-İslām	-	-	H. 1177/ M. 1763-1764	“Eger şorsalar... eyit” kalıplıdır.
52	Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, No: BY00001519/6	168b-185a	Hāzā Kitābü Cevāhiri’l-İslām	-	-	-	“Eger şorsalar... eyit ki” kalıplıdır.
53	Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, No: BY00001600/4	58b-67a	Hāzā Risāle-i Cevāhiri’l-İslām	-	-	-	“Eger su’āl itseler... eyit ki” kalıplıdır.
54	Süleymaniye Ktp. Mehmet Taviloğlu, No: 00224-002	13b-19a	Hāzā Kitāb-ı Cevāhiri’l-İslām	-	-	H. 1241/ M. 1825-1826	“Eger şorsalar... eyit” kalıplıdır.
55	Diyarbakır İl Halk Ktp. No: 962/4	39a-42a	Hāzā Kitāb-ı Cevāhir-i İslām	-	Bekir İbn Hācı Yūsuf	H. 1119/ M. 1707-1708	“Eger şorsalar... eyit” kalıplıdır.

56	Diyarbakır İl Halk Ktp. No: 903/3	50a-52b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhiri'l-İslām	-	'Abdu'r-rizā bin Kāzım	H. Şevvāl 1156/ M. Kasım-Aralık 1743	"Eger şorsalar... eyit kim" kalıplıdır. Mürekkep akmasından ötürü sayfalar okunamamaktadır.
57	Bursa İnebey Ktp. H.Çelebi, No: 1189/5	104b-116b	Başlık yoktur.	-	-	-	"Eger şorsalar... eyit kim" kalıplıdır.
58	Milli Ktp. 06 Mil Yz A 315/8	50b-53a	Cevāhirü'l-İslām	-	'Abdu'l-mü'min 'Ömer bin 'Ömer Hâfız 'Ömer Efendi	H. 1237/ M. 1821-1822	"Eger şorsalar" ve "eger su'âl itseler" kalıbı birlikte kullanılmış olup cevap kelimesi yoktur. Çoğu yer soru kalıbı için boş bırakılmıştır.
59	Milli Ktp. 06 Mil Yz A 4888/8	83b-88b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhiri'l-İslām	-	Ankaralı Muḥammed b. Yūsuf	H. 1201/ M. 1786-1787	"Eger şorsalar... cevāb vir ki" kalıbı vardır.
60	Milli Ktp. 06 Mil Yz A 2743	1b-12b	Hāzā Kitābü Cevāhiri'l-İslām	-	-	-	"Eger şorsalar... cevāb" kalıbı vardır.
61	Milli Ktp. 06 Mil Yz A 3162/7	137b-143a	Hāzā Kitābü Cevāhiri'l-İslām	-	-	-	"Eger şorsalar... eyit ki" kalıbı vardır.
62	Milli Ktp. 06 Mil Yz A 7107/4	106b-114b	Hāzā Risāle-i Cevāhiri'l-İslām	-	-	H. 1161/ M. 1748	"Eger şorsalar... eyit" kalıbı vardır.
63	Milli Ktp. 06 Mil Yz A 744/4	72a-80a	Hāzā Kitāb-ı Cevāhiri'l-İslām	-	-	-	"Eger su'âl itseler... sen eyit ki/kim" kalıbı vardır.
64	Milli Ktp. 06 Mil Yz A 744/6	84b-90b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhiri'l-İslām ü Dīn	-	-	-	"Eger su'âl itseler... eyit ki/kim" kalıplıdır. Bazı yerlerde soru kalıpları kırmızı yazılmak üzere boş bırakılmıştır.
65	Milli Ktp. 06 Mil Yz A 1020/5	77b-80a	Hāzā Risāle-i Cevāhiri'l-İslām	-	İsma'il b. İbrāhīm	H. 1 Receb 1116/ M. 30 Ekim 1704	"Eger su'âl itseler... eyit ki/kim" kalıplıdır.
66	Milli Ktp. 06 Mil Yz A 8029/2	126b-130b-	Hāzā Risāle-i Cevāhir-i İslām	-	-	H. 1158/ M. 1745-1746	"Eger şorsalar... eyit" kalıbı vardır.

67	Milli Ktp. 06 Hk 4646/2	16b-24a	Hāzā Kitāb-ı Cevāhiri'l- İslām	-	Muṣtafā b. Aḥmed	H. 7 Ramazan 1116/ M. 3 Ocak 1705	“Eger ŧorsalar... eyit ki” kalıbı vardır.
68	Milli Ktp. 06 Hk 4854/2	49a-55b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhir-i İslām Budur	-	-	-	“Eger ŧorsalar... eyit” kalıbı vardır. Aynı eserin sonu farklı bir nüshası 72b-84a'da tekrar yazılmıştır.
69	Milli Ktp. 06 Hk 3839/2	110b-117b	Hāzā Cevāhi- rū'l-İslām	-	-	-	“Eger ŧorsalar... eyit” kalıbı vardır.
70	Milli Ktp. 06 Hk 4032/2	33b-40b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhir-i İslām	-	-	-	“Eger ŧorsalar... eyit” kalıbı vardır.
71	Milli Ktp. 06 Hk 4108	1b-26b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhiri'l- İslām	-	-	-	“Eger ŧorsalar... eyit ki/kim” kalıbı vardır. Hacimli olup sonu eksik gibidir.
72	Milli Ktp. 60 Zile 552/2	84b-89b	Risāle-i Cevāhiri'l- İslām	-	-	-	“Eger su'āl itseler... eyit ki” kalıplı olup ilk sayfada kırmızı yazılması gereken sorular boş bırakılmıştır.
73	Milli Ktp. 06 Mil Yz A 8261/3	159b-169a	Başlık yoktur.	-	'Alī b. Ḥasen	H. 1254/ M. 1838- 1839	Baş tarafta “eger ŧorsalar... eyit” kalıbı vardır. 62b'den sonra farklıdır.
74	Süleymaniye Ktp. Esad Efendi, No: 00553-001	1b-7b	Hāzā Risāle-i Cevāhiri'l- İslām ve bihi Nesta'inü	-	-	-	“Eger ŧorsalar... eyit ki” kalıbı vardır.
75	Nuruosmaniye Ktp. Nuruosmaniye, No: 00059-003	36b-39b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhir-i İslām	-	Aḥmed b. İbrāhīm	H. 11. Rebī'ü- levvel 1135/ M. 20 Aralık 1722	“Eger ŧorsalar... eyit” kalıbı vardır.
76	Milli Ktp. 06 Hk 4871/1	1b-16a	Hāzā Cevāhi- rū'l- İslām	-	Mollā Muḥammed	H. 1154/ M. 1741- 1742	“Eger su'āl itseler... eyit ki/kim” kalıbı vardır.
77	Süleymaniye Ktp. Ondokuz Mayıs Üni. İlahiyat Fakültesi, No: 00007-004	33b-35b	Kitāb-ı Cevāhir-i İslām	-	-	H.1166- 1169/ M. 1752- 1755 arası.	“Eger ŧorsalar... eyit” kalıbı vardır.

78	Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar, No: 02599-003	94a-99a	Hāzā	-	-	-	“Eger şorsalar... eyit/ eyit ki/kim” kalıbı vardır.
79	Milli Ktp. 06 Hk 3172/8	161a-165a	Kitāb-ı Cevāhir-i İslām	-	-	H. 3 Şafer 1252/ M. 20 Mayıs 1836	“Eger şorsalar... eyit ki/ kim” kalıbı vardır.
80	Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, No: BY00006457/2	58a-62a	Hāzā Kitāb-ı Cevāhiri’l- İslām u Dīn	-	Muhammed Hoca ibn Hācı Aḥmed Efendi	H. 20 Muḥar- rem 1248/ M. 19 Hazi- ran 1832	“Su’āl itseler... eyit ki/ kim”, “eyitseler... eyit kim” kalıbı vardır.
81	Süleymaniye Ktp. İzmir, No: 00821- 004	65a-73a	Hāzā Kitāb-ı Cevāhir-i İslām Budur	-	-	H.1233/ M. 1817- 1818	“Eger şorsalar... eyid” kalıbı vardır.
82	Süleymaniye Ktp. Nuri Arlasez, No: 00067	1b-12a	Hāzā Kitāb-ı Cevāhir-i İslām	-	-	-	“Eger şorsalar... cevāb eyit” kalıbı vardır. Eserin sonu eksiktir.
83	Süleymaniye Ktp. Osman Huldi Öztürk, No: 00028-001	1b-3b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhir-i İslām	-	-	H. Zilhicce 1107/ M. Temmuz 1696	“Eger şorsalar... eyit ki/ kim” kalıbı vardır.
84	Kütahya Vahid Paşa Ktp. Vahid Paşa, No: 1271	2a-6b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhir-i İslām	-	-	-	“Eger su’āl itseler... eyit” kalıbı vardır.
85	Millet Ktp. A.E. Şeriyye, No: 0 342	1b-6b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhir-i İslām	-	-	-	“Eger şorsalar... eyit” kalıbı vardır.
86	Milli Ktp. 06 Mil Yz A 4024/2	86a-93b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhir-i İslām	-	-	-	“Şorsalar, su’āl itseler... eyit” kalıbı vardır.
87	Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, No: BY0007070/10	81b-88b	Hāzā Risāle-i Cevāhir-i İslām	-	-	-	“Eger su’āl itseler... eyit ki” kalıbı vardır. Son sayfa silik hâldedir.
88	Milli Ktp. 06 Hk 1740/2	152a-155b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhiri’l- İslām	-	‘Alī b. Hācı Şālih	H. 1107/ M. 1695- 1696	“Eger şorsalar... eyit” kalıbı vardır.

89	Milli Ktp. 06 Mil Yz A 11227/2	19b-25b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhir-i İslām	-	-	-	“Eger şorsalar... eyit” kalıbı vardır.
90	Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, No: BY00007589/3	16b-33b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhiri’l-İslām	-	-	-	“Eger su’al itsele... eyit” kalıbı vardır.
91	Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, No: BY0008140/14	67b-72b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhiri’l-İslām	-	-	-	“Eger su’al itsele... eyit” kalıbı vardır.
92	Milli Ktp. A.E. Şeriyye, No: 0 248	1b-5b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhiri’l-İslām	-	-	-	“Eger şorsalar... eyit” kalıbı vardır.
93	Şahsî Koleksiyonumuz	1b-10b	Hāzā Kitāb-ı Cevāhir-i İslām	-	-	-	“Eger şorsalar... eyit” kalıbı vardır.

Cevāhirü’l-İslām ismiyle kayıtlı, farklı türden ilmihâl fıkıh yazmaları da vardır. Bunlar daha hacimli olup tespit edilen nüshaları şunlardır: *Hāzā Kitāb-ı Cevāhirü’l-İslām*, Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, No:BY0000006528, 68 v. *Hāzā Risāle-i Cevāhirü’l-İslām ve Şerhü’l-İmān Beyānundadır*, Milli Kütüphane, 06 Mil Yz A 5020/20, v. 201a-206b.

Kitāb-ı Cevāhiri’l-İslām’ın litografi ve matbu nüshaları da bulunmaktadır. Bu adla kayıtlı başka eserler de⁹ vardır. Çalışmamızda yalnızca yazmalar üzerinde durulduğundan matbu nüshalara temas edilmemiştir. Taşbaskı nüshaya bir örnek olarak Süleymaniye Ktp. Pertevniyal, No: 00322-003, s. 66-94’te kayıtlı nüshayı örnek gösterebiliriz. Bu nüsha “eger şorsalar... eyit” kalıbıyla yazılmıştır. Matbu nüshaya örnek olarak Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi, No: 06406-001, s. 1-7’de yer alan İstanbul baskısı nüshayı gösterebiliriz.

4. Metin

Anlaşılabileceği üzere anonimleşen nüshalar, temelde aynı kurgu üzerine bina edilse de kelimeler, tertibi, soru-cevaplar büyük ölçüde birbirinden farklıdır. Bu nedenle tüm nüshaları esas alarak tenkidli metin kurmak çok güçtür. Esas alınan üç nüshanın bile ne kadar karmaşık ve farklı olduğunu dipnotlardan anlamak mümkündür.

4.1. Nüshaların Tavsifi

Metin neşrinde esas aldığımız nüsha şahsî kitaplığımızda bulunmaktadır. Zira diğer nüshalara kütüphanelerde ulaşmak mümkün olduğundan bu nüsha uygun görülmüştür. Mezkur yazma, tarafımızca satın alınan 18 varaklık bir mecmua içerisinde 1b-10b varakları içerisinde yer almaktadır. Dağımkı, yırtık bir karton kapak içerisinde, şirazesini kopuk, iğneyle dikilmiş bir durumda olan mecmua 16.0 cm x 22.0 ölçülerindedir. Başlık, ser-levhada, *Hāzā Kitāb-ı Cevāhir-i İslām* olarak kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Müellif yahut müstensih olabilecek herhangi bir isme rastlanılmamıştır. Harekeli nesih hattıyla yazılan her varakta 11 satır vardır. Başlık, sayfa cetvelleri ve soru-cevap kelimeleri ile bazı özel adlar kırmızı mürekkepledir. 11b-21a varakları arasındaki mecmuanın ikinci metni *Hāzā Kitāb-ı Meymûnî Bânûn Budur* mensuresine göre müstensih, daha titiz davranmıştır. Diğer metne göre imla hataları daha azdır. Yine de çok da titiz davranmadığını söyleyebiliriz. Ne zaman yazıldığı bilinmeyen bu ilmihâlin 18-19. asırda mecmuaya istinsah edilmiş olabileceğini söyleyebiliriz. Metin neşrinde İ harfi ile kodlanmıştır.

9 Öm: H. 1264/ M. 1848’de Tabhane-i Âmiri’de basılan matbu nüshanın içinde Miftahü’l-cenne, Mızraklı ilmihâl ve Cevāhirü’l-İslām adlı eserler vardır. Bu metin değerlendirdiğimiz eserlerden farklıdır.

Edisyon kritik için seçilen ikinci nüsha, 252 varaklık pek çok yaprağı eksik olan bir mecmua içerisinde, sonradan verilen sayfa numarasına göre 33b-35b varakları arasındadır. Mecmua, Süleymaniye Ktp. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi koleksiyonunda 00007-004 yer numarasıyla kayıtlıdır. Çeşitli dini eserlerin risalelerin kayıtlı olduğu mecmuada yazı tipi her eserde farklıdır. *Kitâb-ı Cevâhir-i İslâm*, harekeli nesihle yazılmış olup cetvelsiz her yaprakta satır sayısı 16-17 arasında değişmektedir. Ser-levhadaki eser adı ve “eger” kelimesinde bazen kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Bu nüshada da müellif bilgisi olmadığı gibi müstensih de meçhuldür. Yazılış tarihi, metnin sonunda yalnızca Fî-Ramazân olarak bildirilmiş, tarih yazılmamıştır. Mecmuadaki diğer bazı mensur dini risalelerde H. 1166-1168-1169/ M. 1752-1753-1754-1755 tarihleri vardır. Bu metnin zikredilen tarihlerden birinde istinsah edildiğini düşünmekteyiz. *Cevâhir-i İslâm*’dan hemen sonra elli dört farz hakkında risale vardır. Bu nüsha şahsî koleksiyonumuzdaki metinden çok daha kısa olup kimi sorular ve cevaplar da eksiktir. Yine bazı yerlerde olan soru ve cevaplar da İ nüshasında yoktur. Bu nüsha, tenkidli neşirde O harfiyle kodlanmıştır.

Yukarıdaki iki nüshaya ek olarak üçüncü bir nüsha daha eklenmiştir. Milli Ktp. Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Ktp. No: 03 Gedik 17486/2, v.46b-51a’da kayıtlı *Hâzâ Kitâb-ı Cevâhiri’l- İslâm*, tespit edilen en eski tarihli nüsha olduğu için tenkidli neşre dahil edilmiştir. Yalnızca ilk birkaç varakı diğer nüshalarla örtüşen bu nüsha, ilk ikisinden daha farklı ve muhtasardır. Değişen kısımlar nüshaya dahil edilmemiştir. Mustafâ b. Velî tarafından istinsah edilen nesih hatlı risale, H. 1078/ M. 1667-1668’de istinsah edilmiştir. “Eger şorsalar... eyit” kalıbıyla yazılmıştır. Metin neşrinde A harfiyle kodlanmıştır.

4.2. Hâzâ Kitâb-ı Cevâhir-i İslâm Budur¹⁰

Bismi’llâhi’r-raḥmani’r-raḥîm

Elḥamdü’li’llâhi Rabbi’l-’âlemîn ve’s-şalâtu ve’s-selâmu ‘alâ seyyidînâ Muḥammedin ve âlihi ve şaḥbihi ecma’în. Ammâ bilgil ve âgâh olğil ki her mü’min mü’mine îmân ve İslâm ‘ilmiñ öğrenmek farzdur.¹¹ **Eger şorsalar**¹² Müslimân mısın **eyit** Elḥamdü’llâh. **Eger şorsalar** Elḥamdü’llâh dimenüñ ma’nâsı nedir. **Eyit** Allâhu Te’âlâ’yı ululamak¹³ ve şükr¹⁴ itmekdür.¹⁵ **Eger şorsalar** Allâhu Te’âlâ’yı¹⁶ bilür misin. **Eyit** bilürem. **Eger şorsalar** Allâh’ı¹⁷ nice bilürsin. **Eyit**¹⁸ ibtidâsı ve intihâsı yokdur ve cemî’ şifatlardan muttasıf ve noksan şifatlardan¹⁹ berî ve münezzehdür²⁰ ve hiç bir nesneye beñzemez zîrâ ve nokşânı yokdur Qadîm’dür cihetden²¹ ve mekândan münezzehdür.²² **Eger şorsalar** mü’min misin veyâ Müslimân mısın. **Eyit** hem mü’minem ve hem Müslimânım. **Eger şorsalar** mü’min kimdür. **Eyit** Allâhu Te’âlâ’ya kemâl-mertebeyeye inanup ve i’tikâd idendür. **Eger şorsalar** müslim kimdür. **Eyit** küfürden ve şirk itmeden kaçandur.²³ **Eger şorsalar** kimiñ zürriyetindensin. **Eyit** Âdem Peyğamber²⁴ ‘aleyhi’s-selâmin zürriyetindenim.²⁵ **Eger şorsalar** kimiñ²⁶ milletindensin. **Eyit** İbrâhîm Ḥalîlu’llâh²⁷ milletindenim.²⁸ **Eger şorsalar** kimiñ ümmetindensin.²⁹ **Eyit** âhir zamân peyğamberi Muḥammedin el-Muştafâ³⁰ şalla’llâhu Te’âlâ ‘aleyhi

10 Metin neşrinde klasik transkripsiyon alfabesi kullanılmıştır. Daha hacimli olan İ nüshası temele alınmış olup muhtasar hâldeki O ve A nüshalarındaki farklar da dipnotta gösterilmiştir. O nüshasının son bölümü dipnotta belirtilmiş olup A nüshasının farkı büyük olduğu için dipnotta alınmamıştır. Nüshalardaki kırmızı mürekkepli ibareler siyah punto ile gösterilmiştir. Varak numaraları köşeli parantez içerisinde [] klasik neşirlerden farklı olarak sayfanın sonunda verilmiştir. Müstensih hatasından kaynaklı imla hatalarına müdahale edilmiş ve orijinal hâli de dipnotta belirtilmiştir. Eksik yazılan kelime ve ekler tamir edilmiş ve [] içerisine alınmıştır. Ek ve kelimelerin imlaında nüshalara bağlı kalınmış ve dil özelliklerini yansıtabilmek adına çift imlalara müdahil olunmamıştır. Arapça âyet, dua ve sözler transkribe edilerek italik yazılmıştır.

11 Bu cümle A ve İ nüshalarında yoktur.

12 Bu kelime A ve İ nüshasında geçtiği tüm yerlerde “şorsalar” şeklindedir. Tüm geçtiği yerlerde O nüshası esas alınmıştır.

13 O: öğmekdür

14 O: şükür

15 A: Allâh’ı öğmekdür.

16 A ve O: bu kelime yoktur.

17 A ve İ: bu kelime yoktur.

18 İ: bu kelime yoktur.

19 İ: bu üç kelime yoktur.

20 O: berîdür

21 O: zamândan

22 A: Eyit Ḥalîksüz ve hiç nesneye beñzemez ve nişânsuz ve Qadîm cihetden ve zamândan ve mekândan münezzehdür.

23 A ve O: “münezzehdür” kelimesinden bu kısma kadarki bölüm yoktur.

24 A: Nebî’nüñ

25 A: bu kelime yoktur.

26 A ve O: kañğı

27 A: Peyğamber

28 A: milletinden/ İ: millet-i Resûlu’llâh’ıñ milletindenim.

29 A: bu soru yoktur.

30 O: eyit Muḥammed Muştafâ

ve sellem ümmetindenim.³¹ **Eger şorşalar** i'tikâdda mezhebin kimdir.³² **Eyit** ehl-i sünnet ve'l-cemâ'atdur.³³ **Eger şorşalar** kanğı mezhebdeniş.³⁴ **Eyit** İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe Küfî Nu'mân ibn Sâbit mezhebinden.³⁵ **Eger şorşalar** cümle³⁶ mezheb kaçdur. **Eyit** dördür evvelki³⁷ İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe.³⁸ **Eyit**³⁹ **ikinci** İmâm Şâfi'î.⁴⁰ **Üçüncü** İmâm Mâlik **dördüncü** İmâm Ahmed Hanbelî⁴¹ rahmetu'llâhi 'aleyhim ecma'in ve bu dört mezheb kaçdur ve toğrıdur.⁴² **Eger şorşalar** Ebû Hanîfe mezhebi kimden öğrendi. **Eyit** İmâm Hammâdî'den Hammâd⁴³ İmâm 'Alkama'dan 'Alkama İmâm İbrâhîm'den İmâm⁴⁴ İbrâhîm 'Abdu'llâh ibn Mes'ud'dan⁴⁵ 'Abdu'llâh ibn Mes'ud⁴⁶ Hazret-i Resûl'dan⁴⁷ ve⁴⁸ Hazret-i Resûl 'aleyhi's-selâm⁴⁹ Hazret-i⁵⁰ İbrâhîm'den Hazret-i İbrâhîm Hazret-i Nüh'den Hazret-i Nüh dağı⁵¹ Şit'den ve⁵² Hazret-i Şid dağı⁵³ Hazret-i Âdem'den Hazret-i Âdem dağı⁵⁴ Hazret-i⁵⁵ Cebrâ'il'den Hazret-i⁵⁶ Cebrâ'il dağı⁵⁷ Hazret-i⁵⁸ Mîkâ'il'den Hazret-i⁵⁹ Mîkâ'il dağı⁶⁰ Hazret-i⁶¹ İsrâfil'den Hazret-i⁶² İsrâfil dağı⁶³ Hazret-i⁶⁴ 'Azrâ'il'den Hazret-i⁶⁵ 'Azrâ'il dağı⁶⁶ Hazret-i Rabbi'l-'âleminden. Nitekim Kelâm-ı kadimde⁶⁷ ve Furkân-ı 'azimde⁶⁸ buyurur. *İnne'llezine 'inda'llâhi'l-İslâm.*⁶⁹ **Eger şorşalar** İslâm nedir.⁷⁰ **Eyit** Allâhu Te'âlâ'nun⁷¹ buyurduğu nesnelere boyun eğüp⁷² ve men' itdüğü⁷³ nesnelere kaçmadır.⁷⁴ **Eger şorşalar** imân nedir. **Eyit** dil ile ikrâr kalb ile taşdik itmekdür.⁷⁵ Allâhu Te'âlâ'nın⁷⁶ birliğine ve Resûl'ullah'ın⁷⁷ haq peygamberliğine ve cümle⁷⁸ meleklerine ve kitâblarına⁷⁹ cennet ve cehennem⁸⁰ sırat ve mîzân ve hisâb ve 'azâb ve kabri ölenleri giri dirilmesine ve kıyâmet gününe ve eger hayır u şer ve cümlesi Allâhu Te'âlâ'nın taqdiriyle olduğuna inanmadır.⁸¹ **Eger şorşalar**

31 A: bu cevap yoktur.

32 A ve O: bu soru yoktur.

33 A ve O: bu cevap yoktur.

34 İ: 'amelde kanğı mezhebdeniş.

35 O: Ebû Hanîfe mezhebindenim. / İ: Ebû Hanîfe mezhebindenim rahmetu'llâhi 'aleyhi.

36 O: bu kelime yoktur.

37 A: evvel

38 O: bu iki kelime yoktur.

39 A: bu kelime yoktur.

40 İ: Şâfi

41 İ: bu kelime yoktur.

42 O ve İ: "rahmetu'llâhi" kelimesinden buraya kadarki kısım yoktur.

43 A: "öğrendi" kelimesinden buraya kadarki kısım yoktur.

44 O ve İ: bu kelime yoktur.

45 O: İmâm 'Abdu'llâh'dan / İ: Ebû Hüreyre'den

46 O: İmâm 'Abdu'llâh / Ebû Hüreyre dağı Mes'ud'dan Mes'ud dağı

47 O: Resûl Hazretleri

48 İ ve O: bu kelime yoktur.

49 İ ve O: bu kelime yoktur.

50 İ ve O: bu kelime yoktur.

51 A: bu kelime yoktur.

52 İ ve O: bu kelime yoktur.

53 A: bu kelime yoktur.

54 İ: Hazret-i Resûl'den buraya kadarki kısım İ nüshasında yoktur. / A: şâfi

55 O: bu kelime yoktur.

56 İ ve O: bu kelime yoktur.

57 A: bu kelime yoktur.

58 O: bu kelime yoktur.

59 O: bu kelime yoktur.

60 A: bu kelime yoktur.

61 O: bu kelime yoktur.

62 O: bu kelime yoktur.

63 A: bu kelime yoktur.

64 O: bu kelime yoktur.

65 O: bu kelime yoktur.

66 Cebrâ'ilden buraya kadarki kısım İ nüshasında yoktur.

67 İ: kadimde

68 O ve İ: bu üç kelime yoktur.

69 "Kuşkusuz Allah katında din İslâm'dır." (Âl-i İmrân sûresi, 19. âyet)

70 Bu soru İ nüshasında yoktur.

71 A: Te'âlâ

72 A: dönüp

73 O: eyledüğü

74 Bu cevap İ nüshasında yoktur.

75 O: ikrâr idüp ve gönül ile inanmadır.

A: eyit ikrâr itmekdür dil ile ve gerçek gönül ile Allâh'ın birliğine ve Resûl'ün haqlığına cennet ve şam ve şori hisâb ve terâzû ve sırat ve kabir 'azâbı ve ölenlerin dirileceğini bilmekdür.

76 O: bu kelime yoktur.

77 O: Resûl'ün

78 O: bu kelime yoktur.

79 O: bu kelime yoktur.

80 O: şamu

81 O: cennet ve şam şori ve hisâb kabir ve 'azâb sırat ve mîzân ve ölenlerin yine dirilecektür.

īmānıñ başı nedir. **Eyit** Lā-ilāhe illā'llāh Muhammedü'r-Resūlu'llāh'dür.⁸² **Eger şorşalar** īmānıñ teni nedir. **Eyit**⁸³ beş vaqt namāzdir. **Eger şorşalar** īmānıñ yüregi⁸⁴ nedir. **Eyit** zıkrū'llāhdür. **Eger şorşalar** īmānıñ nūrı nedir.⁸⁵ **Eyit** toğrı⁸⁶ söz⁸⁷ söylemekdür.⁸⁸ Nitekim helāk iden yalan söylemekdür. **Eger şorsalar** īmānı harāb iden nedür. **Eyit** namāzı terk itmekdür. Kim ki namāzı terk itdiyse taḥkīk dīnini yaqdı. **Her kim** beş vaqt namāzı cemā'atle kılsa Allāhu Te'ālā ol kişiyi biñ şehīd şevābını vire. **Ve daḥı** her kişi kim namāza yardım itse ya bir loqma virse yetmiş kerre Ka'be'ye gitmiş olur. Ve daḥı Peyğamberimiz buyurur kim selām vireñ Yahūdilere ve Naşrānilere selām virmeñ benim ümmetim Yahūdilerine anlar kim bī-namāzdu.⁸⁹

Eger şorşalar īmānıñ ḥükmi nedir. **Eyit** Allāhu Te'ālā'nıñ 'azābundan emīn olmayup ve raḥmetinden ümīdin kesmemekdür. **Eger şorşalar** şıfat-ı īmān nedir. **Eyit** āmentü bi'llāhi ve melā'iketihı ve kütübihı ve resūlihı ve'l-ıyevmi'l-āḥiri ve bi'l-ḳaderi ḥayrihi ve şerrihi mina'llāhi Te'ālā ve'l-ba'su bade'l-mevt.⁹⁰ **Eger şorşalar** īmānıñ yaprağı nedir. **Eyit** taḳvādur. **Eger şorşalar** īmānıñ derisi nedir. **Eyit**⁹¹ ḥayādur. **Eger şorşalar**⁹² īmānıñ yemişi nedir.⁹³ **Eyit** orucdur.⁹⁴ **Eger şorşalar** īmānıñ ilki nedir **eyit** du'ādır.⁹⁵ **Eger şorşalar** īmānıñ göbegi nedir **eyit** ihlāsdır.⁹⁶ **Eger şorşalar** īmānuñ vaṭanı nedir **eyit** mü'minler gönliüdür.⁹⁷ **Eger şorşalar** īmānıñ sende midir ya sen īmānda mısın.⁹⁸ **Eyit** īmān bendedir ve ben īmānlıyım ben mü'minem īmān benim şıfatumdur.⁹⁹

Eger şorşalar īmān kaç dürlüdü.¹⁰⁰ **Eyit** beş dürlüdü.¹⁰¹ **Evvel**¹⁰² ferişteḥler īmānidur aña īmān-ı matbū'¹⁰³ dirler. **İkinci**¹⁰⁴ peyğamberler īmānidur aña īmān-ı ma'sūm dirler. **Üçüncü** mü'minler īmānidur aña īmān-ı maḳbūl dirler.¹⁰⁵ **Dördüncü**¹⁰⁶ mübtediler īmānidur aña īmān-ı mevḳūf dirler. **Beşinci**¹⁰⁷ münāfıḳlar īmānidur aña īmān-ı merdūd dirler.¹⁰⁸

Eger şorşalar īmān a'zādan kaç yirdedür. **Eyit** kim dört yerdedür¹⁰⁹ Evvel¹¹⁰ gönüldedir. Nitekim kelām-ı ḳadimde¹¹¹ buyurur. *Mā kezebe'l-fu'adu mā'e.*¹¹² **İkinci** ḳalbedür¹¹³ nitekim kelām-ı ḳadimde buyurur. *Ḥabbebe ileykumu'l-īmāne ve zeyyenehu fi ḳulūbikum*¹¹⁴ **Üçüncü** gögsündedir. Nitekim kelām-ı ḳadimde¹¹⁵ buyurur. *Efemen şeraḥa'llāhu şadrahu li'l-islāmi fehuve 'alā nūrin min rabbihi*¹¹⁶ Dördüncü dildedir. Nitekim kelām-ı ḳadimde¹¹⁷ buyurur. *İnnemā yetezekkeru ulu'l-elbab.*¹¹⁸ **Eger şorşalar** īmān cem'idir yoḥsa tağılımış mıdır **eyit** Allāhu Te'ālā ḳatında cem'idir ḳullar arasında tağılımışdır.¹¹⁹

82 İ ve O: Resūlu'llāh

83 İ: bu kelime yoktur.

84 İ ve O: sözi

85 O: bu soru yoktur. / A: nūr-ı īmān

86 İ ve O: doğrı

87 İ ve O: bu kelime yoktur.

88 O: bu cevap yoktur.

89 O ve İ: "nitekim helāk" kelimesinden buraya kadarki kısım O ve İ nüshalarında yoktur.

90 O: "ve'l-ba'su bade'l-mevt" kısmı yoktur. / A: "Eger şorşalar īmānıñ ḥükmi nedir" sorusundan itibaren buraya kadarki kısım A nüshasında yoktur.

91 İ: bu kelime yoktur.

92 İ: bu kelime eksik imla edilmiştir.

93 A ve O: bu soru ve cevabın yeri farklıdır.

94 O: oruç tutmaḳdır.

95 Bu soru ve cevap İ nüshasında yoktur.

96 Bu soru ve cevap İ nüshasında yoktur. / A: bu soru ve cevap bir öncekiyle yer değıştirmiştir.

97 O ve İ: bu soru ve cevap yoktur.

98 O: "ya sen īmānda mısın" kısmı yoktur.

99 Bu soru ve cevap İ nüshasında yoktur. A: eyit ben īmānlıyım ve īmān benim bendedür ve ben mü'minem īmān benim şıfatumdur.

100 İ ve O: kaçdur.

101 O: dördüdür / İ: beşdür.

102 İ ve O: biri

103 İ: mesbū'

104 O: biri

105 O: bu üçüncü madde yoktur.

106 O: ve biri daḥı

107 O: ve biri daḥı / bu kısım bir öncekiyle yer değıştirmiştir.

108 A: dördüncü ve beşinci maddeler yer değıştirmiştir.

109 İ: bu cevap yoktur.

110 İ: biri

111 ḳadimde

112 "Kalp, (gözün) gördüğünü yalanlamadı." (Necm sûresi, 11. âyet)

113 İ: ḳalbindedir

114 "Allah size imanı sevdi, onu kalplerinizde süsledi..." (Hucurat sûresi, 7. âyet)

115 İ: ḳadimde

116 "Allah kimin gönünü İslam'a açmışsa, o, Rabbi katından bir nur üzere olmaz mı?" (Zümer sûresi, 22. âyet)

117 İ: ḳadimde

118 "Fakat bunu ancak akıl ve vicdanı temiz olanlar idrak eder." (Rad sûresi, 19. âyet)

119 Bu soru ve cevap İ nüshasında yoktur.

Eger şorşalar imānı yıkan nedir. **Eyit** beş¹²⁰ vakt namāzı terk itmektür ve daḥı¹²¹ **Peygamberimiz** şalla'llāhu Te'ālā 'aleyhi ve sellem¹²² şöyle¹²³ buyurdu ki¹²⁴ selāmı ancak mü'minlere virin ammā kāfirlere ve yahūdilere virmen. Ve benim ümmetim yahūdilerine selām virmen diyü buyurdu.¹²⁵ Eyitdiler yā Resūlu'llāh seniñ ümmetiñ yahūdileri kimlerdür. **Eyit**[di] beş vākit namāzı terk idenlerdür ne'üzü bi'llāhi Te'ālā¹²⁶ **ve daḥı**¹²⁷ şemsü'l-ümmetihi rahmeti'llāhi 'aleyhi şöyle rivāyet ider ki her ere ve her 'avrete imān ve İslām 'ilmin bilmesi lāzım ve mühimdür.¹²⁸

Eger şorşalar bilmese ve öğrenmese¹²⁹ taḫşirāt itse namāzı namāz olmaz. Ve orucu oruc olmaz¹³⁰ ve nikāhı ve dīni ve imānı dürüst olmaz. Eyledüğü 'ibādetiñ ašlā fā'idesi olmaz ve¹³¹ öldüğü vākit Müslümānlar kabrine¹³² komayalar ne'üzü bi'llāhi Te'ālā min zelike ve¹³³ her kişiye borcdur ki ehline¹³⁴ ve 'ıyāline dīn-i İslām 'ilmin öğrenüp ve ögrede. Bir kişi hatununa dīn-i İslām 'ilmin öğretmese¹³⁵ taḫşirāt itse yarın kıyāmet gününde su'āl ve mu'azzab olunur.¹³⁶ **Ve daḥı** 'avretlere¹³⁷ cā'izdür ki erinden destürsüz taşra çıkup bir 'ulemāya varup¹³⁸ dīn ve İslām 'ilmin ögrene. Zīrā āhiretde üç kişiye katı 'azāb olurlar. Evvel ataya ikinci qarındaşa üçüncü ere. N'içün dīn-i İslām 'ilmin öğretmedüñiz diyeler imdi ehl-i İslām olan öğrenüp öğretmek gerek her kim ihmāl ü taḫşirāt itse yāḥūd kendüsi bilüp şoranlara öğretmese ne'üzü bi'llāhi baḥıldür zulmünde qalmışdır. İmdi bugün fırsat elde iken ve 'aql başda iken ve cān tende iken öğrenüp ve öğretmek gerek.¹³⁹

Eger şorşalar Müslimān mısın **eyit** Elḥamdü'llāh.¹⁴⁰ **Eger şorşalar** ne zamāndan beri Müslimānsın. **Eyit** kālū belā zamānından berü¹⁴¹ Müslimānım. **Eger şorşalar** kālū belā dimek¹⁴² ne dimekdür. **Eyit** kaçan Allāhu Te'ālā Ḥazret-i¹⁴³ Ādem **peygamber** 'aleyhi's-selāmıñ belinden cemī' insānı¹⁴⁴ çıkarup **daḥı** mükellef kıluup *elestü bi-rabbiküm* diye buyurur.¹⁴⁵ Ya'nī ben sizin¹⁴⁶ Rabbiñiz degil miyem didikde belī rabbimizsiñ diyüp çağrışdılar başların¹⁴⁷ secdeye kodılar.¹⁴⁸

İslām'ıñ şartları beşdür.¹⁴⁹ **Evvelki eşhedüen lā-ilāhe illa'llāh ve eşhedü enne Muḥammeden 'abduhu ve resūluhu** [6a] **İkinci** beş vakt namāzdır. **Üçüncü** Ramazān-ı şerīfiñ orucun tutmaqdır. **Dördüncü** zekāt virmekdür. **Beşinci** Ka'be'ye varmaqdır eger parası ğanī ise. **Eger şorşalar** abdestde sünnet teyemmümde farz nedir. Cevāb **eyit** niyyet eylemekdür. **Eger şorşalar** her namāzıñ rukū'ı ve sücūdi vardır. Cenāze namāzıñ n'içün yokdur. Cevāb **eyit**

120 O: bu kelime yoktur.

121 İ: bu kelime yoktur

122 O: Peygamber 'aleyhi's-selām

123 O: bu kelime yoktur.

124 O: buyurur

125 O: buyurur selām viriñ mü'minlere ammā Yahūdilere ve Naşrānilere selām virmen ḥuşuşen benüm ümmetim Yahūdilerine selām virmen anlar çiyānlardandır.

126 O: bu soru ve cevap yoktur.

127 A: "İmān-ı merdūd dīler" kısmından buraya kadarki kısım A nüshasında yoktur.

128 O: 'aleyhi eydür her kişiye er ve 'avrete imān-ı İslām 'ilmin bilñ lāzımdır.

129 İ: eger

130 İ: bu iki kelime yoktur.

131 O: "Eyledüğü 'ibādetiñ ašlā fā'idesi olmaz ve" bu ibare yoktur.

132 O: maḫberine

133 O: "ne'üzü bi'llāhi Te'ālā min zelike ve" bu ibare yoktur.

134 O: bu kelime yoktur.

135 İ: "öğrenüp ve ögrede bir kişi hatununa dīn-i İslām 'ilmin öğretmese" bu ibare yoktur.

136 O: gününde mes'ul olur.

137 O: hatununa

138 O: destürsüz faḫīte vara

139 A: Bu kısım A nüshasında şöyledir: "İmām şemsü'l-ümmeti eydür. Her er ve her 'avrete şifāt-ı imānı şorşalar bilmese ve öğrenmege taḫşirāt itse ne namāzı kabül olur ve ne orucu ve ne dīni revā olur ne ne nikāhı. Ve her kişiye borcdur ki ehline ve 'ıyāline imān ve İslām ögrede. Eger taḫşirāt itse 'avret cā'izdür. Eri destürsüz faḫīya varup 'ilm ögrene bir 'avret şerā'it-i imān ve İslām bilmese āhiretde üç kişiye 'azāb olur. Bir ataya ve bir qarındaşa ve erine. N'içün men' idüp öğretmedüñüz deyi." Bu kısımdan itibaren metin tamamen deġiştigiñden genel çerçeveyi bozmamak adına dahil edilmiştir.

İ: "Zīrā āhiretde üç..." kısmından buraya kadarki kısım İ nüshasında yoktur.

140 Mükerrer

141 Çift imla

142 O: bu kelime yoktur.

143 O: eyit Allāhu Te'ālā ḥazretleri dükeli insān

144 O: bu kelime yoktur.

145 İ: mükellef şorar elestü bi-rabbiküm ya'nī

146 İ: sizin

147 O: diyü başların

148 Bu kısımdan sonrası O nüshasında yoktur. Geri kalan muhtasar kısım O nüshasında şöyledir:

Mesā'ili İmām A'zam ḥazretlerinden mervüdür ki imām olan kişiye dört mes'ele şorşalar eger bilmezse imāmeti cā'iz olmaz. Eger şorşalar bizim imāmımız sensin yā seniñ imāmın kimdür. Eyit Qur'an'dur. Eger şorşalar biz şaḡa uyarız sen kime uyarısın. Eyit Resūlu'llāh'a uyarım Eger şorşalar bizim namāzımız seniñle tamām olur ya seniñ namāzıñ kimiñle tamām olur. Eyit Muḥammedü'l-Muştafā şalla'llāhu 'aleyhi ve sellemiñ sünnetiyle tamām olur. Eger şorşalar sen bize namāz kılırsın yā sen kime namāz kılar[sın]. Eyit ben sizin nā'ibiñizin ben kendüm kılıram. Siziñ için niyyet iderem diye. Her kim bu dört su'ale cevāb virmezse ol kimseniñ imāmeti cā'iz olmaz. Şerā'itü'l-İslām beşdür. Evvelkisi eşhedüen lā-ilāhe illa'llāh ve eşhedü enne Muḥammeden 'abduhu ve resūluhu. İkinci beş vakt namāzdır. Üçüncü mālī var ise zekāt virmekdür. Dördüncü Ramazān ayında oruc tutmağ. Beşinci Ka'be'ye varmaqdır. Temmetü'r-risāle Fī Ramazān.

149 Soru cümlesi eksiktir.

yarın kıyâmet gününde kâfirlere katı ‘azâb olunur. Allâhu Te’âlâ’dan gayrıya secde itdükleri n’içün zîrâ cenâze [6b] namâzı ancak bir du’âdur şalât ey namâz degildir. Secde itse şalât olur şalâtdan gayrıya secde itmek câ’iz degildir. Secde iderlerse kâfir olurlar ne’üzü bi’llâh. **Eger şorşalar** gündüz ihfâ ile okurlar gice n’içün cehr ile okurlar. Cevâb **eyit** hazret-i Resûl ‘aleyhi’s-selâm öylece emr eyledi. **Eger şorşalar** ezân ve ikâmet nedir. **Eyit** sünnet-i mü’ekkededir. **Eger şorşalar** şabâh namâzın kim kıldı. Cevâb **eyit** Âdem [7a] **peygamber** ‘aleyhi’s-selâm kıldı. **Eger şorşalar** öğle¹⁵⁰ namâzın evvel kim kıldı. **Eyit** İbrâhîm **peygamber** ‘aleyhi’s-selâm kıldı. **Eger şorşalar** ikindi namâzın evvel kim kıldı. **Eyit** Yunûs **peygamber** ‘aleyhi’s-selâm kıldı. **Eger şorşalar** aḥşam namâzın evvel kim kıldı. **Eyit** ‘İsâ **peygamber** ‘aleyhi’s-selâm kıldı. **Eger şorşalar** yatsu namâzın evvel kim kıldı. **Eyit** Mûsâ **peygamber** ‘aleyhi’s-selâm kıldı. **Eger şorşalar** vitri-i vâcib [namâzın] evvel kim kıldı. **Eyit** **Muḥammed** Muḥtafâ şalla’llâhu Te’âlâ ‘aleyhi ve sellem kıldı. **Bâbü’-l** [7b] **e’immetihü** eydür. Eger bir kimseyi imâm eylemek dileseler bu mes’eleleri şoralar.¹⁵¹ Eger bilürse imâm ideler. Eger bilmez ise imâm itmeyeler. Her kim bu mes’eleleri bilmeyen âdemün ardında namâz kılanlar ‘âlim olıcaḳ olursa ba’zı e’imme katında namâzların döndürelor. Ümmetün ümmiye ve şâhib-i ‘özüün şâhib-i ‘özre imâmeti câ’izdür. Gayrıya câ’iz degildir. **Eger şorşalar** kendün için mi kılarışın veyâ cemâ’at için mi kılarışın. **Eyit** kendim için namâzı kılarım ammâ cemâ’at için niyyet iderim. [8a] **Eger şorşalar** cemâ’at saḡa uyar ya sen kime uyarsın. **Eyit** ben hazret-i Resûl’e uyarım. **Eger şorşalar** bizüm namâzımız senünle tamâm olur ya senün namâzun kimünle tamâm olunur. **Eyit** benim namâzum Qur’an ile ve Hazret-i Resûl’ün şer’atiyle tamâm olur. **Eger şorşalar** cemâ’atın imâmı sensin ya senün imâmın kimdür. **Eyit** benim imâmum beşdür. Tenüm imâmı mihrâbdur. Cânım imâmı Qur’an’dur. Göñlüm imâmı Muḥammed’dür. [8b] Fehmüm imâmı Cebrâ’il’dür. ‘Aḳlum imâmı Ka’be’dür. **Eger şorşalar** kible kaçdur. **Eyit** kible beşdür. Tenüm kiblesi mihrâbdur. Cânım kiblesi Ka’be’dür. ‘Aḳlum kiblesi Beytü’l-ma’mûr’dur. Fehmüm kiblesi Kürsî’dür. Göñlüm kiblesi ‘arşdur. Ve her kim bu beş kibleye yönelse aḡa vesvese ve şugül virmeye kaçḡı kişi kim bu mes’eleleri bilse imâmlıḡı dürüstdür. Ve eger bilmesee imâmeti dürüst degildir. **Eger şorşalar** imâm-ı A’zam hazretlerinin adı nedir. **Eyit** Nu’mân’dır. Babasının [9a] adı nedir Tāvûs’dur. Tāvûs’un babası Hüzmûz’un babası Nüşî’r-revân’dır. Vilâyetinin adı Küfe’dür. Kızının adı Hanîfe’dür ve cümle imâmların imâmı imâm-ı A’zam’dur. Ve bizim **peygamberimiz** ‘aleyhi’s-salâtu ve’s-sellemün dört adı vardur. Qur’an-ı ‘Azîmü’s-şân’dur. Muḥammed’dür. Tevrât’da Muḥtafâ’dur. İncil’de Aḡmed dirler. Zebûr’da Maḡmûd dirler. Şalla’llâhu Te’âlâ ‘aleyhi ve sellem babasının adı ‘Abdu’llâh’dur. ‘Abdu’llâh’un babası ‘Abdu’l-muḡḡalib’dür. ‘Abdu’l-muḡḡalib’ün babası Hâşim’dür. Hâşim’in babası [9b] ‘Abdu’l-menâf’dur.¹⁵² Vâlidesinin adı Âmine ḡatundur¹⁵³ üç oğulları vardur. Kâsım ve ‘Abdu’llâh ve İbrâhîm dört kız var idi. Fâḡimatü’z-zehrâ ve Zeyneb ve Ruḡıyye ve Ümmü Gülsüm radiya’llâhu Te’âlâ anhü. **Eger şorşalar** namâzı açmak nedir. **Eyit** selâmdur. **Eger şorşalar** farz önünde farz nedir. **Eyit** cemâ’at önünde imâmdur. **Eger şorşalar** farz içinde farz nedir. **Eyit** imâm içinde Qur’an’dur. **Eger şorşalar** farzlardan kaçḡı farz uludur. **Eyit** Allâh’dan ḡorḡmaḡdur. **Eger şorşalar** iki farz arasında ne vardur. **Eyit** iki nesne [10a] vardır biri niyyet biri abdestdür. Eger şorşalar kâfir ile Müslimânun mâbeyninde fark nedir. Eyit ki namâzdır. Zîrâ Hazret-i Muḥammed ‘aleyhi’s-selâm buyurdu. *Ve men tereke’s-salâtü mute’ammiden feḡad keḡere*¹⁵⁴ Ya’nî bir kimse bir vaḡit namâzı şıḡḡ ile ezânı işidüp cemâ’ate ḡâzır olmasa mâni’ olmadıḡça kâfir olur. *Ne’üzü bi’llâhi subḡâna’llâhi ve elḡamdu’llillahi ve lâ ilâhe illa’llâhu va’llâhu ekber ve lâ ḡavle ve lâ ḡuvvete illâ bi’llâhi’l-’aliyyi’l-’azîm*. [10b]

Sonuç

Bu çalışmayla iki önemli sonuca ulaşılmıştır. İlki, Kanunî devrinde sadrazamlık yapmış önemli bir devlet adamı, âlim ve nâsir olan Lütfî Paşa’nın yeni bir eseri bulunmuştur. Bu durum, Lütfî Paşa’nın daha bilinmeyen başka eserlerinin de olabileceğini göstermiştir. Lütfî Paşa’nın bilinen tek nüshası Bursa İnebey Kütüphanesi’nde yer alan bu eserden de anlıyoruz ki o, devrinin büyük bir âlimidir. Arapça kaynaklara hâkim, fıkıh ilminde söz sahibidir. Onun *Hâzâ Risâle-i Cevâhir-i İslâm* adlı eseri, “sorsalar... di” soru-cevap tarzında yazılmış kısa bir ilmihâl risalesidir. Onun diğor kısa ilmihâlî *Risâle-i Su’âl ve Cevâb* ile benzer yönleri olmakla birlikte farklı bir metindir. İkinci husus, bazı yazmalarda karşımıza çıkan belirsiz bir durum çözüme kavuşmuştur. Bazı dinî metinler, bilgi, nasihat verme maksatlı yazıldığından müellif ismini zikretmeye gerek duymamış ve anonim metinler olarak yayılmıştır. Bu problem, üzerinde durduğumuz eser için de geçerlidir. El yazma eser kütüphanelerinde, yüzden fazla *Cevâhir-i İslâm* adında müellifi belirsiz eserin kayıtlı olduğu görülmektedir. Bunların kaynağının, Lütfî Paşa’nın

150 öyle

151 Eserin yazılış niyeti

152 Sehven ‘Abdu’l-menâḡ yazılmıştır.

153 ḡatun

154 “Namazı kasten terk eden kafir oldu” Hâdis-i şerîf

mezkûr risalesi yahut daha evvel yazılmış bir fütüvvet-nâmenin olduğu anlaşılmıştır. Lütfî Paşa'nın eseriyle ilişkili tespit ettiğimiz 93 nüshanın tamamı birbirinden farklıdır ancak metinlerin kurgusu ve verdiği pek çok malumat, Lütfî Paşa'nın eseriyle örtüşmektedir. Bilinen en eski tarihli nüshası, Lütfî Paşa'dan bir asır sonra istinsah edilmiştir. Şayet 15. yahut 16. asırda bir nüshasına rastlasaydık, Lütfî Paşa'nın da Arapça başka bir kaynaktan tercüme etmiş olabileceğini düşünebilirdik. Ancak fütüvvet-nâmeler 16. asırdan evvel de vardır ve Lütfî Paşa'nın da fütüvvet-nâmelerden etkilenmiş olabileceği kuvvetle muhtemeldir. 93 nüshanın her biri birbirinden farklı metinlerdir ve müstensihler de kendilerinden bir şeyler katmıştır. Lakin bazı nüanslarla adlarının Cevâhir-i İslâm/Cevâhirü'l-İslâm olması, soru-cevap tarzında yazılmış kısa ilmihâl risaleleri olmaları, yekûnunda müellifin belirtilmemesi tezimizi desteklemektedir. Fütüvvet-nâmeler ile ilmihâl kitaplarının müşterek yönleri ayrı bir çalışma konusu olup mukayeselerle incelenmesi gerekmektedir. Unutulmamalıdır ki sosyal bilimler için keskin ve iddialı ifadeler kullanmak doğru değildir. Zira yarın yeni bir eser bulunduğu vakit bu düşüncemiz geçerliliğini kaybedebilir. Söz konusu tarihî el yazmaları ise daha dikkatli hüküm vermek gerekir. Bu çalışmayla tarih, din ve edebiyat biliminin ortak paydalarından olan Lütfî Paşa ve ilmihâline dikkat çekilmiş ve adı geçen alanlara katkı sunulmuştur.

Kaynakça

- Arvas, N. ve Önder Yılmaz, S. (2022). Lutfi Paşa'nın Tuhfetü't-Tâlibîn adlı ilmihâl kitabı ve sebab-i telif bölümü. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 29, 216-226.
- Atik, K. (2001). *Lutfi Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osmân*. Kültür Bakanlığı.
- Atik, K. (2020). Lütfî Paşa'nın 'Risâle-i Suâl ve Cevâb' isimli eseri. *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 6(32), 1662-1674.
- Hamîdullah, M. (2009). Serahsî, Şemsüleimme. *DİA* (Cilt 36, s. 544-547). *DİA*.
- İpşirli, M. (2003). Lutfi Paşa. *DİA* (Cilt 27, s. 234-236). *DİA*.
- Koca, F. (1995). el-Fetâva't-Tatarhâniyye. *DİA* (Cilt 12, s. 446-447). *DİA*.
- Köksal, A. C. (2017). Bir islâm âlimi olarak Lütfî Paşa. *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, (50), 29-72.
- Meriç, N. (2013). *Radavi'nin Haza Kitabı Fütüvvetname: Manisa il halk kütüphanesi 45 HK 1137/7* [Yüksek lisans tezi, Celal Bayar Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Özel, A. (1992). Bezzâzî. *DİA* (Cilt 6, s. 113-114). *DİA*.
- Özen, Ş. (2013). Zâhidî. *DİA* (Cilt 44, s. 81-85). *DİA*.
- Seyis, E. (2015). *Türk-İslam edebiyatında manzum ilmihâller ve Manzume-i Ceceli İbrahim Efendi* [Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Toprak, Z. (2022). *Hâzâ Kitâbü'l-İlm-i Hâl ve Haza Kitâbü'l-Fütüvvet-nâme* [Yüksek lisans tezi, Akdeniz Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Turşak, M. (2020). Âyet ve hadislerdeki soru kalıplarının din eğitimi açısından değerlendirilmesi. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(2), 1231-1253.

Extended Abstract

Lütfî Pasha (d. 1546) was a versatile statesman, intellectual, scholar and master of prose who served as grand vizier in the Ottoman state, and was both accepted and dismissed. Known for his works *Tevârih-i Âl-i Osmân* and *Âsaf-nâme*, Lütfî Pasha wrote 24 works in Arabic and Turkish. Three of them are works of the catechism genre. In this article, a newly discovered work of his, which has not been mentioned in any source before, is brought to light.

The title of this work is *Hâzâ Risâle-i Cevâhir-i İslâm*, and the only copy of it that we have been able to identify is found in Bursa İnebey Library, General Collection, No. 2391/7, in the leaves 78b-88a of a 108-page majmua. The treatise, which is thought to have been written between 1553 and 1564, is a brief catechism book written in the question-and-answer style of “if they ask... say”. This 16th-century, treatise, which is one of the first examples of a catechism, has a very important feature. It has been seen that the work became anonymous from the 17th century onwards and formed the basis of the tradition of the concise catechism written in the question-and-answer method called *Cevâhir-i İslâm*. In our study, information about 93 manuscript copies of Lütfî Pasha’s ilmihal registered in manuscript libraries is given, and how an anonymous tradition emerged in the light of some evidence is revealed. In addition to Lütfî Pasha’s work, one of these anonymous manuscripts has also been transcribed, and some observations and evaluations have been made on the subject. In addition to Lütfî Pasha’s work, one of these anonymous copies has also been transcribed, and some determinations and evaluations have been made on the subject. This study draws attention to Lütfî Pasha, one of the common denominators of history, religion and literature, and contributes to the aforementioned fields.

Two important conclusions have been reached with this study. First, a new work by Lütfî Pasha, an important statesman, scholar and poet who served as grand vizier during the reign of Kanunî, has been found. This has shown that Lütfî Pasha may have other unknown works. From this work of Lütfî Pasha, the only known copy of which is in Bursa İnebey Library, we understand that he was a great scholar of his time. He was well-versed in Arabic sources and had authority in the science of fiqh. His *Hâzâ Risâle-i Jawâhir-i İslâm* is a short catechism treatise written in the question-and-answer style of “if they ask...”. Although it has similar aspects to his other short catechism, *Risâle-i Su’âl wa Cevâb*, it is a different text. The second point is that an ambiguous situation that we encounter in some manuscripts has been resolved. Since some religious texts were written for the purpose of giving information and advice, they did not need to mention the name of the author and spread as anonymous texts. This problem is also valid for the work we are focusing on. In manuscript libraries, there are more than a hundred works of unknown authorship called *Cevâhir-i İslâm*. The source of these is understood to be the aforementioned treatise of Lütfî Pasha or an earlier *fütüvvet-nâmah*. All 93 copies of Lütfî Pasha’s work that we have identified are different from each other, but the organization of the texts and much of the information they provide overlap with Lütfî Pasha’s work. The earliest known copy was copied a century after Lütfî Pasha. If we had come across a copy in the 15th or 16th century, we might have thought that Lütfî Pasha might have translated it from another Arabic source. However, *fütüvvet-nâmas* existed before the 16th century, and it is highly probable that Lütfî Pasha was influenced by them. Each of the 93 copies is a different text, and each of the copyists added something of their own. However, the fact that they are titled *Cevâhir-i İslâm/Cavâhirü’l-İslâm* with some nuances, that they are short catechism treatises written in a question-and-answer style, and that the author is not mentioned in the majority of them supports our thesis. The commonalities between the *fütüvvet-nâmas* and the ilmihal books are the subject of a separate study and need to be analyzed through comparisons. It should not be forgotten that it is not right to use sharp and assertive statements in the social sciences. This may lose its validity tomorrow when a new work is discovered. When it comes to historical manuscripts, it is necessary to judge more carefully. This study draws attention to Lütfî Pasha and his ilmihal, which is one of the common denominators of history, religion and literature, and contributes to these fields.

Çalışmanın yazarı “COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” çerçevesinde aşağıdaki hususları beyan etmiştir:

Etik Kurul Belgesi: Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmemektedir. / **Ethics Committee Approval:** Ethics committee approval is not required for this study.

Finansman: Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır. / **Funding:** No support was received from any institution or organization for this study.

Destek ve Teşekkür: Çalışmanın araştırılması ve yazımı esnasında destek veya fikirlerine başvurulmuş herhangi bir kişi bulunmamaktadır. / **Support and Acknowledgments:** There is no person whose support or ideas are consulted during the research and writing of the study.

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur. / **Declaration of Conflicting Interests:** The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship or publication of this article.

Yazarın Notu: Bu çalışma herhangi bir bildiri veya tezden üretilmemiştir. / **Author’s Note:** This study was not produced from any report or thesis.

Katkı Oranı Beyanı: Bu makalenin tüm bölümleri tek yazar tarafından hazırlanmıştır. / **Author Contributions:** All sections of this article have been prepared by a single author.

Uygurlarda Avlu Kültürü

Uyghur Courtyard Culture

Münevver OBULHESEN¹, Çev. Abudurexiti REHEMUTULA²

1. Hotan Pedagoji Üniversitesi.

2. Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, mustafa55muhammed@gmail.com,

Çeviri Makale Translated Article

10.5281/
zenodo.12626985

Geliş/Received: 15.05.2024

Kabul/Accepted: 26.06.2024

Yayın/Published: 30.06.2024

Avlu¹ Uygur halkının gündelik hayatındaki ana faaliyet alanıdır. Uygurlar, kış mevsiminin sona ermesi ve ardından baharın gelmesiyle birlikte kışın ısınmak için kullandıkları ev eşyalarını kaldırarak genel temizlik (Nevruz temizliği) yaparlar. Nevruz Bayramı haftasında Uygurlar, evleri, avluları, bağ bahçeyi temizleyip Nevruz'u kutlama hazırlıklarına girerler. İlkbaharda gece gündüz eşitlendiği² 21 Mart günü insanlar açık, geniş alanlara ya da kendi avlusunda toplanıp Nevruz Bayramını kutlarlar. Nevruz aşısı³ hazırlayıp yeni yılın bereketli olmasını dilerler. Uygurlar, Nevruz Bayramı münasebetiyle avludaki supa⁴, çardak, pişayvanlara⁵ bisat (kilim, keçe, halı...) sererler. Mutfak eşyalarını avludaki yazlık mutfağa taşırlar. Böylelikle ilkbaharda başlayan avludaki faaliyetler ekim ayının ortalarına kadar devam eder.

Uygurlar ev yaparken elden geldiğince avlu alanını büyük bırakırlar ve avlunun şekli dörtgen olur. Evin ön tarafındaki ayvanın sütunları ve sütun başlıkları özellikle harah⁶, cege⁷ işlenmiş nakışlar zarafeti ve güzelliğiyle göz kamaştırır. Uygur evlerinin avlusu, bağ bahçeden vadek⁸, küngürlük tam⁹ ile ayrılır. Bu vadek ve küngürlük tamın arkasına üzüm dikilir, üzümün dalları avlunun üstünü kapatır vaziyette yukarı doğru uzanır. Asma yazın güneşten korur, gölgelik rolünü üstlenir. Varlıklı Uygur ailelerin evleri iç ve dış avlu olmak üzere iki kısımdan oluşur, bu iki avluyu kemerli kapıdan oluşan duvar ayırır, kemerli kapıya güzel bir perde çekilir. Bu perde, iç avludaki hususi hareketlerin daha rahat yürütülmesini sağlar. Dış avlu, bağ bahçeden yüksek olmayan küngürlük

1 Uygurca ماراي-الايوه (hoyla-aram) olarak bilinen alan Türkçeye *avlu* olarak tercüme edilmiştir. Uygur kültüründe ev ile bahçe arasındaki geniş alana *avlu* ya da *seyna* denilir. Avlunun tabanı genelde çakıl, taş, beton, tuğla ile kaplanır. Genelde *avlunun* iki tarafı odalarla, bir tarafı ahır ya da ambarlarla çevrilir, bir tarafı açık kalır, bu tarafı bahçeyle küngürlük duvarla ayrılır (Çeviren Notu / Ç.N.).

2 Ekinoks (Ç.N.).

3 Nevruz bayram günlerinde imkân olan aileler adı "ق" (k) harfi ile başlayan yedi çeşit (İslam'dan önce dokuz çeşit) yemek hazırlarlar. Ya da adı "س" (s) harfi ile başlayan yemekler hazırlanır. Bu yemeğe "تۇتماق" adı verilir. Nevruzda yapılan diğer yemek ise "ھىلىھىلى"dir. Buğday ve çeşitli baklagil ve hububattan yapılan diğer bir çeşit yemek vardır. Bu yemek, dokuz çeşit bakla ve hububattan yapılır. Ek olarak şalgam, turp konulur (Ç.N.).

4 رطلتھب - 21-22، ىرشەن لىي - 2001، ىچچۇرۇ ئىتايىرشەن رطلرۇمىسۇي-شاي ئاچاچىش، مەنزۇرون، نۇسرۇت نىمىي ئى

5 Evin avlusunda, pişayvanın altında eve bitişik, oturmak için toprak ya da betondan yapılmış kaldırım (Ç.N.).

6 Ayvan. Uygurlar evlerinin önünü yani kapı tarafını güneşe doğru yaparlar. Evlerin önüne pişayvan yani ayvan yapmak gelenektir. Pişayvanın üstü ve iki tarafı kapalı, ön tarafı açıktır. Pişayvan, yağmurdan, rüzgârdan, kardan ve gün ışığından gölge olur. Kapıdan çıkınca pişayvana çıkmış olur. Genelde pişayvanın altı yerden yüksek kaldırım halindedir. Bu yere supa denilir (Ç.N.).

7 Sütun başlığı üstündeki uzun büyük ağaç (Ç.N.).

8 Harahın üstüne konulan ağaç (Ç.N.).

9 Çit, korkuluk (Ç.N.).

10 Çok yüksek olmayan, tuğlalarla güzel şekil verilerek örülmüş, delikli duvar (Ç.N.).

duvar örülerek ayrılır, duvarın üzerine saksıyla çiçekler dizilir. Saksıda ve yerdeki küçük bölmelerde yetiştirilen rengârenk çiçekler yorgunluğu ve stresi alır.

Avlunun bir köşesine (yazlık mutfağın yakınına) su çömleği konulur. Çömlek suyu soğuk tuttuğu için, sıcak yaz günlerinde bu suyu içen kişiye rahatlık verir. Uygur hanımları seher vakti kalkıp ilk olarak yola bakan kapının önlerini (halkın yürüdüğü yolu), avluları tertemiz bol su serpererek süpürürler. Bu işler temizlik ve hijyenin yanında, egzersiz yapmak, sabahın temiz havasını teneffüs etmek, kan dolaşımını hızlandırmak, sağlıklı olmak gibi faydalar da sağlar.

Avlulu kültürünün hem gelenek göreneklerin yaşatılmasında hem de komşuluk ilişkilerinin geliştirilmesinde büyük önemi vardır. Avlunun diğer bir özelliği ise çamaşırları yıkadıktan sonra güneş altında kurumasını sağlamaktır.

Uygurlar, bahçe ya da dış avlunun uygun yerine küçük tandır kurarak sık sık taze ekmek pişirip yerler. Bahçelere incir, nar, elma, kayısı, cineste¹⁰ gibi birçok meyve ağacı dikerler. Bu meyveler sayıca fazla olmasa da ev sahibinin kendi emeğiyle yetiştirmiş olduğu meyvelerdir. Bu meyvelerden afiyetle yerler.

Uygurlar, yazın eve gelen misafirleri önce misafir odasına ağırlarlar, yemek sonrası avlu ve bahçeye çıkıp hava alarak sohbet edip çardakta otururlar. Uygur avlusunun düğün, cenaze, mevlit gibi merasimlerde gelen misafirlerin eve sığmayan kısmını kısa süreliğine ağırlamak, bir şey istemek için yahut danışmaya gelen komşuları ağırlamak, ailece üç öğün yemek yemek, yazın sıcak gecelerinde uyumak gibi birçok eylemde büyük rolü vardır. Kısaca Uygurların avlu, bahçe kültürü diğer milletlerinkinden farklı olarak kendine has özellikleriyle ön plana çıkar.

Uygurların yerleşik hayatta oluşturduğu kültürlerden biri avlu kültürüdür. Diğer bir özellik ise avlunun önü ya da arkasına küçük de olsa bir bahçe inşa etmektir. Bu gelenek, Uygurları diğer milletlerden ayıran önemli bir gelenektir. Aynı zamanda bu gelenek Uygurların tarihten beri yeşilliği sevdiği, ona değer verdiğinin ifadesidir.

İster şehirde ister köyde oturan olsun fark etmeksizin Uygurlar, oturduğu evin avlusu ya da bahçesi varsa yeşillendirmeye önem verirler.¹¹ Küçük bölmelere ve saksılara çiçek dikerek avluyu güzelleştirirler. Saksılarda yetiştirilen kış çiçekleri yanı sıra yaz çiçeklerini de dikerler. Bunlar Uygurların emeği, güzelliği ve çalışmayı seven millet olduğunun belirtileridir.

Uygurlar, avlusunda çiçek yetiştirmekten başka yine evin önünde ya da arkasında boş yer varsa orayı bağ bahçe yapmaya ehemmiyet verirler. Bağın küçüklüğüne veya büyüklüğüne göre düzgün bir şekilde kayısı, elma, armut, incir, nar,¹² kiraz, algirat,¹³ cineste, kök sultan,¹⁴ geynula,¹⁵ kara örük,¹⁶ şeftali, nektarı gibi meyve ağaçlarını yetiştirip onun meyvelerinden hem kendileri yerler hem de misafirlere ikram ederler. Taze meyveleri dalından kopartıp yiyerek hastalıklara şifa ararlar, hastalıkların önlemini alırlar.

Uygur avlu bahçe kültüründe yaygın olarak görülen yeşillendirme âdetleri aşağıda sıralanmıştır:

1. Üzüm Tal (Tek Sılış)¹⁷

Asma avluya gölge düşürmek, havanın temizliğini sağlamak, yeşillendirme gibi amaçlarla kullanılır. Terle beraber bedenden atılan glukozun üzüm yiyerek tekrar kazanılması temin etmiş olur, ayrıca susuzluğu gidermek, bedeni kuvvetlendirmek amaçlarıyla da üzüm yenir. Uygurların avluda bahçede üzüm yetiştirme âdeti çok eski tarihlere kadar uzanır. Uygurların ataları avluda asma yetiştirmenin faydalarını çok eskilerden anlamıştır. Asma, üzüm olan avlular insana oldukça rahatlık ve huzur verir. Asmanın gölgesi sadece avluyu serinletmekle kalmayıp aynı zamanda avludaki evleri de güneş ışığından koruyarak serin kalmasını ve havasının temizliğini sağlar. Uygur aileler sabah akşam asma altında toplanarak beraber yemek yerler, sohbet ederler.

10 Bir çeşit meyve. Dalları çalı gibidir, meyvesi küçük, tatlı olur. Meyvesinin rengi kırmızı ya da beyazdır (Ç.N.).

11 Avlu ya da bahçeyi yeşillendirmemek ayıp karşılanır. Böyle dürtümü Uygur kültürüne aykırı görürler. Ev sahibi tembellikle ayıplanır (Ç.N.).

12 İncir ve nar ağaçları kışın donmaması için son baharda toprak altına gömülür, ilkbaharda toprak altından çıkartılır (Ç.N.).

13 Bir çeşit büyük erik (Ç.N.).

14 Bir çeşit büyük erik (Ç.N.).

15 Bir çeşit büyük erik (Ç.N.).

16 Siyah erik, tadı ekşi olur (Ç.N.).

17 Uygurlar üzüm, üzüm tal (لات موزوی), tek (كحت) derler. Bu sözcük Türkçeye asma üzüm diye tercüme edilebilir. Tek sılış ise asma dikmek demektir. Coğrafi durumdan dolayı, kışın üşümemesi için asma son baharda asmalardan indirilip toprak altına gömülür, ilkbaharda toprak altından çıkartılıp asmaya alınır (Ç.N.).

2. Avluda Kabak¹⁸ Yetiştirmek

Uygurlar ilkbaharın gelmesiyle beraber ağaç dallarından küçük seralar yapıp çeşitli kabaklar ekerler. Kabaklar sürgün yoluyla asmaya kadar uzadığı için yazın avluya güzellik ve serinlik katar.¹⁹ Böyle avluların havası temiz, rahat ve serin olur. Kabak uzun süre bekletilip yenilebilen faydalı bir meyvedir. Su kabağı Uygurların kendine özgü kullanımı olan bir meyve türüdür. Su kabağının tedavi edici rolü de vardır. Uygurlar uzan tarih mabeyninde su kabağının rolünden iyi faydalanmıştır. Günümüzde kabakların ekonomik değeri de artmıştır.

3. Bahçede Meyve Ağaçları Yetiştirmek

Uygurların güzellik anlayışı eskiden beri yeşillikle özdeşleşmiştir. Uygurların bahçesinde veya avlusunda meyveli ağaç mutlaka bulunur. Uygurlar mümkün olduğunca bahçesini meyveli ağaçlarla donatır. Çoğunlukla dut, elma, nar, şeftali, neřpüt²⁰, kayısı, vişne, ceviz gibi meyveleri dikerler. Bu meyveler çiçek mevsiminde ve meyvelerin olgunlaştığı dönemde insanlara tam bir yaz bahçesi keyfi bağışlar.

4. Avluda Çiçek Yetiştirmek

Avluda çiçek yetiştirme âdeti Uygurlarda çok önce yaygınlaşmış olup bunun Uygurların geleneksel estetik anlayışıyla yakın bir ilişkisi vardır. Uygurlar avlusunda çeşit çeşit, rengarenk açılan çiçekleri yetiştirir. Çeşitli renklerdeki güller aynı zamanda Uygurların renklere olan ilgisini ve inancını ifade eder. Müstakil evlerin apartmanlaşması sonucu avluların yerini balkonlar almaya başlayınca bahçede toprakta yetiştirilen çiçekler bu sefer saksılarda yetiştirilmeye başlandı. şehirlerde durum böyle olsa da köylerdeki müstakil evlerinin avlularında yerde çiçek yetiştirme geleneği hâlâ devam etmektedir.

5. Avluda Sembolik Ağaç Yetiştirmek

Köy ve kırsallardaki Uygurlar avlu, bağ bahçelerde sembolik ağaç yetiştirme geleneğini sürdürmekte olup böyle ağaçlara “Büyük dedemin diktiği ağaç”, “Babamın yetiştirdiği ceviz” diyerek eski ağaçların kendisi için manevi diğerine vurgu yaparken bakımına da özen gösterirler. Bu anlayış sıradan bir ağaca özen göstermek olarak değil de belki ecdatları hatırlamak, onların emeklerine değer vermek ve geleneği sürdürmek olarak görülür ve yaşatılır. Uygurlarda komşular kendi aralarında birbirlerinin bahçesine meyve ağacı dikerek, ağaçlarını aşılayarak aralarındaki dostluğu, yakınlığı, komşuluk ilişkilerini pekiştirirler.

6. Avluya, Bahçeye Osma²¹, Kına Ekmek

Osma ile kına Uygur kadınlarının geleneksel estetik anlayışında en önemli makyaj ürünlerindedir. Bunların ekimi, yetiştirilmesi kolaydır.

Osma koyuř²²: Uygur kadınları arasında en yaygın olan doğal makyaj yapma âdeti olarak görülür. Bu yüzden Uygurlar; avlu, bahçelerine osma ekerler. Osmanın faydalarına bakıldığında, onun yalnızca kaşı karartma rolü olmadığı tüy bezlerine etki ederek kaşı koyulaştırma rolünün de olduğu görölmektedir.

Kına bir çeşit çiçektir. Avlusu olan Uygurlar kına çiçeğini yetiştirir. Kınanın gövdesi ezilir ya da küçük parçalar haline getirilir, şapla karıştırılarak avuç içine yakılır. Kınanın el ve tırnakları doğal kızartma, avuç içinin terlemesini ve el derisinin çatlamasını önleme gibi faydalarının yanında el derisini güzelleştirme özelliği de bulunmaktadır.

7. Bahçede Sebze Yetiştirmek

Uygurlar baharın gelmesiyle beraber bahçelerin güneş alan yerlerini çapalayarak domates, biber, patlıcan gibi sebzeleri kendi ihtiyacına yetecek kadar dikerler. Bu sebzelere kimyasal gübre verilmediğinde organik sebze olarak yenilir. Sebzeler yetiştiğinde komşularla da paylaşırlar.

Uygurlar emek harcayarak bahçelerinde meyve sebze yetiştirmekle birlikte egzersiz yapmış, stres atmış, kısacası ruh ve beden sağlıklarını korumuş olur ve kendi el emekleri ürünler sayesinde doğal gıda almış ve dengeli beslenmiş olurlar.

18 Uygurlar su kabağına “kapak قاپاق” demektir. Kış kabağına “kava كڤا” demektir. Asıl metinde “kava kapak” diye ayrı yazılmıştır. Tercümede bu iki çeşit meyve için tek ad kullanıldığından makalede sadece “kabak” olarak kullanılmıştır (Ç.N.).

19 Genelde asmalarda üzüm olur, üzüm az ya da küçük ise kabak ekilir. Üzümün yerini kabaklar alır (Ç.N.).

20 Armudun bir çeşididir. Doğu Türkistan’ın Korla ilinin neşpütüsü ünlüdür (Ç.N.).

21 Elde sıkarak elde edilen yeşil suyu kaşa, saça sürülen bitki, bir tür çivit otu (URL-1) (Ç.N.).

22 Osmanın yaprakları kopartılır ve iki elin arasında, avuç içinde ezilir. Ezilen osmanın damlayan yeşil suyu küçük bir tepsie toplanır, ucunda pamuk bulunan ince bir kürdanla kaşa sürülür. Buna osma koymak denir (Ç.N.).

Uygurların avlu, bağ bahçe kültürü üzerinde durulacak diğer bir konu onların komşuluk kültürüdür. Uygurların geniş avlu ve bahçeleri komşuluğu pekiştiren, ilişkileri koruyan önemli faaliyet alanıdır. Uygurların komşuluk kültürü kendine has özelliğe sahiptir. Evleri yakın olan komşularla iyi ilişkiler kurmanın dışında, başka yerlere taşınan komşularla da akraba gibi ya da akrabadan daha yakın ilişkilerini bu avlular sayesinde sürdürür. Uygurlar bu özelliğiyle diğer milletlerden farklıdır.

Komşuluk ilişkilerinde öne çıkan hususlar:

1. Uygurlarda “uzaktaki akrabadan yakındaki komşu hayırlıdır”, “evini kepeğe al, komşuyu altına al”²³ tarzında komşuluk hakkında atasözleri vardır. Komşulardan biri ihtiyaç durumunda komşusundan bir şey istediğinde kıskanmadan, gizlemeden, zarar gelmesinden endişe etmeden hemen ihtiyacı olan komşusuna verir. Borç veren kişi, muhtaçlığın çok zor olduğunu düşünerek ihtiyacı olan kişiyi sıkıştırmaz. Uygurlardaki “fakirlik taştan settir” atasözü muhtaçlığın ne kadar zor olduğunu göstermektedir.

2. Üzüntü, sıkıntı durumunda kalan komşu, tercih ettiği komşusunun evine giderek dertleşir, durumlarını danışır. Böylece üstündeki sıkıntılardan kurtulmuş olurlar.

3. Küçük çocukları olan kişiler aniden bir işi gereği dışarıya çıkacak olurlarsa, çocuklarını evde yalnız bırakmak konusunda tereddüt yaşarsa, çocuğunu güvendiği komşusuna emanet eder. Komşu da emanet çocuğa “emanet bala²⁴” diyerek kendi çocuğundan daha iyi bakar. Aynı zamanda komşusunun evine de göz kulak olurlar. Çocuğun anne babası işini bitirdikten sonra eve dönüp komşusunun evine çocuğunu almaya giderler, komşusuna da minnettarlıklarını bildirir.

4. Yemek yaparken yemeği en az bir iki kişilik fazla yapmak Uygurların geleneği olmuştur. Bu vesile ile yemek vaktinde habersiz gelen birkaç misafiri de sıkıntı yaşamadan doyurabilir. “Yaptığın yemekte komşunun da hakkı var”, “iyi misafir sofraya gelir” gibi atasözleri halk içinde yaygındır. Yemeğe misafir gelmediği günlerde yakın komşulara bir tabağa yemek koyup götürmek, var olanı paylaşmak Uygurların güzel adetlerindedir. Özellikle sık yapılmayan, yapımı zaman alan, özel yemekleri (öpke-hisip²⁵, kök çöçürisi²⁶, kava mantisi²⁷, çüle²⁸, yumdan²⁹...) yaptığında iki yan, karşı ve arka taraftaki komşularına ikram ederler. Lezzetli yapılan yemekleri komşularına ikram etmek Uygur kültürüne özgü bir gelenektir.

5. Evinde yalnız yaşayan yaşlı kimse ya da küçük çocuğu ile beraber hastalanan yahut gebe kadınların karnı ağırırsa hemen tecrübeli kadın komşu çağırılır. Çağırılan komşu da zaruri işi olsa da onu bırakıp muhtaç komşusuna yardımcı olmaya koşar. Eğer durumu ağır ise hastaneye kaldırıp muayene olmasına yardım eder, eğer durumu ağır değilse evinde dinlenmesi için yardımcı olur. Hastalığı ağır olup birkaç gün yatakta kalacak durumda ise komşusu her gün yemek yapıp hasta komşusunu ziyaret eder. Hasta komşusunun çocuklarına bakar. Hasta ziyaretine gelenleri kendi akrabası gibi iyi ağırlar. Komşulardan biri hastanede yatıp tedavi görüyorsa, komşuları hastane uzak olsa bile hasta komşusunu ziyaret ederler. Hasta ziyaretinde hoş sözler söylenir, hastanın iyileşmesi için dua eder. Olumsuz konuşmalarında bulunmazlar.

6. Her gün görüşüp selamlaşan komşulardan biri diğerini bir iki gün görmezse durumunu öğrenmeye çalışır, evine giderek hâlini hatırlar. Ev sahibi de bu komşusunu uzaktan gelen değerli misafiri gibi karşılar, oturması için altına minder hazırlar, eline su verir³⁰, sofraya hazırlar, çay demleyip misafirine ikramlarda bulunur. Böyle yaparak komşusuna memnuniyetini ifade eder.

7. Komşulardan birinin evinde düğün, cenaze, mevlit gibi etkinlikler olduğunda komşular bunu kendi işi gibi görerek merasim olan komşunun evine misafirler gelmeden önce gidip avlusunu, kapı önlerini süpürüp, su serpip tertemiz bir muhit oluştururlar. Evdeki işlerine yardım eder, komşuya yol gösterirler. Komşuların eşya ihtiyacı varsa veya eşyaları eksikse diğer komşuları kendi evlerinden o eşyaları toplayıp komşularının eksiklerini tamamlarlar. Gelen misafirleri beraber ağırlarlar. Merasim olan evin uzaktan gelen misafirleri çok ise komşular kendi evlerine

23 Ev alma, komşu al.

24 Çocuk (Ç.N.).

25 Küçükbaş hayvanın akciğeri, yağlı bağırsağı ve işkembesinden yapılan yemek. Sağlam olan akciğerin içindeki kan temizlendikten sonra içine yağ, yumurta, kıvamlı hamur suyu, tuz karışımı doldurularak suda pişirilir. Yağlı bağırsak temizlendikten sonra içine karaciğer, et, yeşil biber, kırmızı biber, toz biber, piriç, tuz, baharat ve su karışımı doldurularak suda pişirilir. İşkembe bembeyaz oluncaya kadar temizlendikten sonra suda haşlanır. Bazen bumar buharda da pişirilir. Bu yemeğin adı öpke-hisiptir. Bu yemek çeşitli soslarla yenir (Ç.N.).

26 İlk baharda yeniden filizlenmiş yonca toplanıp ezildikten sonra, kuyruk yağı, tuz, kıyma karıştırarak içi hazırlanır. İnce yayılmış, dörtgen küçük kesilmiş hamurlara serilip güzel bir şekilde bükülür. Suda haşlanıp pişirilir. Pişirildikten sonra çeşitli soslarla yenilir (Ç.N.).

27 Bal kabağmdan yapılan, buharda pişirilen büyük mantı (Ç.N.).

28 Kak (kuru meyveler) ve şekeri suda kaynatıp yapılan soğuk içimlik, hoşaf (Ç.N.).

29 Mısır unundan yapılmış bir çeşit çorba. Mısır hamuru erişte halinde kesilerek yapılır (Ç.N.).

30 Uygurlarda her yemekten önce misafir ve büyüklerin elini yıkaması için, leğen ve ibrik getirilerek eline su dökülür, buna eline su vermek denilir (Ç.N.).

davet ederek ağırlar, konuk ederler. Komşular merasimden sonraki gün yemek yapıp komşunun evine getirir³¹, meşguliyetten dolayı yorulmuş komşulara yedirirler. İşler bittikten sonraki günlerde komşular gelip ziyaret ederler. Yorgunluklarının sona erip ermediğini sorarlar.³² Uygurlardaki bu gelenek özellikle dile getirilmesi gereken güzel bir âdettir.

8. Komşulardan biri uzaktaki bir yakınının cenazesine gidip geldikten sonra diğer komşular toplanıp ona baş sağlığı dilerler. Eğer cenaze yakını kadın ise birkaç gün geçtikten sonra mahalledeki komşu kadınlar toplanıp tekrar cenaze olan eve giderler. Cenaze çıkan evdeki mevlide katılırlar, sonrasında komşusunu alıp beraber mahallelerine dönerler. Cenaze sahibi kadın birkaç gün kendine gelene kadar komşular yemek yapıp getirip ısıklık verirler³³.

9. Komşulardan bir farklı nedenlerden dolayı başka bir yere taşınacak olursa, evin taşınmasında, eşyaların toparlanmasında komşular yardımcı olurlar. Yeni evine yerleştikten sonra eski komşuları gelip yeni evini ziyaret ederler, tebrik ederler, hediyeler getirirler. Taşındıktan sonra da eski komşularıyla komşuluklarını devam ettirirler. Sık sık ziyaretlerde bulunurlar. Düğün, cenaze gibi merasimlerde eskisi gibi birbirine yardımda bulunur, ilişkilerini kesmezler.

10. Komşuların çocukları kavga etmiş olsa ebeveynler çocukların kavgasına karışmazlar. Çocuk ağır yaralanmışsa, yaralanmış çocuğun ebeveynleri komşusuna sıkıntı yaratmadan çocuğu hastaneye kaldırır, tedavisini yaptırırlar. Karşı tarafta bu durumdan üzülen mahcubiyetini bildirir, yaralanmış çocuğun tedavisinde yanında bulunur, durumunun iyileşmesi için çabalar, elinden geldiği kadar yardımcı olmaya çalışırlar. Çocuklarını terbiye ederken sağlam dostluklar kurmalarını, kavga etmemeleri noktasında nasihatlerde bulunur.

11. Komşular bir başka milletten olsa ya da başka yerden gelip yerleşmiş olsalar bile Uygurlar komşulukta kusur etmez, dışlamazlar. Eğer komşusu kardeş milletlerden³⁴ olursa onların gelenek ve göreneklerine saygı duyarlar, ona göre iyi muamelede bulunur, onları incitecek işlerden, sözlerden uzak dururlar.

12. Eğer bir komşu tandırda ekmek yapacak olursa ya da büyük bir merasime hazırlık yapacaksa çevredeki komşular gelip yardım ederler. Tandır başında sohbet ederek hamur açarlar, ekmek yaparlar. Ekmek yapamayanlara yardımcı olurlar. Tandır başında sıcak ekmek ikram etmek güzel bir âdettir.

13. Uygurlar, Ramazan, Kurban ve Nevruz bayramlarında ilk başta ebeveynleri, mezarları ziyaret ettikten sonra yakın komşuların evini ziyaret ederler. Birkaç komşu toplanıp diğer komşuların evlerini ziyaret ederler. Küçükler büyüklerin bayramını kutlar, büyükler de küçüklere bayramlık verirler. Cemaatin³⁵ toplandığı yerlerde komşular birbirine izzetüikramda bulunurlar.

14. Komşulardan birine beklenmedik bir durum olduğunda komşusunun sıkıntılarını gidermek için elinden geldiği kadar maddi ve manevi destekte bulunur. Borç vermiş olsa, geri veremeyeceğini anlayınca, borçlu komşusunu sıkıştırmazlar. Komşular arasında fakir, yetim insanlar varsa onlara yardımcı olurlar, evlenemeyenler varsa evlenmesine yardımcı olur, evi olmayanların ev yapmasına yardım ederler.

15. Komşulardan biri uzun bir sefere gidecek olup komşular ile vedalaşmak için onların evine girerse yolda yemesi için yiyecek ikram eder, yol parasına katkı sağlar, helalleşerek güzel dileklerle yolcu ederler. Geri döndüğünde komşular evlerinde yemek yapıp seferden gelen komşusunu ziyaret etmeye giderler. Ya da kendi evinde yemek yapıp komşusunu evine davet ederler.³⁶

16. Ekim biçim mevsiminde tarla bahçe işleri, sulama, ekme, biçme, fidan dikme, bağ bahçe yapma işlerinde komşular birleşerek bir ailenin işini imece usulü beraber yaparlar, sonra sırayla diğer komşunun işini yaparlar.

Yukarıda Uygurların komşuluk ilişkilerindeki bazı güzel hasletlerden bahsedilmiştir.

Çağın ilerlemesiyle beraber şimdiki evler apartmanlara dönüşmüş olsa da yukarıda bahsedilen Uygur geleneklerinin birçoğu korunarak devam ettirilmektedir. Bu geleneklerin daha iyi korunması ve devam etmesi için çabalayan Uygurların sayısı da azımsanamayacak kadardır. İlerleyen zamanlarda güzel hasletleri kaybetmeden gelişmiş, uyumlu, sağlam olan yakın komşuluk ilişkilerini elde etmek için her bir Uygur kendi görevlerini yerine getirmelidir.

Bazı kişiler torğay³⁷, papağan, keklik, güvercin gibi güzel öten kuşları kafeslere koyup asma altında beslerler. Kuşların seherde başlayan ötüşünde huzur bulurlar. Evlerin çatısına güvercin için kafes yapıp besleyenler, güvercin uçurtanlar da çoktur. Herhangi bir kişi Uygurların güzel avlularına, bahçelerine girmiş olsa güzel bir doğa parkına girmiş gibi olur. Güzellüğünden rahatlık, sıcaklık ve yakınlık hisseder.

31 Uygurlar bu yemeğe harduk tamiqi قۇدراھ derler (Ç.N.).

32 Buna Uygurlar harduk sorimaق قۇدراھ derler (Ç.N.).

33 Isıklık vermek: Cenaze sahibi ya da başka bir durumda komşuların o eve yemek yapıp getirmesine denilir. Yani sıcak yemek vermek demektir (Ç.N.).

34 Uygurlar; Özbek, Türk, Kazak, Kırgız, Tatar, Azeri Türklerine kardeş milletler derler (Ç.N.).

35 Cami cemaati (Ç.N.)

36 Seferden dönen kişi de komşularına hediyeler getirir (Ç.N.).

37 Yaklaşık olarak çalığı büyüklüğünde güzel öten bir kuş türüdür (Ç.N.).

Asma bahçeli avlu kültürü, Uygurların oluşturduğu uygarlığın bir parçasıdır. Bunlar Uygur halkının zanaat, sanat, el emeği, medeniyeti, asil hayat geleneğinin göstergesidir. Uygurların avlu, bağ bahçe kültürü kadim zamanlarda oluşan köklü medeniyetin bir parçasıdır.

Uygurların uzun geçmişe dayalı geleneksel bağ bahçeli, avlulu evleri, Uygur halkının kıymetli mirası, kültürü, ata yadigârıdır.

Sonuç olarak, Uygurların avlu, bağ bahçe kültürü kendine has özellikleri, insana özel manevi zevk bahşeden güzellikleriyle Uygur medeniyetinde özel bir yere sahiptir.

Görseller

URL-2

URL-3

URL-4

URL-5

URL-6

Kaynakça

Keşkeri, A. Ö. (2008). Houla-aramlar, bağ-varan, dillar huzurluk şadiman. *Zhong Gou Milletliri Jornili*, 6.

Rahman, A. (1989). *Uygur folkoridin bayan*. Xincang Üniversitesi.

Rahman, A. (Yıl yok). *Uygur örüf-adetleri*. (Yayınevi yok)

Tursun Hesen, M. (Yıl yok). Halkımızda hoyla-aram. *Xincang Yaşliri Jornili*.

Tursun, İ. (2001). *Nuruzname*. Xinjang Yaş-Ösmürler.

URL-1: 29 Nisan, 2024 tarihinde <http://sozduk.manas.edu.kg/index.php> adresinden edinilmiştir.

URL-2: 10 Mayıs 2024 tarihinde <https://images.app.goo.gl/gRRqPfQTjpJR7iQv5> adresinden edinilmiştir.

URL-3: 10 Mayıs 2024 tarihinde <https://images.app.goo.gl/ktawd7khHe8iw7Us8> adresinden edinilmiştir.

URL-4: 10 Mayıs 2024 tarihinde <https://images.app.goo.gl/7nzJurV8VUymyZDR8> adresinden edinilmiştir.

URL-5: 10 Mayıs 2024 tarihinde <https://images.app.goo.gl/aRJRzEbvjq1WEQDy7> adresinden edinilmiştir.

URL-6: 10 Mayıs 2024 tarihinde <https://images.app.goo.gl/8XN88vhZ1HpbFKtj6> adresinden edinilmiştir.

Xinjang medeniyiti. Jornilinin münasivetlik sayıları.

Çalışmanın yazarı “COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” çerçevesinde aşağıdaki hususları beyan etmiştir:

Etik Kurul Belgesi: Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmemektedir. / **Ethics Committee Approval:** Ethics committee approval is not required for this study.

Finansman: Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır. / **Funding:** No support was received from any institution or organization for this study.

Destek ve Teşekkür: Çalışmanın araştırılması ve yazımı esnasında destek veya fikirlerine başvuru herhangi bir kişi bulunmamaktadır. / **Support and Acknowledgments:** There is no person whose support or ideas are consulted during the research and writing of the study.

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur. / **Declaration of Conflicting Interests:** The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship or publication of this article.

Yazar Notu: Bu makale Münevver Obulhesen adlı araştırmacının *Hoyla Aramlirimiz* isimli çalışmasının tercümesidir. Eserin orijinal adı: Obulhesen, M. (2009). Hoyla aramlirimiz. *Miras Dergisi*, (6), 49-54. / **Author's Note:** This article is the translation of the work named *Hoyla Aramlirimiz* by the researcher named Münevver Obulhesen. Original name of the work: Obulhesen, M. (2009). Hoyla aramlirimiz. *Journal of Miras*, (6), 49-54.

Katkı Oranı Beyanı: Bu makalenin tüm bölümleri tek yazar tarafından hazırlanmıştır. / **Author Contributions:** All sections of this article have been prepared by a single author.

Kırgızca- Türkçe Yalancı Eş Değerler

Emine GÜVEN

Ankara: Bengü Yayınları, 2023, 1. Baskı, 216 sayfa, ISBN: 978-625—6852-64-8

Elvan SALTAŞ KORKMAZ¹

1. Dr., Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, saltaselvan@gmail.com

Kitap İnceleme Book Review

10.5281/
zenodo.12626960

Geliş/Received: 14.06.2024

Kabul/Accepted: 28.06.2024

Yayım/Published: 30.06.2024

Yaşanan siyasi olaylar sonucu 20. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Rus hâkimiyetine giren Türk topluluklarının konuşma dili yazı dili olarak kullanılmaya başlanmıştır. Siyasi oluşumların ve coğrafi uzaklıkların meydana getirdiği söz varlığındaki farklılık özellikle desteklenip farklı kolların oluşumu sağlanarak yirmiden fazla Türk lehçesi oluşturulmuştur. Bunun sonucunda birbirine uzak coğrafyalarda bulunan Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesi arasındaki benzerlikler dil hususiyeti bakımından azalarak birbirinden uzaklaşma başlamıştır.

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucu Türk dünyası üzerinde bulunan baskılar azalmış ve Türk devletlerinin birbirleriyle etkileşimleri hız kazanmıştır. Etkileşimler sonucu lehçeler arası aktarımlar yapılmaya başlanmıştır. Bu aktarımlar sırasında ortaya çıkan problemlerin başında *yalancı eş değerlik* durumu gelmektedir.

Eş değer, kaynak lehçe olduğu gibi hedef lehçede bulunan kelimelerin denk olma durumunu ifade etmektedir. Yalancı eş değer ise genellikle her iki dilde de olan sesteş kelimelerin görünürde eş değer olan ancak gerçekte anlam bakımından birbiriyle örtüşmediği ya da kısmi olarak örtüştüğü kelimelerdir.

Yalancı eş değerler veya Kırgızca ifadesiyle *tuzak sözdör* bir dilin lehçeleri arasında görünürde eş değer olup ancak gerçekte kısmi ya da tamamen anlam farklılıklarının bulunduğu, dillerin zaman içinde birikim yaparak zenginleşmesi, gelişip değişmesi sonucu oluşturduğu bir fenomendir.

Çalışmada bahsi geçen fenomenlerden olan yalancı eş değerlik konusu detaylıca ele alınıp incelenmiştir. Eserin dikkat çekici kısımlarından biri yalancı eş değerlik hakkında temel bilgilerin ele alınarak tartışıldığı, Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasındaki yalancı eş değer kelimelerin bulunduğu bir sözlük olmasının yanında dil bilimciler, çevirmenler, Çağdaş Türk Lehçeleri araştırmacı/öğrenci ve yalancı eş değerlik kavramlarıyla karşı karşıya gelen kişiler için önemli bir rehber ve başucu kitabı olmasıdır.

Eserin yazılma amacı iki lehçeler arasında yapılacak olan çevirilerde yalancı eş değer sözcüklerin açtığı sorunların önüne geçerek karmaşıklığı önlemeye çalışmaktır. Bu kitap çeviri yapacak araştırmacılara yardımcı olacak bir kılavuz eser niteliğindedir.

Tanıtımı yapılacak olan çalışma Bengü Yayınları tarafından 2023 yılında yayınlanan Dr. Emine GÜVEN'in Kırgızca- Türkçe Yalancı Eşdeğerler adlı eseridir. Eserde Oğuz Grubu olan Türkiye Türkçesi ile Kıpçak Grubu olan Türk lehçesi olan Kırgız Türkçesi arasındaki yalancı eş değerler incelenmiştir.

Eser Giriş bölümü hariç iki bölümden oluşmaktadır. I. Bölüm (s.27-76) *Tam Yalancı Eş Değerler* ve II. Bölüm (s.97-178) *Kısmi Yalancı Eş Değerler* şeklindedir.

Eser detaylandırıldığında, "Giriş" bölümünde (s.11-25), konunun anlaşılabilirliğini arttırmak amacıyla "Çeviri ve Çeviri Bilimi", "Aktarma ve Aktarma Problemleri", "Eş Anlamlılık", "Eş Adlılık", "Eş Sessizlik", "Anlam Değişimleri", "Eş Değerlilik Kavramı", "Yalancı Eş Değerlik" ve "Kırgız Türkçesi" adlı alt başlıklara yer verilmiştir.

Çalışmada, Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesi arasındaki yalancı eş değer kelimeler kendi arasında ikiye ayrılarak çalışmanın bölümlerini oluşturmaktadır. I. Bölüm'de *Tam Yalancı Eş Değer Kelimeler* başlığı altında iki lehçe arasında eş sesli olup anlamları hiçbir şekilde örtüşmeyen kelimeler "Ses Değişimleri Yoluyla Oluşan Tam Yalancı Eş Değerler" başlığı altında ele alınmıştır. Bu bölümde kaynak lehçe ve hedef lehçe arasında düzenli ses denklikleriyle aynı kaynaktan geldikleri bilinmesine rağmen kullanılma amacı ve alanı bakımından örtüşmeyen kelimelerin yer aldığı "Ses Değişimleri Yoluyla Oluşan Tam Yalancı Eş Değerler" başlığı altında ele alınmıştır. Bölüm içinde yabancı dillerden alınan kelimeler ise "Alıntı Kelimelerde Tam Yalancı Eş Değerler" başlığı altında belirli bir sıralama ile tasnif edilmektedir.

II. Bölüm'de kaynak lehçede bulunan bir kelimenin ses ve yapı bakımından aynı olan veya aynı kaynaktan geldiği bilinen kelimenin hedef lehçede bulunması fakat bu kelimelerin kavram alanları bakımından örtüşmemeleri üzerine ortaya çıkan kelimelere yer verilmiştir. Bunlar "Kısmi Yalancı Eş Değerlik" başlığı altında "Eş Sesli Kelimelerden Oluşan Kısmi Yalancı Eş Değerler", "Ses Değişimleri Yoluyla Oluşan Kısmi Yalancı Eş Değerler" ve "Alıntı Kelimelerde Kısmi Yalancı Eş Değerler" şeklinde alt başlıklara ayrılarak incelenmiş ve tasnif edilmiştir.

Sonuç olarak karşılaştırılan iki lehçe arasında 496 yalancı eş değer sözcük tespit edilmiştir. Karşılaştırmada Kırgız Türkçesi için "Türkçö-Kırgızça Ortok Sözdör Sözdüğü (2008), Kırgız Tilinin Sözdüğü (2011), Türkçö-Kırgızça Sözdük (Türkçe-Kırgızca Sözlük) (2005), Kırgız Sözlüğü (1998) sözlükleri kullanılmıştır. Türkiye Türkçesi için ise Güncel Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu" kullanılmıştır. Kitabın inceleme kısmında alfabetik olarak ele alınan sözcüklerin 215'i tam yalancı eşdeğer, 281'i ise kısmi yalancı eş değer sözcük olarak değerlendirilmiştir. Okuyucunun eserde karşılaşacağı bir diğer dikkat çekici husus tespit edilen sözcüklerin Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesindeki anlamlarıyla beraber verilmesi ve örneklerle konunun zenginleştirilmesidir.

Çalışmada eş sesli kelimelerden oluşan tam yalancı eş değer kelimeler başlığı altında 90 adet kelime tespit edilerek ele alınmıştır. Bu sözcüklere örnek olarak "çalgi" sözcüğünü verebiliriz. Çalgı sözcüğü her iki lehçede de bulunan eş sesli bir sözcüktür ancak anlam bakımından Türkiye Türkçesinde "müzik aleti, çalgı aleti, çalgı çalma, müzik" gibi anlamları bulunurken Kırgız Türkçesinde "tırpan" anlamına gelmektedir.

Çalışmada, ses değişimleri yoluyla oluşan 57 tam yalancı eş değer sözcük örnek verilerek incelenmiştir. "Acılı" sözcüğü bu kategoride ele alınan sözcüklere örnek olarak verilebilir. Türkiye Türkçesinde kullanılan "açılı" sözcüğü "1.Acı katılmış olan. 2. mec. Acısı olan, kederli" anlamlarında kullanılırken Kırgız Türkçesinde "açulu" sözcüğü "Kavgacı, çok çabuk sinirlenen, öfkeli" anlamında kullanılmaktadır.

Alıntı kelimelerle tam yalancı eş değer sözcükler başlığı altında toplam 68 sözcük ele alınarak incelenmektedir. Örnek olarak “bank” sözcüğü verilebilir. Türkiye Türkçesinde “Fr. Çoğunlukla parklarda ve bahçelerde oturulacak sıra”, Kırgız Türkçesinde “banka” (köken Rusça) şeklinde tanımlanır.

Kitapta Kısmi Yalancı Eş Değerler başlığı altında eş sesli kelimelerden oluşan toplam 89 sözcük tespit edilerek ele alınmıştır. Örnek olarak “adaş” kelimesi ele alınabilir. Türkiye Türkçesinde “Adları aynı olanlardan her biri” şeklinde tanımlanırken Kırgız Türkçesinde “1. Arkadaş, 2. Dost, 3. Adı benzeyen, ismi aynı olan arkadaşın eşine saygıyla hitap ederken kullanılır” şeklinde tanımlanır.

Çalışmada Ses Değişimleri Yoluyla Oluşan Kısmi Yalancı Eş Değer Sözcükler başlığı altında tespit edilen 95 sözcük ele alınmıştır. Örnek olarak Türkiye Türkçesinde “bengili”, Kırgız Türkçesinde “bengülü” kelimesi verilebilir. Türkiye Türkçesinde “belgiye dayanan, belirli olan” şeklinde tanımlanan sözcüğün Kırgız Türkçesinde “1. Açık seçik, belli, malum. 2. Ünlü, şöhretli, meşhur, şanlı” gibi anlamları bulunmaktadır.

Çalışmada on başlık olarak ele alınan alıntı kelimelerde kısmi yalancı eş değer sözcüklere toplamda 97 kelime örnek verilmiştir. Örnek olarak Türkiye Türkçesinde bulunan “acayıp” sözcüğü ile Kırgız Türkçesinde bulunan “acayıp” sözcüğüdür. Türkiye Türkçesinde “1. Sağduyuya, göreneğe, olanağa aykırı, garip, tuhaf, yadırganan, yabansı. 2. Şaşma anlatan söz” şeklinde tanımlanmaktadır. Kırgız Türkçesinde ise “1. İnsanda hayranlık uyandıran, güzel, enteresan, harika. 2. Büyülü, sihribazlık” şeklinde tanımlanmaktadır.

Kitapta tespit edilen 496 sözcük hem Türkiye Türkçesindeki hem Kırgız Türkçesindeki anlamları ışığında tanımlanmış ve örneklendirilmiştir. Bu kitap daha sonraki çalışmalar için kılavuz eser niteliğindedir. Sonuç olarak kaynak dildeki bir sözcüğün hedef dildeki karşılığının doğru bilinmesi sağlıklı bir aktarımın ilk basamağıdır. Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesi arasında başarılı bir aktarım yapılabilmesi için yalancı eş değerlerin bilinmesi ve aktarım esnasında göz önüne alınması gerekmektedir. Tanıtımı yapılan eserin sözlü ve yazılı aktarımlarda kişilere yol gösterecek bir başucu kitabı olduğu düşünülmektedir.

Kaynakça

- Abdikulova, R. (2008). *Türkçö-Kırgızça ortak sözdör sözdüğü*. Bişkek.
- Akmataliyev, A. (2011). *Kırgız tilinin sözdüğü*. Avrasya.
- Cumakunova, G. (2005). *Türkçö-Kırgızça sözdük*. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi.
- Güven, E. (2023). *Kırgızca-Türkçe yalancı eş değerler*. Bengü.
- Yudahin, K. K. (1998). *Kırgız sözlüğü*. TDK.

BURANA

TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

JOURNAL OF TURCOLOGY STUDIES

www.buranadergisi.com